

अभिधानचिन्तामणिः ।

(सङ्क्षिप्तटीकासहितः)

आचार्य श्रीहेमचन्द्रसूरिविरचितः ।

वेदान्तवागीशीपणामक-श्रीकाजीवर शर्मणा

ब्रह्मपुर-वास्तव्येन

श्रीरामदास सेनेन च संस्कृतः ।

कलिकातानगरे

श्रीशुक्त बाबु भुवनचन्द्रवसाक्त-संस्थापितसंवाद

आनन्ददाकराख्य यन्त्रे तद्वारैव

१८३४ संवत्सरे

सुद्वितं प्रकाशितम् ।

मिमतालाघाट इङ्ग्रीट ८ संख्यक भवन ।

विज्ञापनम् ।

प्रबन्धचिन्तामण्यादि-जैनेतिहासग्रन्थेषु तु ज्ञानाथा-
 चार्य्यप्रभृतिभिर्जनैरेवमाख्यायते, विक्रमार्कसमयात् प्रग-
 तेषु ११६६ नवनवत्यधिकैकादशसम्बत्सरेषु राजा कुमार-
 पालो राज्यस्यकार । तदा च तदीयदेशिकः श्रीहेम-
 चन्द्राभिधः स्मृतीत्युपनामको विदग्धशिरोमणि-राचार्य्यो
 बभूव । तेनैवाचार्य्येणाऽभिधानमिदं निर्माय राज्ञे कुमार-
 पालायोपदीकृतमासीत् । अपरमप्येकमभिधानमनेकार्थ-
 शब्दसंग्रहाख्यं सिद्धशब्दानुशासन-नामकञ्च व्याकरण-
 मेतस्मादेवाचार्य्यादेतस्याभिधानचिन्तामणोः प्राशुदयं लेभे ।
 राजा कुमारपाल-स्तत्तदग्रन्थगुणानवगन्तु प्रचयेषु च
 शिष्यप्रशिष्येषु भ्रमयितुं नानादेशीयान् पण्डितान् सबद्ध-
 मानमाह्वय तेभ्यस्तत्तदग्रन्थान् निवेदयामास । ते च
 सर्वे पद-वाक्य-प्रमाणनिपुणाः पण्डितास्तांस्तान् ग्रन्थान्
 सयत्नमालोच्य सहर्षमाह राजन् सर्वमवदातं सर्वं
 चतुरस्त्रं सर्वं सज्जितः शुद्धं विमेषतोऽयमभिधानचिन्ता-
 मणिः सर्वेष्वपि कोषेषु समीचीन इति मतिरस्माकम् ।
 तद्योक्तेतस्याभिधानचिन्तामणोः समीचीनताख्यातिः सर्वत्र
 प्रचरति । तदेतादृशस्य समीचीनकोषस्य दुर्लभ्यता-
 निराकरणमतीवावश्यकमिति मत्वा पञ्चनवत्यधिकसप्त-

दशशतशकसम्बन्धरेऽस्माकमेतन्मुद्रणो मतिरभूत् । तत
चारभ्यास्माभिर्बहुयत्नतो नानादेशानि पुस्तकान्याहृत
पाठशुद्धिं विधाय सम्प्रदायपरम्परागतखण्डटीप्पन-
वाक्यानि च सङ्कलयन् यथास्थानं सन्निवेश्य सर्वतः संशो-
ध्यास्य सुद्राक्कनविधिः समर्थितः । तत्कृतनाममाज्ञायाः
शिलोष्मनामकस्यापरः परिशिष्टालकचन्द्रोपन्यासत्र
पुस्तकशेषे संयोजितः ।

ये च श्रीहेमचन्द्रसूरिनामकाचार्यस्य राज्ञश्च कुमार-
पालस्य जीवनवृत्तान्तजिज्ञासवस्तैः सर्वैर्ब्रह्मपुरवास्तव्येन
सुप्रसिद्धभूयधिकारिणा श्रीमता रामदास सेनेन कृतमैति-
हासिक रहस्याख्यं वङ्गभाषा पुस्तकं द्रष्टव्यम् । तत्र तेन
महोदयेन राज्ञः कुमारपालस्य हेमचन्द्राचार्यस्य च सर्वं
जीवनवृत्तं सुनिपुणं व्यलेखि ।

इदानीन्त्वयं प्रार्थना विद्वज्जनसकाशे ।

विमृष्य सुद्रितोऽयं मे यथाशक्ति यथामति ।

यदत्र दृष्टं किमपि विद्वांसः शोधयन्तु तत् ॥

इत्यलम्पल्लवितेन ।

वेदान्तवागीशोपनामक-

श्रीकालीवरशर्मा भट्टाचार्यस्य ।

श्रीगणेशायनमः ।

अभिधानचिन्तामणौ ।

देवाधिदेव काण्डः ।

प्रथमः ।

(१) प्रणिपत्या ऽर्हतः सिद्धसाङ्गशब्दानुशासनः ।

रूढयौगिकमिश्राणां नाम्नां मालां तनोम्यऽहम् ॥१॥

(२) व्युत्पत्तिरर्चिताः शब्दा रूढा आखण्डलादयः ।

योगो ऽन्वयः स तु गुणक्रियासम्बन्धसम्भवः ॥ २ ॥

गुणतो नीलकण्ठाद्याः क्रियातः स्रष्टृसन्निभाः ।

स्वस्वामित्वादि सम्बन्धे साता ऽङ्गनाम तद्वताम् ॥३॥

स्वात् पाल-धन-भुग्-नेष्ट-पति-सत्वर्यका-ऽदयः ।

भूपालो भूधनो भूभुग् भूनेता भूपति स्यात् ॥४॥

भूमांश्चेति कविरूढाः^(३) ज्ञेयोदाहरणावली ।

(१) अहं हेमचन्द्राचार्यः नाम्नां मालान्तनोमीति क्रिया संटङ्कः, नामच नाम्नीच नामानिच नामानि, तेषां नाम्नां, स्यादावसंख्येय इत्येकशेषः, किं टानां नाम्नां ? रूढानिच कविपरम्परागतत्वात् प्रसिद्धानि, यौगिकानिच गुणक्रिया स्वस्वामित्वादि सम्बन्धलक्षण योगात् जातानि । किं टोहं ? सिद्धं निष्पन्नं प्रतिष्ठं प्राप्तं साङ्गं निष्कानुशासन धातुपारायणादिभि रङ्गैः सहितं शब्दानुशासनं श्रीसिद्ध हेमचन्द्राभिधानं व्याकरणं यस्य स सिद्धसाङ्गशब्दानुशासनः ।

(२) रूढाश्चब्दान् व्याख्याति व्युत्पत्तीति । व्युत्पत्त्या धातुप्रत्यय-विभागेन रचिताः अन्वयवर्जिताः शब्दा नामानि रूढाः अव्युत्पन्नाः कविजनप्रसिद्धाः उच्यन्ते इति शेषः, ते के ? इत्याह आखण्डलादय इति ।

(३) कवीनां रूढिः परम्परायाता प्रसिद्धिः तथा नतु कविरूढप्रति

(४) जन्यात्कृत्-कर्त्तृ-खट्-खट्-विधाट्-कर-कृ-समाः ॥५॥

(५) जनकाद् योनि-ज-रुह-जन्म-भू-सूत्य ऽणादयः (१) ।

(७) धार्यात् ध्वजा-ऽस्त्र-प्राण्य-ऽङ्ग-मौलि-भूषण-भृन्निभाः ॥६॥

क्रमेण, यथा कपालीत्यादौ सत्यपि स्त्रस्त्रामिसम्बन्धे कपालीतिमत्तया-
यान्त एव भवति नतु कपालपालः कपालधनः कपालभुक् इत्यादि ।

(४) जन्यजनकभावसम्बन्धो यथा जन्यात् कार्यात्परे कदादय
सदृशतां जनकानां कारणानां नामाङ्कः, यथा, विश्वकृत् विश्वकर्त्ता दिव
खट् विश्वखटा विश्वधाता विश्वकरः विश्वसूः ब्रह्मा, तस्यहि विश्वं
जन्यमिति रूढिः, समशब्द आद्यर्थैः तेन विश्वकारकः विश्वजनक इत्याद्यपि
कविरूढेऽप्येव न हि यथा चित्तकदुच्यते तथा चित्तसूरिति भवति ।

(५) तथा जनकात्परे योन्यादयः शब्दाः सदृशतां कारणवती कार्या-
णां नामाङ्कः, यथा, आत्मयोनिः आत्मजः आत्मरुहः आत्मजन्मा आत्मभूः
आत्मसूतिः ब्रह्मा, तस्य आत्माकारणमिति रूढिः, वक्ष्यमाणस्यादि
शब्द स्त्रामिसम्बन्धात् सम्भवदयोपि षट्स्थाने ।

(६) अणादयस्तु भृगोः पत्यं भार्गवः दितेरपत्यं दैत्यः वत्सरास्यापत्यं
वात्सरायनः इत्यादि अपि, भार्गवादीनां भृगवाद्योजनका इति रूढिः
कविरूढेऽप्येव, न हि आत्मयोनि वदात् जनकः आत्मकारकः इति
भवति ।

(७) धार्यधारकभावसम्बन्धे यथा धार्यात्परे ध्वजादयः शब्दाः
धारकस्य नामाङ्कः, यथा, वृषध्वजः शूलास्त्रः पिनाकपाणिः वृषाङ्गः
चन्द्रमौलिः शशिभूषणः शूलभृत्, निभस्पृष्टणात् तत्त्वज्ञाः षट्स्थाने यथा-
वृषकोतनः शूलायुधः वृषलक्ष्मा चन्द्रशिराः चन्द्राभरणादयः, तथा
पिनाकशाली शशिशेखरः शूली पिनाकमाली पिनाकभर्ता गङ्गाधरः
करिरूढेऽप्येव, तेन, सत्यपि धार्यधारकभावसम्बन्धेन सर्वेभ्यो ध्वजा-
द्यर्थैः शब्दाः संयोज्याः, न हि भवति वृषध्वजवत् शूलध्वजः शूलास्त्र-
वच्चन्द्रास्त्रः पिनाकपाणिवद्धिपाणिः वृषाङ्गवच्चन्द्राङ्गः चन्द्रमौलिवत्
गङ्गामौलिः शशिभूषणवत् शूलभूषणः ।

पिनाकं विश्रुते धारयतीति कृत्वा पिनाकभर्ता इत्यपि

शालि-श्रेष्ठे-मत्वर्थ-मालि-भर्तृ-धरा अपि । (॥७॥

८) भोज्यात्भुग-ऽन्वो-व्रत-सिद्-पायि-पा-ऽशा-ऽशुना-ऽदय
पत्युः कान्ता-प्रियतम-बधू-प्रणयिनी-निभाः (८) ।

कलतात् वर-रमण-प्रणयो-श-प्रिया-ऽदयः ॥ ८ ॥

(१०) सख्युः सखिसमा^{११} बाह्यात् गामि-याना-ऽसगादयः ।

(१२) ज्ञातेः स्खल-दुहिवा-ऽत्मजा-ऽग्रजा-ऽवरजा-ऽदयः ॥ ८ ॥

(११) आश्रया त्स्रपय्याय-शय-वासि-सदा-ऽदयः ।

१४) बध्यात्मि-हेपि-जि-ह्वाति-भुग-ऽरि-ध्वंसि-शासनाः ॥ १० ॥

पय-ऽन्तकारि-दमन-द्वर्ष-क्वित्-मयना-ऽदयः ।

विवक्षितो हि सखन्व एकतो ऽपि पदान्ततः ॥ ११ ॥

(८) भोज्यभोजकभावसम्बन्धे सख मधुव्रतादयो ज्ञेयाः ।

(८) निभप्रहृणात्-रमणी, वस्तुभा, प्रिया प्रभृतयो गृह्यन्ते कवि-
रूढे प्रत्येव ।

(१०) सखिवाचकात् शब्दात् परे सासमानार्थाः शब्दाः तद्वतां-
स्त्वयतां नामाङ्कः, यथा, श्रीकण्ठस्य सखा श्रीकण्ठस्यः कुबेरः, मधु-
पयः कामः, समप्रहृणात् सुहृदादयो गृह्यन्ते कविरूढे प्रत्येव, नहि भवति
यथा श्रीकण्ठस्य धनदस्तु धनदस्तुः श्रीकण्ठ इति ।

(११) बाह्यावाहकसम्बन्धो यथा, वृषगामो वृषयानः वृषासनः
शम्भुः, आदिशब्दाद् वृषवाहनादयो गृह्यन्ते ।

(१२) यमस्वसा यमुना, हिमवद्वहिता गौरी, दशरथात्मजो रामः
गदायजः कणाः, रामावरजः लण्णोलङ्घयस्वः, आदिशब्दात् रामानुजा-
दयो ऽपि गृह्यन्ते ।

(१३) आश्रयाश्रयिभावसम्बन्धे, युसङ्गानो देवाः युश्रयाः युवा-
सिनः द्युसदः ।

(१४) बध्यबधकभावसम्बन्धो यथा, पुरशब्दादये भिदादयो
योजिताः शिवनामानि स्युः, यथा, पुरभित् पुरक्षेपी पुरजित् पुरघातिः
पुरुषक् पुरारिः पुरध्वंसो पुरशासनः पुरान्तकारी पुरदमनः पुरदर्प-
शब्द पुरमथनः ।

प्राक्प्रदर्शितसम्बन्धि शब्दा योज्या यथोचितम् ।

इत्येते खलु वाच्यत्वे वृषस्य वृषवाहनः ॥१२॥

स्वत्वे पुन वृषपति धीर्यत्वे वृषलाभनः ।

अंशो धीर्यत्वे ऽंशुमाली स्वत्वे ऽंशुपति रंशुमान् ॥१३॥

बध्यत्वे ऽहेर ऽहिरिपु भौव्यत्वे चा ऽहिभक् शिखी ।

चिक्कै व्यक्तै भवेत् व्यक्तै ज्जातिशब्दो ऽपि वाचकः ॥१४॥

तथा^(१५) ह्यऽगस्तिपूतादिग् दक्षिणा-ऽशा निगद्यते ।

अयुग्-विषमशब्दौ त्रि-पञ्च-सप्ता-दिवाचकौ ॥ १५ ॥

^(१६) त्रिनेत्र पक्षेषु सप्त पलाशा-ऽदिषु योजयेत् ।

^(१७) गुणशब्दो विरोध्यर्थं नञां ऽदि इतरो-त्तरः ॥१६॥

अभिधत्ते यथा कृष्णः स्वाद ऽसितः सितेतरः ।

^(१८) वाङ्मादिषु पदे पूर्व्ये वडवाग्न्यादिषु क्षरे^(१९) ॥१७॥

^(२०) द्वये ऽपि भूभृदा-ऽद्योऽर्धपर्यायपरिवर्त्तनम् ।

एवं परावृत्तिसहा यो गार्त्तस्य रिति यौगिकाः ॥१८॥

^(१५) तथा सप्तर्षिपूतादिक् उत्तराशाः ॥१५॥

^(१६) अयुङ्नेत्रो विषमनेत्रस्य गन्धुः, अयुग्निषु विषमेषु कामः, अयुक्पलाशो विषमपलाशस्य सप्ताणीं नाम छत्रः, आदिशब्दात् नव-शक्तिः अयुक्शक्तिः विषमशक्तिश्च गन्धुः ।

^(१७) गुणशब्दो गुणवाचकः शब्दो नञादिभिर्वितरोत्तरस्य विरोधिनमर्थं अभिधत्ते बोधयतीत्यर्थः ।

^(१८) वाङ्मिजलधिः तोयधिः आदिशब्दात्-जलदः तोयदः मीरद-इत्यादि ।

^(१९) वडवाग्निः वडवानलः वडवावृत्तिः आदिनासरोजं सरोज-मत्यादि । वनं वा इत्यत्र वाङ्वा इति केचित् ।

^(२०) भूभृदु उर्जीभृदु भूधरः उर्जीधरः आदिनासुरपतिः देव-राज इत्यादि ।

२१) मित्राः पुनः परावृत्तग्र-सहा गीर्वाण सन्निभाः ॥ २२ ॥

प्रवक्ष्यन्ते ऽत लिङ्गं तु ज्ञेयं लिङ्गानुशामनात् ॥ १८ ॥

देवाधिदेवाः प्रथमे काण्डे देवा द्वितीयके ।

नरा तृतीये तिर्य्यञ्च सूर्य्य एकेन्द्रियादयः ॥ २० ॥

एकेन्द्रियाः पृथिव्य-ऽम्बु-तेजो-वायु-महीरुहः ।

कृमि-पीलक-तूता-ऽद्याः स्युर्हि-ति-चतु-रिन्द्रियाः ॥ २१ ॥

पञ्चेन्द्रिया स्वे भ-केकि-मत्स्य-ऽद्याः स्युः-खा-ऽम्बु-गाः ।

पञ्चेन्द्रिया एव-देवा-नरा नैरयिका-श्चपि ॥ २२ ॥

नारकाः पञ्चमे साङ्गाः षष्ठे साधारणाः स्फुटम् ।

प्रसोष्यन्ते ऽव्यया आ-ऽत त्वन्तायादी न पृथ्वीगौ ॥ २३ ॥

(२३) अर्चन्^१ जिनः^२ पारसत^३ ऽस्त्रिकालवित्^४

जीणाटकम्भी^५ परमेश्वर^६ धीश्वरः^७ ।

शम्भुः^८ स्वशम्भू^९ भगवान् जगत्प्रभु^{१०}

सीधेङ्कर^{११} सीधेकरो^{१२} जिनेश्वरः^{१३} ॥ २४ ॥

स्याद्वाद्य^{१४} भयद^{१५} सार्वीः^{१६}

सर्वज्ञः^{१७} सर्वदेव^{१८} केवलिनौ^{१९} ।

(२१) मित्रान् व्याख्यति । गीर्वाणादयः शब्दाः परावृत्तिं पर्यायाणां परिवर्त्तनं न सङ्गते न क्षमन्ते इति परावृत्तग्रसहाः, पूर्व्वत उत्तरतः अभयत् पदे परावृत्तिर्भवति पर्यायाणामित्यर्थः ।

(२२) सच्चिभयच्छणात् दशरथः कृतान् इत्यादि ।

(२३) सुदेन्द्रादिकृतां पूजामर्हन्तीत्यर्चन्, जयति रागद्वेष मोहादीन् इति जिनः, संसारस्य पारं पर्यन्तं गत इति पारसतः, त्रीन् कालान् (भूतं भवन्तं भविष्यन्तञ्चेति) वेत्ति इति त्रिकालवित्, जीणान्यष्टौ कम्भीण्यष्टौ इति जीणाटकम्भी, परमे पदे तिष्ठतीति परमेश्वरः (१ न प्रत्ययान्तोऽयम्) अधीष्टे इत्येवं शीलोऽधीश्वरः, संशान्तं सुखान्तं भव-

(४१) समुद्रविजय^{२२} आऽखसेनः^{२२} सिद्धार्थ^{२४} एव च^(४२) ॥३८॥

(४२) मरुदेवा^१ विजया^२ सेना^२ सिद्धार्था^४ च मङ्गला^५ ।

ततः सुसीमा^६ पृथ्वी^७ लक्ष्मणा^८ रामा^८ ततः परम् ॥३८॥

नन्दा^{१०} विशु^{११} ज^१ या^{१२}

श्यामा^{१२} सुयशाः^४ सुव्रता^{१५} ऽचिरा^{१६} ।

ओ^{१७} देवी^{१८} प्रभावती^{१८} च

पद्मा^{२०} वप्रा^{२१} शिवा^{२२} तथा ॥४०॥

वामा^२ त्रिशला^{२४} क्रमतः पितरो मातरो ऽर्हताम् ।

(४४) स्याद्भोमुखो महायत्न^२ स्त्रिमुखो^२ यक्षनायकः^४ ॥४१॥

तुख^५ रुः^५ कुसुम^६ आऽपि^७ तूतङ्गो^७ विजयो^८ ऽजितः^८ ।

ब्रह्मा^{१०} यक्षट^{११} कुमार^{१२} घ

मुख^{१३} पाताल^{१३} किन्ना^{१५} ॥४२॥

गरुडो^{१६} गन्धर्वो^{१७} यक्षिण^{१८} कुबेरो^{१८} वरुणो^{१८} ऽपि च ।

भृकुटि^{२०} गौमेधः^{२२} पाशा^{२२}

मातङ्गः^४ ऽर्हदु^४ पामकाः^(४५) ॥४२॥

(४३) चक्रेश्वर्यो^(४७) ऽजितबला^२ दुरितारि^३ च कालिका^४ ।

४८) महाकाली^५ श्यामा^६ शान्ता^७

भृकुटि^८ च सुतारका^८ ॥ ४४ ॥

(४१) गान्धीर्थेन समुद्रस्यापि विजेता इति समुद्र विजयः ।

(४२) सिद्धार्थः पुरुषार्था अर्था इति सिद्धार्थः, चतुर्विंशतिजिन
पिष्टनामानि ।

(४३) दत्तात्रेयात्मातृणामेकैकम्, मरुदेवोऽपि कचित्पाठः ।

(४४) ज्ञायक्षणाणामेकैकम् । (४५) चतुर्विंशतिजिनयक्षिणीनामानि ।

(४६) अर्हतांशासनदेवीनामेकैकम् ।

(४७) अजितेत्यपि, च सुतरा इत्यपि कचित् ।

(४८) महती चासौ काली च, महाकालिका च ।

अशोका^{१०} मानवी^{११} चण्डा^{१२}

विदिता^{१३} चाऽङ्कुशा^{१४} तथा ।

कन्दर्पा^{१५} निर्वाणा^{१६} बला^{१७}

धारिणी^{१८} धरणाप्रिया^{१९} ॥३५॥

गरदन्ता^{२०} इय गान्धात्य^{२१} स्विका^{२२} पद्मावती^{२३} तथा^(१) ।

सिद्धायिका चेति जैन्यः क्रमाच्छासनदेवताः ॥३६॥

(२) हपो^१ गजो^२ इश्वर^३ स्रवगः^४

क्रौञ्चो^५ इवज^६ स्वस्तिकः^७ शशो^८ ।

भकरः^९ श्रीवत्सः^{१०} खड्गो^{११}

महिषः^{१२} मूकर^{१३} मृगया^{१४} ॥३७॥

शेनो^{१५} वज्र^{१६} मृग^{१७} अश्विनी^{१८} नन्द्यावती^{१९} वटो^{२०} इषिच ।

श्रीर्षो^{२१} नीलोत्पल^{२२} शङ्खः^{२३} फणी^{२४} सिंहो^{२५} इहेतांशजाः^(२) ॥३८॥

(४) रक्तो^१ च पद्मप्रभ-वासुपूज्यौ

शुक्लो^२ च चन्द्रप्रभ-पुष्पइन्दौ ।

लणो^३ पुनः^४ मि-सुनी विनीलो-

श्रीमल्लि-पार्श्वी कनकत्विपो इत्ये ॥३९॥

अक्षरिण्या मतीतायां चतुर्विंशति रईताम् ।

(१) केवलज्ञानी^(६) निर्वाणी^२ सागरोरो^३ इय महायशाः^४ ॥४०॥

(१) पद्मं करोत्स्रस्या इति पद्मावती, महत्प दीर्घश्च ।

(२) अर्हद्भजानामेकैकम् ध्वजोवाहनम् ।

(३) अर्हद्भजाननामानि चतुर्विंशतिः ।

(४) अर्हतां रूपमपनत् । (५) भूता इति तावदेकैकम् ।

(६) केवलं ज्ञानमस्यास्तीति केवलं ज्ञानी, निर्वाणमख्यस्येति निर्वाणी, गाम्भीर्येण सागरद्वयमागरः, अर्हत्त्वापेक्षायां यशोऽस्या इति

विमलः^५ सर्वानुभूतिः^६ श्रीधरो^७ दत्ततीर्थकृत्^८ ।
 दामोदरः^९ सुतेजा^{१०} च स्वास्थ्यो^{११} सुनिसुव्रतः^{१२} ॥५१॥
 सुमतिः शिवगतिश्चैवाऽस्तागोऽथ निमीश्वरः ।
 अनिलो^{१३} यशोधराख्यः^{१४} कृतार्थो^{१५} यः जिनेश्वरः^{१६} ॥५२॥
 शुद्धमतिः^{१७} शिवकरः^{१८} स्यन्दनश्चाथ^{१९} सम्प्रति ।
 भाविन्या^(१) न्तु पद्मनाभः^२ शूरदेवः^३ सुपार्श्वकः^४ ॥५३॥
 स्वयंप्रभ^५ च सर्वानुभूतिः^६ देवश्रुतो^७-दयौ^८ ।
 पेटालः^९ पोटिल^{१०} चापि^(२) शतकीर्त्तिः^{११} च सुव्रतः^{१२} ॥५४॥
 अममो^{१३} निष्कषाय^{१४} च^(३) निष्पुलाको^{१५} यः निष्कमः^{१६} ।
 चित्तगुप्तः^{१७} समाधि^{१८} च मंदर^{१९} च यशोधरः^{२०} ॥५५॥

सहायशा, वीतोमजोऽस्येति विमलः, सर्वानुभूतिः सर्वज्ञत्वादानुभूतिर-
 स्येति सर्वानुभूतिः, मुक्तिगिरिं धरतीति श्रीधरः, दत्तं दानयस्येति
 दत्तः, साचासौ तीर्थकृत्, जन्माभिषेके सरैः क्षिप्तं दाममुदरे यस्य
 स दामोदरः, शोभनं तेजोऽस्य इति सुतेजाः, शोभना मतिरस्येति
 सुमतिः, शिवे मोक्षे गतिरस्येति शिवगतिः, न विद्यते गाम्भीर्यात्तागो-
 लम्बमध्यतास्येति अस्तागः (अन्नाग इत्यपि कचित्) (निमीत्यत्र सुनीति
 पाठान्तरं) अनिल इव महाबलत्वादनिलः, यशोसि धरतीति यशोधरः
 कृतोऽर्थः पूजाऽस्येति कृतः, सिद्धोऽर्थः पुरुषार्थोऽस्येति कृतार्थः, जिन-
 श्चासौ विश्वरक्षेति जिनेश्वरः, शुद्धा निर्मला मतिरस्येति शुद्धमतिः, शिवं
 गोष्ठं मङ्गलं वा करोतीति, स्यन्दते देशना रूपमेव तत्त्व मिति स्यन्दनः ॥

(१) भाष्यहृतामेकैकम् ॥

(२) शातं ब्रह्मकीर्त्तयोऽस्येति शातकीर्त्तिः ॥

(३) निश्चितं पोलतिज्ञानेन मनुष्यान् सरतीति निष्पुलाकः, शुभं
 गच्छिषिदि पुलं शुभ्यकिदित्याकः ॥

विजयो^१ मल्लो^१ देवौ चार^२ ऽनन्तवीर्य^३ च भद्रकृत^४ ।

एवं सर्वावसर्पिण्युत्सर्पिणीषु जिनोत्तमाः ॥५६॥

तेषां^(१) च देहो ऽङ्गतरूपगन्धो

निरामयः स्वेदमलोज्झित^१ च ।

श्वासो ऽवजगन्धो^२ रूधिरा-भिष न्तु

गोक्षीर धारा धवलं ह्य विस्रम्^३ ॥५७॥

आहार-नीहारविधिसत्व दृश्य^४-

श्चत्वार एते ऽतिशयाः सहोत्थाः ।

क्षेत्रे स्थिति र्योजन मातकेऽपि

नृ-देव-तिर्यग्जनकोटि-कोटेः ॥५८॥

वाणी नृ-तिर्यक्-सुरलोक-भाषा

संवादिनी योजनगामिनी^२ च ।

भामण्डलं चारु च मौलिष्ठे

विडम्बिता-ऽहर्ष्यतिमण्डलशि^३ ॥५९॥

साग्रे^४ च व्यूतिशतद्वये रूजा^५

वैरे^५ तयो^६ मा^७ र्य-ति दृष्ट्य^८ दृष्ट^९ यः ।

दुर्भिच्छ^{१०} मन्यस्वकचक्रतोभय^{११}

स्थान्नै त एकादश कर्मधातजाः ॥६०॥

खे^(२) धर्म्मचक्रं^१ चमराः^२ सपाद-

पीठं मृगेन्द्रासन^३ मुञ्जवल-च्च ।

(१) तेषामिति-अर्हतां देहादिषु चतुस्त्रिंशदतिशयवर्णनम् ॥

(२) खे आकाशे धर्म्मप्रकाशे चक्रं धर्मचक्रं, खे चमराः, खे सपाद

छतत्रयं^४ रत्नमयोधजो^५ ऽह्नि
 न्यासे च चामीकर पङ्कजानि^६ ॥ ६१ ॥
 वप्रत्रयं^७ चारु चतुर्मुखाङ्गता^८
 चैत्यद्रुमो^९ ऽधोवदना च कण्टकाः^{१०} ।
 द्रुमानति^{११} दुन्दुभिनाद^{१२} उच्चकै
 र्वातो ऽनुकूलः^{१३} शकुनाः प्रदक्षिणाः^{१४} ॥ ६२ ॥
 गन्धाऽम्बुवर्षा^{१५} बल्लवर्मापुष्पा-
 वृष्टिः^{१६} कच-रुक्म-शु-नखाप्रवृद्धिः^{१७} ।
 चतुर्विधा मर्त्त-निकायकोटि-
 र्जघन्यभावा-दपि पार्श्वदेशे^{१८} ॥ ६३ ॥

ऋतूना-मिन्द्रियार्थाना-मनुकूलत्व^{१९}मित्यस्मी ।
 एकोनविंशति र्दैव्या चतुस्त्रिंश च मीलितानि^{२०} ॥ ६४ ॥
 (१) संस्कारवत्त्व^{२१}-मौदात्त^{२२}-सुपचार-परीतता^{२३} ।

पीठं सिंहासनं, खेच्छतत्रयं, खे रत्नमयोधजः^{२४}, चत्वारि सुधानि
 अङ्गानि गात्राणि यस्येति चतुर्मुखाङ्गता, शकुनाः पक्षिणः ॥

(१) अथ वचनातिशयानाह संस्कारेति, संस्कारवत्त्वं संस्कृतादि-
 लक्षणवत्त्वम्, औदात्यम् उच्चैर्दृष्टिता, उपचारपरीतता, उपचाररहि-
 तत्वं, मेघस्येव गम्भीरशब्दत्वं, प्रतिध्वनियुक्तत्वं, दक्षिणत्वमिति सरल-
 त्वम्, उपनीतरागत्वमिति मालव-कौशिक्यादि आमरागयुक्तत्वम्,
 एते शब्दाश्रयाः, अन्ये अर्थाश्रया ज्ञेयाः, महार्थता दृष्टदभिधेयता,
 पूर्वापरवाक्यार्था विरोधित्वादव्याहृतम् । शिष्टत्वमिति अभिमतमिद्वौ
 यत्तु मनोज्ञार्थं प्रयोजकत्वं शिष्टतास्त्वचकत्वं वा, संगयाना मसम्भाव इति
 असन्दिग्धता, परद्रूपणाविषयता, मिथः साकाङ्क्षता इति परस्पर-
 पदानां वाक्यानां वा सापेक्षत्वं, प्रस्तावौचित्यं देशकालाद्यव्यतीतत्वं ।

क्षेमगम्भीरघोषत्वं^५ प्रतिमादविधायिता^५ ॥ ६५ ॥
 दक्षिणत्व^६-मुपनीतरागत्व^७ च महार्थता^८ ॥
 अव्याहतत्वं^९ शिष्टत्वं^{१०} संशयाना-मसम्भवः^{११} ॥ ६६ ॥
 निराकृतान्योत्तरत्वं^{१२} हृदयङ्गमता-पि^{१३} च ।
 मिथः साकाङ्क्षता^{१४} प्रस्तावौचित्यं^{१५} तत्त्वनिष्ठता^{१६} ॥ ६७ ॥
 अप्रकीर्णप्रसूतत्वं^{१७} मखस्त्राघा-ऽन्यनिन्दता^{१८} ।
 आभिजात्यमतिस्निग्धमधुरत्व^{१९} प्रशस्यता^{२०} ॥ ६८ ॥
 अमस्मीवेधितौ^{२१} दार्ढ्यं^{२२} धर्म्मार्थप्रतिबद्धता^{२३} ।
 कारकाद्याविपर्ययो^{२४} विभ्रमादिवियुक्तता^{२५} ॥ ६९ ॥
 चित्रकृत्त्व^{२६} मङ्गुतत्वं^{२७} तथा-ऽनतिविलम्बिता^{२८} ।
 अनेकजातिवैचित्र्य^{२९} मारोपित-विशेषता^{३०} ॥ ७० ॥
 सत्त्वप्रधानता^{३१} वर्णपदवाक्यविविक्तता^{३२} ।
 अयुष्मिन्ति^{३३} रखेदित्वं^{३४} पञ्चतिंशे^{३५} वाग्गुणाः^{३६} ॥ ७१ ॥
 (१) अन्तराया दानं लाभोर्वीर्यभोगो-पभोग^{३७} गाः ।
 हासो^{३८} रत्य^{३९} रती^{४०} भक्ति^{४१} जुगुप्सा^{४२} शोक^{४३} एव च ॥ ७२ ॥

विवक्षित यस्तु स्वरूपानुसारिता तत्त्वनिष्ठता, सुसम्बन्धस्य मतः प्रम-
 रणम् अप्रकीर्ण प्रसूतिः । स्त्राघाति आत्मोत्कर्ष परनिन्दा विप्रयुक्त
 त्वम्, आभिजात्यत्वं बन्धोः प्रतिपाद्यस्य अथवा बन्धो भूमिकाभुसारिता,
 एत गुडादिवत् सुवकारिते स्निग्धमधुरत्वं, प्राप्नोत्याख्याता प्रशस्यता,
 परधर्म्मानुद्घाटनस्वरूपम् अमस्मीवेधिता, इत्येवमन्यपामपिगद्धानां
 व्युत्पत्त्यनुरूपा अथवा उच्चेयाः ॥

(६१) पञ्चविंशतिर्जित वाणीगुण नामानि बोद्धव्यानि ।

(६२) अर्हद्दोषाभावानामेकैकम् बोद्धव्यं, न कारकसम्बन्धं विना दोष
 नाम एव । अपि चान्तराया श्रुतधी, यथा दानगतोऽन्तरायाः १ लाभगतो-

कामो^{१२} मिथ्यात्व^{१३}मज्ञानं^{१४} निद्रा^{१५}चाविरति^{१६}स्तथा ।

रागो^{१७} द्वेष^{१८} च नो दोषास्तेषा-मष्टादशा-प्य-मी ॥७३॥

(१) महानन्दो^१ ऽमृतं^२ सिद्धिः^३ कैवल्य^४ मपुनर्भवः^५ ।

शिवं^६ निःश्रेयसं^७ श्रेयो^८ निर्व्याणं^९ ब्रह्म^{१०} निर्दृतिः^{११} ॥७४॥

महोदयः^{१२} सर्वदुःखक्षयो^{१३} निर्व्याण^{१४} मक्षरम्^{१५} ।

सुक्ति^{१६} मोक्षो^{१७} ऽपवर्गो^{१८} ऽथ (२) सुसुक्ष्मः^१ अमणोर्यतिः^२

॥७५॥

वाचंयमो^३ वती^४ साधु^५ रनगार^६ ऋषि^७ सुनिः^८ ।

निर्ग्रन्थो^१ भिक्षु^२ रस्य स्व^३ (२) तपो^१ योग^२ शमा^३ दयः ॥७६॥

मोक्षोपायो योगो^१ ज्ञानश्च ज्ञान-चरणात्मकः ।

(४) अभाषणं^१ पुनर्मौनं^२ गुरु^३ धर्मोपदेशकः^४ (५) ॥७७॥

(६) अनुयोग^१ क-दाचार्य^२ (७) उपाध्याय^१ सु पाठकः^२ ।

(८) अनुमानः^१ प्रवचने सु^२ क्लृप्ते^३ ऽधीतो गणिते^४ च सः ॥७८॥

(९) शिष्यो^१ विनेयो^२ ऽन्तेर्भासी^३ शैक्षः^४ प्राथमकल्पिकः^५ (१०) ।

१. उत्तरायः २. योग्यगतोत्तरायः ३. भोगगतोत्तरायः ४. भोगः स्वर्गादिः ।

उपभोगगतोत्तरायश्च ५. उपभोगोत्तरादिः ॥

(१) महानन्देत्यादयः प्रत्येकं मोक्षस्य नाम ॥

(२) सुनिनामानि वा सुसुक्ष्मनामानि ॥

(३) सुसुक्ष्मसाधनानां मेकैकम् ॥

(४) मौन्यनाम ॥ (५) गुरुनाम ॥

(६) द्वयं आचार्यं ॥ (७) एतौ उपाध्यायस्य ॥

(८) गुरुसंकाशात्माङ्गसिद्धान्तमधीतवतो नाम्नि ॥

(९) शिष्यनामानि त्रीणि ॥

(१०) एतौ प्रथमशिक्षाग्रहणयोग्यस्य ॥

- (१) सतीर्थी^१स्त्वे-कगुरवो^२ विवेकः^३ पृथगात्मता^४ ॥७॥
 एकब्रह्मव्रताचारा मियः सत्रह्मचारिणः^(२) ।
 स्या त्पारम्यर्थमास्नायः^५ सम्प्रदायो^६ गुरुक्रमः^(३) ॥८॥
 (४) व्रतादानं^१ परिव्रज्या^२ तपस्या^३ नियमस्थितिः^४ ।
 (५) अहिंसा^१ सूदृता^२ स्तेय^३ ब्रह्मा^४ अकिञ्चनता^५ यमाः^(३) ॥८॥
 (६) नियमाः^१ शौच^२ सन्तोषो^३ स्वाध्याय^४ तपसी^५ अपि ।
 देवताप्रणिधान^६ करुणं^७ पुन-रासनम्^(५) ॥८॥
 प्राणायामः^१ प्राणयमः^२ स्वासप्रस्वासरोधनम्^(८) ।
 प्रत्याहार^३ स्विन्द्रियाणां विषयेभ्यः समाहृतिः^(६) ॥८॥
 धारणा^४ तु क्वचि ह्येये चित्तस्य स्थिरबन्धनम्^(१०) ।
 ध्यानं^५ न्तु विषये तस्मिन्नेकप्रत्ययमन्ततिः^(११) ॥८॥
 समाधि^६ स्तु तदेवार्थमात्राभासे^७ रूपकम् ।

(१) सतीर्थीति द्वयमेकं गुरवे, विवेकेति द्वयं विवेक नाम्नि ॥

(२) सट्टशाचार प्रवर्तकस्य नाम ॥

(३) पञ्च सम्प्रदाय नामानि ॥

(४) चत्वारि प्रव्रज्या नामानि, प्रव्रज्या सत्प्रवासः ॥

(५) योग स्याष्टाङ्गानामेकैकं, तत्वाहिंसादीनां पञ्चादां, यमा इत्येकम्

(६) पञ्च नियम नामानि ॥

(७) करतिद्वयम् आसनस्य नाम ॥

(८) चत्वारि प्राणायाम नामानि ॥

(९) प्रत्याहारस्य लक्षणां नाम च ॥

(१०) धारणाया अपि लक्षणां नाम च ॥

(११) ध्यानस्यापि लक्षणां नाम च ॥

(^१) एवं योगो^१ यमाद्यङ्गै रष्टभिः सम्मतो ऽष्टधा ॥५॥

श्वः श्रेयसं^२ शुभं^३ शिने^४ कल्याणं^५ श्रवणीयसं^६ श्रेयः^७ ।

क्षेमं^८ भावुकं^९ भविकं^{१०} कुशलं^{११} अङ्गलं^{१२} मद्रं^{१३} मद्रं^{१४} शला-

नि^{१५}(२) ॥८॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामभिधानचिन्तामणौ

नाममालायां देवाधिदेवकाण्ड प्रथमः ।

(१) समाधेयं च लक्षणम् ॥

(२) चतुर्दशकल्याणं नाम ॥

॥ देवकाण्डः ॥

द्वितीयः ।

स्वर्ग^१ स्त्रिविष्टपं^२(१) द्यौर्दिवौ^४

भुवि^५ साविष्ठाविषौ^७ नाकः^८॥

गौ^६ स्त्रिदिव^{१०} मूर्धूलोकः^{११}

सुरालय^{१२}(२) सात्यद^(२)स्वमराः^२॥१॥

देवाः^२ सुपर्ब्ब^४-सुर-^५निर्जरा^६-देवत^७भु-

वर्हिष्^८खा^९-निमिष^{१०}-दैवत-^{११}नाकि^{१२}-लेखाः^{१३} ।

टन्दारकाः^४ सुमनस^५ स्त्रिदशा^६ अमन्तर्गः^७

(४) स्वाहा-स्वधा-ऋतु-सुधा-भुज^२ आदितेयाः^{२२}॥२॥

(१) लिपिद्वयमिति वा पाठः, द्यौर्दिवौ द्वयवर्गं तृतीयान्तस्थादि
सयुक्तस्त्रयोदश-स्वरान्तः, रूपे गौर्गण्डवत् । दिवश्चो व्यञ्जनदन्तौष्ठ्यान्तः,
एतस्यापि सौ द्यौरिति रूपम् । दिवौ-दिवः - इत्यादि । अन्ये तु अमि-
वाभ्या इति विकल्पेन आले द्यां दिवमित्याहुः । दिवमित्यकारान्तोऽपि
कुलवत् पाठेण वृत्तिविषयेऽस्य प्रयोगः, यथा “नकोवलं सङ्गानि
मागधोपतेः पथिव्य जृम्भन्त दिवौकसामिति ।” भुविः इत्यन्तः स्त्रीलिङ्गः
भुविषौ भुविषः इत्यादीनि रूपाणि ।

(२) द्वादश स्वर्ग नामानि ।

(३) तस्मिन् स्वर्गे सीदन्तीति तत्पदः । स्वर्गमदः यौगिकत्वात् दिवि
पदः लिदिवौकसः सुसङ्गानः इत्यादयो योज्याः ।

(४) “स्वाहास्वधाऋतुसुधाभ्योऽभुजः” तेन स्वाहाभुजः १ स्वधाभुजः
२ ऋतुभुजः ३ सुधाभुजः ४ इति चत्वारि नामानि, अन्त्यभ्योऽपीति क्रिय
यौगिकत्वात् स्वाहागनाः स्वधामनाः यज्ञागनाः अन्त्याभ्यसः ५ आदयो
तथा सम्प्रसार्यः ॥

गीर्वाणाः^२ मरुतो^३ ऽस्त्रपा^४ विष्णुधा^५ दानवार^(१) यः^{२०} ।
 (२) तेषां यानं विमानो^२ ऽन्धः (३) पोयूषममृतं सुधा^(४) ॥ ३ ॥
 असुरा^१ नागा^२ स्तब्धितः^३ सुपर्मा^४ वक्रयो^५ ऽनिलाः^६ स्तनिताः^७ ।
 उदधि^८-द्वीप^९-दिशो^{१०} दश^१ भवनाधीशाः^२ कुमारान्ताः^(५) ॥ ४ ॥
 (६) स्युः पिशाचा^१ भूता^२ यक्षा^३ राक्षसाः^४ किन्नरा^५ अपि ।
 किम्बुहवा^६ महोरगा^७ गन्धर्वा^८ व्यन्तरा^९ अमी ॥ ५ ॥
 (७) ज्योतिष्काः^१ पञ्च चन्द्रा^२ ऽर्क्ष^३-ग्रह^४-नक्षत्र^५-तारकाः^६ ।
 (८) वैमानिकाः^१ पुनः कल्पभवा द्वादश ते त्व अमी ॥ ६ ॥

(९) सौधर्मा^१-ज्ञान^२-सनरकुमार^३-

माहेन्द्र^४-ब्रह्मा^५-तान्तक^६-जाः ।

शुक्र^७-सञ्ज्वारा^८-मत^९-

प्राणत^{१०}-जा अरणा^{११}-च्युत^{१२}-जाः ॥ ७ ॥

कल्पातीता नव शैब्यकाः^१ पञ्च त्व ऽमुत्तराः^२ ।

(१) सप्तविंशतिर्देव नामानि ।

(२) तेषां देवानां यानं देवयानमित्येकं नाम, अत्रापि यौगिकत्वात् सुरयानादपि ज्ञेयाः ।

(३) तेषां देवानामन्धोदयम् देवान्धः, यौगिकत्वात् देवान्धं देवा-
 हारः देवभोज्यमित्यादि ज्ञेयम् ॥ पोयूषमित्यपि पाठः ।

(४) जैनमते भवमपतीनाह--असुरादीनां दशानां भवनाधीशा इत्येकम् ॥ (५) कुमारण्डोत्पन्ने येषां ते कुमारान्ताः ॥

(६) पिशाचादीनां मष्टानां व्यन्तरा इत्येकम् ॥

(७) चन्द्रादीनां पञ्चानां ज्योतिष्का इत्येकम् ॥

(८) द्वादश सौधर्मा^१ जा^२ दीनां वैमानिका इत्येकम् ॥

(९) सौधर्मादिभ्यः षड्भ्यो जा इति योज्यते, सौधर्मा कल्पे जाताः सौधर्माजा इत्यादि । तथा शुक्रादिभ्यः । आरणाच्युताभ्यां च ॥

निकायभेदादेवं स्युर्हेवाः किल चतुर्विधाः ॥८॥

(१) आदित्यः^१ सविता^२ऽर्यमा^३

खर^४(२) सहस्रो^५-ष्णांशु^६रवि^७- ।

मार्त्तण्ड^८(२) खरणि^९ नभसि^{१०}

रक्षो^{११} भानु^{१२} नभो-ऽहर्मणिः^{१३} ।

सूर्यो^{१४}ऽर्कः^{१५} किरणो^{१६} मणो^{१७}

ग्रहपुषः^{१८} पूषा^{१९} प्रतङ्गः^{२०} खगो^{२१} ।

मार्त्तण्डो^{२२} यमुना-कतान्त^{२३}-

जनकः^{२४}(५) प्रद्योतन^{२५} स्तापनः^{२६} ।

बभ्रो^{२७}ऽहंस^{२८} चित्रभातु^{२९}र्विवस्ता^{३०}न

खर^{३१} स्वष्टा^{३२} द्वादशात्मा^{३३} च हेलिः^{३४} ।

मित्रो^{३५} ध्वान्ताराति^{३६} रव्जां-शु-हस्त^{३७}-

चक्रा-ऽञ्जा-^{३८}ह-वीर्यवः^{३९} सप्तसप्तिः^{४०} ॥९॥

(१) आदितेरपत्य आदित्य इदं कृदि ॥

(२) खरादिभ्योऽप्येह-खरांशुः सहस्रांशुः उष्णांशुः यौगिकत्वात्
खररश्मिः तिमिररश्मिः खरकिरणः दशशतरश्मिः उष्णांशुः शीतेतर-
रश्मौत्यादयः ॥

(३) ऋतमण्डमस्येति ऋताण्डः, ऋतमण्डमजायतेति श्रुतिः, तस्या-
पत्य ऋष्यणि मार्त्तण्डः, ऋतण्डस्यापत्यं मार्त्तण्डः ऋषोत्यादिनाटय ॥

(४) नभस्य अहस्य नभोह्नी नभोह्नीभ्यां मणिः नभोहर्मणिः,
नभोमणिः अहर्मणिरिति च ॥

(५) यमुनाजनकः कतान्तजनकः ॥

(६) अञ्जहन्तः अंशुहन्तः--चक्रादिभ्यो वात्यवः चक्रवात्यव
रत्नादि ॥

(१) दिवा-दिना-ऽह-दिवस-प्रभा-विभा-

भासःकरः^{५१} स्थान्निहिरो^{५२} विरोचनः^{५३} ।

(२) ग्रहा-ऽब्जिनी-गा-द्यु-पति^{५७} विकर्त्तनो^{५८} ।

हरिः^{५६} शुची^{५७}-मौ^{५८}-गगना ध्वजा^{५९}-ऽध्वगौ^{६०} (३) ॥ १ ॥

हरिदशो^{६४} (४) जगत्कर्त्तृ-साक्षी^{६५} भास्वान्^{६६} विभावसुः^{६७}

चयीतनु^{६८} र्जगच्चक्षु^{७०} सपनो^{७१} ऽरुणसारथिः^{७२} (५) ॥ २ ॥

रोचि^१-ऽरुख^२-रुचि^३-शोचि^४-रंशु^५-मो^६-

ज्योति^७-ऽरश्मि^८-ऽरुपट्ट^९-त्य-भीशवः^{१०} (६) ।

प्रग्रहः^{११} शुचि^{१२}-मरीचि^{१३}-दीप्तयो^{१४}

धाम^{१५}-केतु^{१६}-ष्टणि^{१७}-रश्मि^{१८}-पञ्चयः^{१९} ॥ ३ ॥

पाद^{२०}-दीधिति^{२१}-कर^{२२}-द्युति^{२३}-द्युतो^{२४}

रु-ग्विरोक्ते^{२५}-किरण^{२६}-त्वप्रि^{२७}-त्वप्रः^{२८} ।

भाः^{२९}-प्रभा^{३०}-वसु^{३१}-गभस्ति^{३२}-भानवो^{३३}

भा^{३४} मयूख^{३५}-महसी^{३६} ऋवि^{३७} विभा^{३८} ॥ ४ ॥

(७) प्रकाश^१ स्तेज^२ उद्योत^३ आलोको^४ वर्च^५ आतपः^६ ।

मरीचिका^७ मण्डल^८ मण्डलं^९ तूपर्द्ध्यकम्^{१०} ॥ ५ ॥

परिधिः^{११} परिवेष्ट^{१२} य सूरसूत^{१३} सु काश्यपिः^{१४} ।

(१) दिवादिभ्यः करः, दिवाकर इत्यादि ॥

(२) ग्रहादिभ्यः पतिः, ग्रहपतिरित्यादि ॥

(३) गगनशब्दादस्य ध्वजशब्दोऽध्वगश्च, गगणध्वजः गगनाध्वगः ॥

(४) जगत्साक्षी कर्त्तृसाक्षी च ॥

(५) द्विसप्ततिरादित्य नामानि । अथ किरण नामानि ॥

(६) अभीशवः मण्डन्ययुगपि ॥

(७) आतप नामानि ॥

अनू^१ विनता^२ रघु^३ गङ्गा^४ ॥ १६ ॥

देवता^१ स्वः^२ करेतो^३ उवगो^४ चयवा^५ ॥

अष्टादश माठराद्याः^१ सवितुः पारिपार्थिकाः ॥ १७ ॥

चन्द्रमाः^१ कुमुदवान्धो^२ दश

धेतवा^३ (१) सत^४ स्थिति-प्रणीः^५ ॥

कौमुदी-कुमुदिनी-भ-दक्षजा-

रोहिणी-द्विज-निशौषधी-पतिः^{१४} ॥ १८ ॥

जैवातको^{१५} बृज^{१६} च कला-शशै-ग-

च्छाया^{१७} भू^{१८} दिन्दु^{१९} विंधुर^{२०} त्रिदृग्जः^{२१} ॥

राजा^{२२} निशो रत्न^{२३} करौ^{२४} च चन्द्रः^{२५} ॥

सोमो^{२६} सतत-द्विभ-द्युति^{२७} ग्लौ^{२८} ॥ १९ ॥

षोडशो^१ शः कला^२ चिह्न^३ लक्षणा^४ लक्ष्म^५ लाव्धनम्^६ ॥

अक्षः^७ कलक्षो^८ भिन्नानं^९ (४) चन्द्रिका^{१०} चन्द्रगोप्तिका^{११} ॥ २० ॥

चन्द्रातपः^{१२} कौमुदी^{१३} च ज्योत्स्ना^{१४} (५) विस्म^{१५} तु भण्डलम्^{१६} ॥

(१) दशचेताभ्या मन्त्रे वाजी, दशवाजी चेतवाजी ॥ कौमुद्यादि
भ्योऽष्टभ्योऽष्टे पतिः, कौमुदीपतिरित्यादि । कलादिभ्योऽष्टे भूत् कला-
भ्यदित्यादि ॥

(२) मासनिशासनस्य शशाटौ लुक्वेत्यनेन आवन्तनिशाशब्दस्य
शशादावाकारलोपे ङसिनिशः, ततोऽयमर्थः निशः आबन्त निशाशब्दादय
रत्नकरौ शब्दौ योज्यौ । ततो निशारत्नम् “अजहृक्षिणोऽयम्” । निशा-
करः । अष्टत-चेतद्विभेभ्योऽष्टे द्युतिः अष्टतद्युतिः ॥

(३) स्वातिंश्चन्द्र नामानि ॥

(४) एतानि सप्तचन्द्रस्य कलह नामानि ।

(५) पञ्च ज्योत्स्ना नामानि, ततो द्वे चन्द्रमण्डले ॥

नक्षत्रं तारका^२ तारा^३ ज्योतिषी^४ भ^५ सु^६ दु^७ ग्रहः^८ ॥ २१ ॥
 धिष्ण^९ मृ^{१०} च^{११} ॥ १ ॥ त्रयाः^{१२} ऽश्विन्याः^{१३} ऽश्विनी^{१४} देवताः^{१५} ।
 अश्विन्यु^{१६} बा^{१७} लिनी^{१८} ॥ २ ॥ ऋ^{१९} ऋ^{२०} भरणी^{२१} यमदेवताः^{२२} ॥ २२ ॥
 कत्तिका^{२३} वज्रया^{२४} च^{२५} ऽग्निदेवा^{२६} ॥ ३ ॥ मृ^{२७} मृ^{२८} तु^{२९} रोहिणी^{३०} ।
 मृगशीर्ष^{३१} मृ^{३२} ग^{३३} शिरो^{३४} म^{३५} म^{३६} म^{३७} स^{३८} ॥ ४ ॥ ॥ २३ ॥
 इत्युत्त^{३९} भ^{४०} ग^{४१} शिरः^{४२} शिरः^{४३} पञ्चतारकाः^{४४} ।
 अ^{४५} द्री^{४६} तु^{४७} कालिनी^{४८} रौ^{४९} द्री^{५०} पुनर्वसू^{५१} ॥ ५ ॥ तु^{५२} चामकी^{५३} ॥ २४ ॥
 अ^{५४} दित्यौ^{५५} च^{५६} पुष्य^{५७} स्तिष्णः^{५८} ॥ ६ ॥ सि^{५९} द्या^{६०} च^{६१} रुद्रदेवतः^{६२} ।
 सार्ध^{६३} ऽश्वे^{६४} म^{६५} म^{६६} ॥ ७ ॥ पितृ^{६७} याः^{६८} काल^{६९} तु^{७०} नी^{७१} यो^{७२} मि^{७३} देवताः^{७४} ॥ २५ ॥
 सा^{७५} तू^{७६} त^{७७} ज्ञा^{७८} ऽयम^{७९} देवा^{८०} ॥ ८ ॥ स^{८१} वि^{८२} ह^{८३} देवतः^{८४} ।
 त्वा^{८५} द्री^{८६} चि^{८७} धा^{८८} ऽमिनी^{८९} ॥ ९ ॥ स्वा^{९०} ति^{९१} र्वि^{९२} शा^{९३} षो^{९४} इ^{९५} न्द्रा^{९६} मि^{९७} देवताः^{९८} ॥ २६ ॥
 राधा^{९९} सु^{१००} राधा^{१०१} तु^{१०२} मै^{१०३} त्री^{१०४} ज्ये^{१०५} ष्ठी^{१०६} मू^{१०७} ला^{१०८} आ^{१०९} श^{११०} पः^{१११} ।
 पूर्व^{११२} षा^{११३} दा^{११४} ऽपी^{११५} षो^{११६} तारा^{११७} स्था^{११८} द्वै^{११९} त्री^{१२०} अ^{१२१} य^{१२२} षो^{१२३} पुनः^{१२४} ॥ २७ ॥
 हरि^{१२५} देवः^{१२६} अ^{१२७} वि^{१२८} षा^{१२९} तु^{१३०} धनि^{१३१} षा^{१३२} षु^{१३३} देवताः^{१३४} ।
 वा^{१३५} णी^{१३६} तु^{१३७} शत^{१३८} भि^{१३९} षा^{१४०} ॥ १० ॥ ग^{१४१} ज्ञा^{१४२} ऽहि^{१४३} र्यु^{१४४} भ^{१४५} देवताः^{१४६} ॥ २८ ॥

(१) नव नक्षत्र नामानि ॥ (२) पञ्च अश्विन्याम्, ऋ भरण्याम् ॥

(३) त्रीणि कत्तिकायां, द्वे रोहिण्यां, पञ्च मृगशिरसि, त्रीणि चार्द्रायां, त्रीणि पुनर्वसु नक्षत्रे, चत्वारि पुष्यायां अथ द्वय मृगशिरसि नक्षत्रे, द्वे मघासु, द्वयं पूर्वफल्गुसु तथा मूलरतासाख्यासु द्वयम्, एवमित्यादीनि विभागतो ज्ञेयानि ॥

(४) अथ पुनर्वसू नित्यद्विवचनान्तः पुंलिङ्गः ॥

(५) मघाः इत्ययं स्तोलिङ्गो नित्य वज्रवचनान्तः ॥

(६) आनिनीत्यत्र देवतेत्यन्यन्त्वाद्द्वयः ॥

(७) अजदेवता १ पूर्वषाढपदा, २ प्रौढपदा ३ इति त्रीणि पूर्वा-

पूर्वोत्तराभद्रपदा^(१) द्वयः प्रोष्ठपदा^१ च ताः ।
 रेवतो^१ तु पौष्णो^१ दाक्षायणः^१ सर्वाः^(२) शशिमियाः^२ ॥ ३८ ॥
 राशीनां सुदयो जगन्^१ मेवप्रभृतयस्तु ते ।
 आरा^१ वक्रो^१ लोहिता^१ मङ्गलो^१ ऽङ्गारकः^१ कुजः^१ ॥ ३९ ॥
 घाघाढाभू^१ र्नवांश्चि^१ ^(३) च बुधः^१ सौम्यः^२ प्रहर्षः^१ ॥
 ज्ञः^१ पञ्चा^१ च^१ अविष्टाभू^१ यामाङ्गो^१ रोहिणीसुतः^१ ^(४) ॥ ४० ॥
 वृहस्पतिः^१ सुराचार्यो^१ जीवरे^१ चित्रशिखण्डिजः^१ ।
 वाचस्पतिः^१ द्वादशार्चिः^१ धिषणः^१ फाल्गुनीभवः^१ ॥ ४१ ॥
 गी^१ वृहत्तीः^१ ^(५) पतिः^१ कृतध्याः^१ तुजा^१ ^(६) ऽङ्गिरसौ^१ ^(७) शुक्रः^१ ^(८) ॥ ४२ ॥
 शुक्रो^१ मघाभवः^१ काव्यरे^१ उग्रना^१ भार्गवः^१ कविः^१ ॥ ४३ ॥
 प्रोष्ठपार्चि^१ ^(९) दैत्यशुक्रः^१ धिषाग्रः^१ ^(१०) शनैस्वरः^१ शनिः^१ ।
 शयासुतो^१ ^(११) ऽसितः^१ सौरिः^१ सप्तार्चि^१ रेवतीभवः^१ ॥ ४४ ॥
 मन्दः^१ क्रोडो^१ नीलवासाः^१ स्वर्भाणु^१ सुविधुनुदः^१ ।
 तमो^१ राज्ञः^१ ^(१२) वैचिक्रियो^१ भरणीभू^१ ^(१३) रथा^१ ऽङ्गिकः^१ ॥ ४५ ॥
 अश्लेषाभू^१ शिखी^१ केतु^१ भ्रु^१ वी^१ सूक्तानपादनः^१ ^(१४) ॥

भाद्रपद नक्षत्रस्य, अष्टविंशतिप्रदेशता । उत्तरभाद्रपदा २ प्रोष्ठपदा २ इति
 गीष्ण उत्तराभाद्रपदनक्षत्रस्य । भाद्रपदा इत्यपि ॥

- (१) एकोत्तरा पूर्वोत्तरभाद्रपदयोः ॥
- (२) सर्वा अश्विन्यादि रेवत्यानां नामद्वयवाच्याः ॥
- (३) एते शब्दा वक्तव्ये यच्छे ॥ (४) एते बुधपक्षे वर्तन्ते ॥
- (५) तयोदश वृहस्पतौ ॥
- (६) नव शुक्र भाभानि, दश शनैस्वर नामानि ॥
- (७) सप्त राज्ञ्यच्छे, चत्वारि केतुयच्छे ॥
- (८) द्वयं इति ॥

अगस्त्योऽगस्त्यः पीतार्कः पीतापिष्टः^५ उषटोद्वयः^५ ॥ ३१ ॥
 मैत्रावरुणिरारण्यः^६ शीर्षः^६ शीर्षः^६ शीर्षः^६ शीर्षः^६ ॥
 (१) लोपासुद्रा^१ तु गङ्गा^१ कौपीतको^२ वरप्रहारः^२ ॥ ३७ ॥
 मरीचिमृगः^३ सप्तर्षयः^३ शिखिचिखि^३ शिखि^३ नः^३ ॥
 पुष्पदन्तौ^४ पुष्पदन्ता^४ वेकोत्था^४ शशिमा^४ स्वरौ ॥ ३८ ॥
 राक्षसासो^५ जैन्वो^५ ग्रह^५ उपराग^५ उषट्वयः^५ ॥ ३९ ॥
 उपलिङ्ग^६ त्व^६ इरिष्ट^६ स्थाव^६ पसर्ग^६ उपद्रवः^६ ॥ ४० ॥
 अर्जन्य^७ मीति^७ इत्पातो^७ (१) वक्रुत्पातो^७ उपाहितः^७ ॥
 स्यात्कालः^८ समयो^८ दिष्टा^८ नेहसौ^८ सौम्यकः^८ ॥ ४० ॥
 कालो द्विविधो^९ अवसर्पिण्यु^९ त्सर्पिणी^९ विभेदतः ॥
 सागर-कोटी-कोटीमां विंशत्या^{१०} च समाप्यते ॥ ४१ ॥
 अवसर्पिण्यः^{११} षड्^{११} इरा^{११} उल्हासिण्यां^{११} तएव विपरीताः ॥
 एवं द्वादशभि ररै-विंशते कालचक्रभिदम् ॥ ४२ ॥
 (१) तत्रैकान्तसुषमा^१ (२) इरच तस्यः-कोटिकोटयः ॥
 सागराणां सुषमा^२ तु तिस्रः सात्कोटिकोटयः ॥ ४३ ॥

(२) नव नामानि अगस्त्यस्य । अपेति त्रयं तद्वाच्यं वा ॥

(४) अपेति त्रयं कुर्येत् सङ्गमनपङ्कने पङ्कनाख्ये ॥

(५) अपेति सप्तसामान्यत उपद्रवे ॥

(६) अग्निलोतोपद्रवस्य इयम् ॥

(७) षड् सामान्यतः काल नामानि ॥

(१) षड् रानावृत्तिभिः षड्कोट्यभिः, एवञ्च प्रथमरस्य ॥

(२) सुषमेति सर्वं त्वारस्य नाम बोध्यम् ॥

(३) द्वितीयादयः ॥

- (१) सुषमदुःप्रभाते द्वे^(२) दुःप्रमसुप्रभा^१ पुनः ।
 सै का सहस्रै र्वर्षाणां द्विचत्वारिंशतो निता ॥४४॥
 (१) अथ दुःप्रमै^१ कविंशति रब्द सहस्राणि तावतो तु स्यात् ।
 (४) एकान्तदुःप्रभा^१ पिच्छेन व्यङ्ग्याः परेऽपि विपरीताः ॥४५॥
 (५) प्रथमे ऽरचये मर्त्या स्त्रि-द्वे-कपत्यजीविताः ।
 त्रि द्वे-क-गव्यतोच्छ्राया स्त्रि-द्वे-कदिनभोजनाः ४६॥
 कल्पद्रुफलसन्तुष्टा चतुर्थे त्व ऽरके नराः ।
 पूर्वैकोन्यायुषः पञ्च धनुः शतसमुच्छ्रयाः ॥४७॥
 पञ्चमे तु वर्षशतायुषः सप्तकरोच्छ्रयाः ।
 षष्ठे पुनः षोडशाब्दायुषो हस्तसमुच्छ्रयाः ॥४८॥
 एकान्तदुःखप्रचिता चत्सर्पिण्या मऽपीदृशाः ।
 पञ्चानुपूर्व्या विज्ञेया अरेषु किल षट् स्वपि ॥४९॥
 षटादशनिमेषाः स्युः काष्ठा^१काष्ठाह्वयं लवः^१ ।
 कला^१ तैः पञ्चदशभि र्जेश^१साद्वितयेन च ॥५०॥
 क्षण^१सैः पञ्चदशभिः क्षणैः षड्भिश्च नाडिका^१ ।
 सा धारिका^१ षटिका^१ च मूर्च्छर्त्त^१ साद्वयेन च ॥५१॥
 त्रिंशता तै ऽरहोरात्र^१(६) सता ह^१दिवसो^१दिनम्^१ ।
 दिवं^४ द्यु^५र्वासरो^१षष्ठः^७ प्रभातं^१ स्याद हर्मुखम्^१(७) ॥५२॥

(१) ततोवारस्य ॥

(२) चतुर्थारस्य, दुःप्रमस्यपि करस्य नाम इत्यपि बोद्धव्यम् ॥

(३) पञ्चमारस्य ॥ (४) षष्ठारस्य ।

(५) अराणां फलमाह ॥

(६) अहरिति सप्त दिन नामानि । प्रभातेति सायं प्रभातकाले ॥

(७) गीतःकालोहि सूर्यार्द्धादयादारभ्य षटिका षट्कं यावद्-

व्युष्टं^२ विभातं^३ प्रत्युषं^४ कल्य^५-प्रत्युषसी^६ उषः^७ ।
 काल्यं^८ मध्याह्नं^९ सु दिवामध्यं^{१०} मयन्दिनं^{११} च सः^(१) ॥५३॥
 दिनावसानं^{१२} सुतसूरो^{१३} विकालं^{१४} सवली^{१५} अपि ।
 सार्यं^(२) सन्ध्यां^{१६} तु पितृसू^{१७} स्तिसन्ध्यं^{१८} तू-पवैणवम्^{१९} ॥५४॥
 (३) आहुकालं^{२०} सु कुतुपो^{२१} षष्ठो भागो दिनस्य यः ।
 निशा^{२२} निशीथिनी^{२३} रात्रिः^{२४} शर्वरी^{२५} क्षणदा^{२६} क्षपा^{२७} ॥५५॥
 त्रियामा^{२८} यामिनी^{२९} भौती^{३०} तमी^{३१} तमा^{३२} विभावरी^{३३} ।
 रजनी^{३४} वसतिः^{३५} श्यामा^{३६} वासतेयी^{३७} तमस्विनी^{३८} ॥५६॥
 उषा^{३९} द्वाषा^{४०} न्दुकान्ता^{४१} (४) षट् तमिस्त्रा^{४२} दर्शयामिनी ।
 ज्यौत्स्नी^{४३} तु पूर्णिमारात्रि र्गणरात्रौ^{४४} निशागणः^{४५} ॥५७॥
 पक्षिणी^{४६} पक्षतुल्याभ्या मञ्जोभ्यां वेष्टिता निशा ।
 गर्भकं^{४७} रजनीद्वन्द्वं^{४८} प्रदोषो^{४९} यामिनीसुखम् ॥५८॥

वति यद्विष्णुपुराणे “लेखा प्रभृत्यष्टादित्येति मुहूर्त्तगतेऽत्र वै । प्रातस्तनं
 ततः कालो भोगस्त्राहः स पञ्चम” इति ॥

(१) लीणि मध्याह्नं नामानि ।

(२) पञ्च सार्यकाल नामानि, तत्र सन्ध्येति द्वयं दिवा रात्रिसन्धौ,
 त्रिसन्ध्यमिति प्रातर्मध्याह्नसायाह्नोपलक्षितकालविशेषः ॥

(३) दिवसस्य षष्ठो भागः स आहुकालः कुतुपश्च उच्यते इत्यर्थः,
 दिवसस्य हि पुराणोक्तानि रौद्रादीनि भंगान्तानि पञ्चदशमुहूर्त्तानि,
 तत्र व्ये यो गणनाक्रमेण षष्ठो मुहूर्त्तः स कुतुपो नाम उच्यते, तत्-
 प्रयोजनञ्च आह्वे अन्यक्रमेण षष्ठो मुहूर्त्तः अभिजिदाख्य एव ॥

(४) त्रिंशद्वामानि रात्रिसामान्यस्य, तत्र विशेषमाहु तमिस्त्रेति ॥

यामः^१ प्रहरो^२ निशीथ^३ स्वर्द्धरातो^४ महा निशा^५ ।
 उच्चद्र^६ स्वपरराज^७ स्तमिस्व^८ तिमिर^९ तमः^{१०} ॥५८॥
 ध्वान्त^{११} भूच्छाया^{१२} ऽन्धकारं^{१३} तमसं^{१४} स-मवा-ऽन्धतः^(१) ।
 तुल्यनक्तान्दिने काले विषुव^{१५} द्विषुव^{१६} च तत् ॥६०॥
 पञ्चदशा-ऽहोरात्रः स्या त्मजः^{१७} स बज्जलो^{१८} ऽसितः ।
 तिथिः^{१९} पुनः कर्कषाटो^{२०} ऽतिप^{२१} तावतिः^{२२} समे ॥६१॥
 पञ्चदश्यो^{२३} यज्ञकालो^{२४} पक्षान्तो^{२५} पक्षिणी^{२६} अपि^(२) ।
 त त्पक्षमूलं भूतेष्टापञ्चदश्यो र्यं ऽदन्तरम् ॥६२॥
 स पक्षमन्धिः^{२७} प्रतिपत्पञ्चदश्यो र्यं दन्तरम् ।
 पूर्णिमा^{२८} पौर्णमासी^{२९} सा राका^{३०} पूर्णं निशाकरे ॥६३॥
 कलाहने त्व ऽमुमति^{३१} मार्गशीर्षी^{३२} ऽग्रहायणी^{३३} ।
 अमा^{३४} ऽमावस्या^{३५} ऽमावस्या^{३६} दशः^{३७} सूर्येन्दुसङ्गमः^{३८} ॥६४॥
 अमावास्या^{३९} ऽमावासी^{४०} च सा नष्टेन्दु कुङ्कः^{४१} तुङ्कः^{४२} ।
 दृष्टेन्दु सु सिनीवाली^{४३} भूतेष्टा तु चतुर्दशी^{४४} ॥६५॥
 पक्षो मामो^{४५} वत्सरादि^{४६} मार्गशीर्षिः^{४७} सहः सहा^(३) ॥६६॥
 आग्रहायणिक^{४८} चाय पौष^{४९} सौम्यः^{५०} सहस्र^{५१} वत्^(४) ॥६६॥

(१) सन्तमसं^१ अवतमसं^२ अन्धतमसं^३ ॥

(२) चत्वारि अमावस्यायां पौर्णमास्याश्च ॥

(३) पञ्चमार्गशीर्षमासानि, तत्र सहः अकाटान्तोऽयं दे. वत्, सहाः
 व्यञ्जनदन्त्यान्तःपुंसि, सहस्रौ सहस्रः इत्यादीनि रूपानि ॥ .

(४) तेषां पौषमासः, सहस्रवत् यथा सहस्रः पौषमासो तथा
 तेषां पौषवर्षः ॥

(१) माघः स्तूपाः^२ फाल्गुनः^३ स्तु फाल्गुनिकः स्तूपस्य^२ वत्^२ ।
 चैत्रो^१ मधु^२ चैत्रिकः^३ च वैशाखे^४ राध^२ माधवौ^२ ॥ ६७ ॥
 (२) ज्येष्ठः^१ स्तु शुक्लो^२ स्या^३ षाठः^४ ॥^५ शुचिः^२ स्या^३ च्छावणो^४ नभाः^२ ।
 आवणिको^२ स्य नभस्यः^३ प्रौष्ठभाद्रपरः पदः^२ ॥ ६८ ॥
 भाद्र^५ साप्या^२ सखिने^३ त्वा^४ सख्युजे^२ प्रा^३ सवय कार्तिकः^४ ।
 कार्तिकिको^२ बाह्यलो^३ ज्यै^४ द्वौ द्वौ मार्गदिका^२ षटुः^३ ॥ ६९ ॥
 हेमन्तः^१ प्रशलो^२ रौद्रो^३ स्य श्रैष^४ शिशिरौ^२ समौ ।
 वसन्तः^१ दृष्यः^२ सुरभिः^३ पुष्पकालो^४ बलाङ्गकः^२ ॥ ७० ॥
 उष्णः^१ उष्णागमो^२ ग्रीष्मो^३ निदाघः^४ स्तूप^५ (५) उष्णकः ।
 वर्षा^१ (६) स्तूपात्ययः^२ प्राष्टण^३ मेघा^४ त्कात्मा^५ - गमौ^६ क्षरी^७ ॥ ७१ ॥
 शरः^१ ह्यमात्ययो^२ स्य नः^३ शिशिराद्यौ स्त्रिभिस्त्रिभिः ।
 अयने द्वे गति रुदः^२ गदक्षिणा^३ ऽर्कस्य वत्सरः^४ ॥ ७२ ॥

(१) इयं माघ नामनि, तत्र तपाः व्यञ्जनदन्त्यान्तः ॥

(२) त्रीणि फाल्गुणे, त्रीणि चैत्रे, त्रीणि वैशाखे च ॥

(३) इयं ज्येष्ठभासे, ज्येष्ठ इत्यत्र ज्येष्ठोऽपि, वन्द्येष्टर आह,
 “ज्येष्ठे ज्येष्ठोऽपि दृश्यते” इति तत्पक्षे ज्येष्ठया चन्द्रयुक्ताया युक्ता पौर्ण-
 मासी ज्येष्ठी “चन्द्रयुक्तात्काले” इत्यण् साट्त्त्यस्य ज्येष्ठः सास्त्र पौर्ण-
 मासीत्यण् ॥

(४) इयमाषाढे, त्वयं आवणे, चत्वारि भाद्रे, त्रीण्यश्विने, चत्वारि
 कार्तिके च, तत्र प्रोष्ठेति प्रोष्ठपदो भाद्रपदश्च, आश्वयुजः अकारान्तो
 देववत् ।

(५) तपः अकारान्तो देव शब्दवत् ॥

(६) व तीः नित्य वङ्गवचनान्तः स्त्रीलिङ्गः ॥

(७) मेघकालः १ मेघागमश्च २ ॥

(१) स'सं-पर-व्य' - नृङ्गो' वर्ष' - ह्ययनो' ऽब्देः समा' शरत्' (२)
 भवे त्वैवं' त्व ऽहोरात्रं मासेना ऽब्देन दैवतम् ॥७३॥
 दैवे युगसहस्रे ह्ये ब्राह्मणं कल्पौ तु ते दृणाम् (३) ।
 मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ॥७४॥
 कल्पो युगान्तः कल्पान्तः संहारः प्रलयः क्षयः ।
 संवर्त्तः परिवर्त्तश्च समस्तुतिर्जिहानकः (४) ॥७५॥
 तत्काशं सु तदात्वं स्या तज्जं सान्द्रष्टिकं फलम् ।
 आयति स्मूतः काल उदकं सङ्गवं फलम् ॥७६॥
 व्योमा' स्तरिचं नगनं घनाश्रयो'
 विज्ञाय' आकाश' मगन्तु' पुष्करे' ।
 अन्नं' सुरा-ऽभ्रो-ऽडु-मरु-तयो' (५) स्वर' ।
 खं' द्यौ' दिवौ' विष्णुपदं' विद्यु' नभः' (६) ॥७७॥
 नन्दाट' तडित्वा' कुदिरो' घनाश्रयो'
 ऽन्नं' धूमयोनि' स्तनयितृ' सेवाः' ।

(१) स इति वत्सरः, संवत्सरः १ परिवत्सरः २ अनुवत्सरः ३ उद्वत्-
 सरश्च ॥

(२) दश वर्षस्य नामानि, तत्र समाः स्त्रियः। मावन्तो विकल्पेन यज्ञ-
 वर्चनास्तथा ॥

(३) ते ह्ये युगसहस्रे नृणां कल्पावितृष्यो ॥

(४) दशप्रलय नामानि ॥

(५) सुरपयः १ अन्नपयः २ उडुपयः ३ मरुत्पयः ४ ॥

(६) विंशत्याकाशनामानि ॥

अमृत^८-पर्जन्य^{१०}-वृषा^{११}का^{१२} घनो^{१३}

धाराधरो^{१४} वाह^{१५}-द^{१६}-सु^{१७}-गधरो^{१८} जलात्^(१) ॥७८॥

कादम्बिनी^१ मेघमाला^(२) दुर्दिबं^३ मेघजं तमः ।

आसारो^४ वेणवान् वर्षो^(२) वातासं वारि शीकरः^५ ॥७९॥

वृष्ट्यां वर्षस्य^६ वर्षे तद्विघ्ने ग्राह-ग्रहा^७ स्ववात्^(४) ।

घनोपल^८ खु करकः^(५) काष्ठाऽशा^९ दिग्^{१०} हरि^{११} त्ककुप्^{१२}

(७) पूर्वा^१ प्राची^२ दक्षिणा^३ ऽप्राची^४ प्रतीची^५ तु पश्चिमा^६ ।

अपरा^७ ऽथो उत्तरो^८ दीची^९ विदिक्^{१०} त्व ऽपदिशं^{११} प्रदिक्^{१२} ॥८१॥

दिश्यं दिग्भववस्तुन्य ऽप्राग^१ ऽप्राचीन^२ उद सुदीचीनम्^३ ।

प्राक्^४ प्राचीनं^५ च समे प्रत्यक्^६ तु स्या त्प्रतीचीनम्^७ ॥८२॥

तिर्यग्दिशं तु पतथ^(७) इन्द्रा^१-ग्नि^२-यम^३-नैऋताः^४ ।

वसुणो^५ वासु^६-कुवेरा^७ वीशान^८ च यथाक्रमम् ॥८३॥

(८) ऐरावतः^१ पुण्डरीको^२ वामनः^३ कुम्भको^४ ऽञ्जनः^५ ।

पुष्पदन्तः^६ सार्वभौमः^७ सुप्रतीक^८ च दिग्गजाः^९ ॥८४॥

(१) दशमेघ नामानि, अपि च, जलवाह १ जलदः २ जलमुग ३ जलधरः ४ यौगिकत्वात् वारिवाहः वारिद इत्यादयो योज्याः ॥

(२) हे नामनी मेघघटायाः ॥ (३) वातेनासं विप्रम् ॥

(४) अवस्थाहः अवस्थाहः इति हे नामनी वृष्टिविघाते ॥

(५) त्रिलिङ्गः करकशब्द, वर्षोपल इत्यपि घनशब्द सार्वभौमत् ॥

(६) काष्ठादिपञ्चकं सामान्यतो दिशि ।

(७) पूर्वादिद्वयं प्राच्यं, दक्षिणस्यां दक्षिणादिद्वयं, प्रतीच्यादि-
तयं पश्चिमायां, उत्तरादिद्वयमुत्तरस्यां, धीतिलयं मध्यवर्तिन्याम् ॥

(८) दिक्पालात्मिकैकम् ॥

(९) दिग्गजानामेकैकम् ॥

इन्द्रो^१ हरि^२ ईश^३ वरुणो^४ ऽथ ताग्रजो^५
 वज्री^६ विडोभा^७ मधवान्^८ पुरन्दरः^९ ।
 प्राचीनवर्हि^{१०} पुरातन^{११}-वासकी^{१२} ।
 संक्रन्दना^{१३} ऽखण्डल^{१४}-मेघवाहनाः^{१५} ॥८५॥
 शुक्राक्ष^{१६}-वासोष्मति^{१७}-दक्षि^{१८}-शक्रा^{१९} ।
 वृषा^{२०} शुक्राक्षीर^{२१}-सहस्रनेत्रो^{२२} ।
 पर्जन्य^{२३}-वृष्य^{२४}-जम्बुजि^{२५}-वाह-
 दन्तो^{२६} वृद्धश्रवस^{२७} सुरापाट^{२८} ॥८॥
 सुरर्षभ^{२९} सप्तसप्तो^{३०} जिष्णु^{३१} वरशतक्रतुः^{३२} (१) ।
 कौशिकः^{३३} पूष्यदिग्देवा-ऽम्बरः-स्वर्ग-शची-पतिः^{३४} (२) ॥
 यतनापा^{३५} वृषधन्वा^{३६} मरुता^{३७} मरुता^{३८} ऽस्य तु^{३९} (३) ।
 (२) द्विषः पाको^{४०} द्वयो^{४१} वृषः^{४२} पुलोमा^{४३} नसुषि^{४४} बलः^{४५} ॥८८॥
 जम्भः^{४६} प्रिया शची^{४७} नृाणी^{४८} पौलोमी^{४९} जयवाहिनी^{५०} ।
 तनय सु जयन्तः^{५१} स्या जयदन्तो^{५२} जय^{५३} सः ॥८९॥
 सुता जयन्ती^{५४} तविषी^{५५} तविष्णु-जैःश्रवा^{५६} जयः ।
 मातलिः^{५७} सारथि देवनन्दी^{५८} द्वाःस्यो गजः पुनः ॥९०॥
 ऐरावतो^{५९} ऽभ मातङ्ग^{६०} चतुर्दन्तो^{६१} ऽर्कसोदरः^{६२} ।
 ऐरावतो^{६३} जस्तिमल्ल^{६४} श्वेतगजो^{६५} ऽभ सुप्रियः ॥९१॥
 वैजयन्तो^{६६} तु प्रासाद-ध्वजौ पुष्य^{६७} मरावती^{६८} ।

(१) वरक्रतुः १ शतक्रतुः २ ॥

(२) पूर्वदिक्पतिः १ देवपतिः २ अम्बरपतिः ३ स्वर्गपतिः ४ शचीपतिः ५ ॥

(३) इन्द्रदिशामेकैकम् ।

खरो मन्दीसरः^१ पर्वतसुधर्मा^१ मन्दनं^१ वनम् ॥२२॥
 वृक्षा^१ कल्पः^१ पारिजातो^२ मन्दारो^३ हरिचन्दनः^४ ।
 सन्तान^५ च^१ धनु देवायुधं^१ तद्वज्र रोहितम्^१ ॥२३॥
 दीर्घज्वा^१ रावतं^१ वज्र^१ त्व शनि^२ क्षीरिद्वि^३ स्वः^४ ।
 शतकोटिः^५ पविः^६ शम्भो^७ दम्भोलि^८ भिदुरं^९ भिदुः^{१०} ॥२४॥
 व्याधामः^{११} कुलिशो^{१२} स्या च्छि रतिभोः^{१३} स्वर्ज्जु^{१४} ध्वनिः ।
 सवैद्या वशिनी^{१५} पुत्रा^{१६} वशिनी^{१७} वडवासुतो^{१८} ॥२५॥
 नासिका^{१९} वक्त्रजो^{२०} दक्षौ^{२१} नासत्या^{२२} वक्त्रजो^{२३} यमो^{२४} ।
 विश्वकर्मा पुन स्वष्टा^{२५} विश्वकर्^{२६} देववर्द्धकिः^{२७} ॥
 (४) स्व-स्वर्गि-वध्वो^{२८} ऽश्वरथ^{२९} स्वर्गस्था^{३०} उर्वशीमुखः^{३१} ।
 (५) हाहादयस्तु गन्धर्वान् गान्धर्वान् देवगायनाः ॥

ब्रह्मः कृतान्तः^{३२} पितृ-दक्षिणाशा-
 प्रेतात्पतिः^{३३} (६) दण्डधरो^{३४} ऽर्कधनुः^{३५} ।
 कीनाश^{३६} मृत्यु^{३७} समवर्ति^{३८} कालौ
 श्रीर्णाह्नि^{३९} इत्य^{४०} ऽन्तक^{४१} धर्मराजाः ॥२८॥

(१) इन्द्रवज्राणामेकैकम् ।

(२) इन्द्रस्य धनुषो नामैकं देवायुधमिति, मेधप्रतिफलितानि च सूर्य-
 दशवर्ग धनुषाकारेण दृश्यन्ते इति शीरस्वामी ॥ तदिति वज्रं अथवा
 सरलमित्यर्थः तस्य नामैकरोहितमिति इदं तूत्पादे भवति ॥

(३) अथौ विद्युतेतनयोरित्यश्विनौ सदाश्चाधिष्ठाता विलम्बः, इत-
 प्रत्ययान्तोऽयम् । नित्यं दिवसनाम्नश्च एते पुं वि ॥

(४) सर्वध्वः^{४२} स्वर्गिध्वः ॥

(५) उर्वशीश्याया इत्यर्थः ॥

(६) पितृपतिः^{४३} दक्षिणाशापतिः^{४४} प्रेतपतिः^{४५} ।

यमराजः^{१६} वाहदेवः^{१७} अमनो^{१८} महिषध्वजः^{१९} ।
कालिन्दीसोदरः^{२०} चापि धूमोष्णि^{२१} तंभ वल्लभा ॥८८॥
पुरी पुनः संवत्सरी^{२२} प्रेतीहात् सुकैयतः^{२३} ।

१) इसी चण्ड-महाचण्डौ चित्रगुप्तसु लेखकः ॥९०

स्वाङ्गप्रियः^२ पुण्यजनो^३ वृक्षचरः^४

(२) याता^५ शरः^६ कौणप^७ यातुधानी^८

रात्रिचरी^९ रात्रिचरः^{१०} पलादः^{११}

कीनाश^{१२} शूलो^{१३} निकसात्मजा^{१४} ॥९०॥

(४) क्रव्या^{१५} त्कर्षुर^{१६} नैऋता^{१७} वरुक्पो^{१८}

वक्ष्य^{१९} स्वर्णवमन्दिरः^{२०} प्रचेताः^{२१}

जल-यादः^{२२} पति^{२३} पाशि^{२४} मेघनादा^{२५}

जलकान्तारः^{२६} स्यात्परश्चम^{२७} ॥९०॥

श्रीदः^{२८} हितोदरः^{२९} कुहे^{३०} शसखः^{३१} पिशाचकी^{३२}

च्छावसु^{३३} स्त्रिशिरः^{३४} ऐलविस्त्रे^{३५} कपिक्काः^{३६}

पौलस्त्य^{३७} वैश्वण^{३८} रत्नकराः^{३९} कुबेर^{४०}

यक्षो^{४१} वृधर्षी^{४२} धनदौ^{४३} नरवाहन^{४४} ॥९०॥

कैलासी^{४५} बल-धन-जिधि-किम्पुष्ये-श्वरः^{४६} ॥९०॥

(१) संवत्सरी इति परे पठन्ति ।

(२) वसन्त-महोदय-कर्म ।

(३) यादं यातनी यातूनि, पुंस्यपि सदाह धनपातः, क्रव्यादा या-
वो यत्तुधाना इति ॥ क्रव्यात् क्रव्यादौ क्रव्यादः

(४) निकषामूर्धन्योपि ॥

(५) जलपतिः १ यादः पतिरित्यादि ॥

(६) यक्षेश्वर १ वनेश्वरः २ निधीश्वरः ३ किम्पुष्येश्वरः पञ्चेतयः ॥

विमानं पुष्पकं चैतरेणं वनं पुरी प्रभा ॥१०४॥

अलकारे वस्त्रोक्तवाराः सुतोऽस्य जलकृवरः ।

विक्तं रिक्तं स्वपतेयं राः^१ सारं^२ (१) विमको^३ ।

दुष्मं^४ द्रव्यं^५ दृक्^६ वं^७ लक्ष्यं^८ स्त^९ लक्ष्यं^{१०} द्रविणं^{११} धनम्^{१२} ।

हिरण्या^{१३}-यो^{१४} निधानं^{१५} तु कुनाभिः^{१६} शेवधि^{१७} निधिः^{१८} ॥१०५॥

महापद्मं^{१९} पद्मं^{२०} (२) शङ्खो^{२१} मकर^{२२}-कच्छपौ^{२३} ।

सुकुन्द^{२४}-कुन्द^{२५}-नीला^{२६} चर्चा^{२७} च निधयो नव^{२८} ॥१०६॥

यक्षः^{२९} पुण्यजनो^{३०} राजा^{३१} शुच्यको^{३२} वटवास्य^{३३} पि ।

किन्नर^{३४} सु किम्पुल्लव^{३५} सु रक्तवदनो^{३६} मयः^{३७} ॥१०७॥

शम्भुः^{३८} शर्वः^{३९} स्याणु^{४०} रीशान^{४१} ईशो^{४२} ।

कद्रो^{४३}-ड्रीशो^{४४} वामदेवो^{४५} वृषाङ्कः^{४६} ॥१०८॥

कण्टकाक्षः^{४७} शङ्करो^{४८} नीलकण्ठः^{४९} ।

श्रीकण्ठो^{५०}-ग्रो^{५१} धूर्जटि^{५२} भीम^{५३}-भणो^{५४} ॥१०९॥

मलयजवः^{५५} पद्मसुखो^{५६} ऽष्टमूर्त्तिः^{५७} ।

शम्भानवेष्टा^{५८} गिरीशो^{५९} गिरीशः^{६०} ।

पण्डः^{६१} कपहो^{६२} श्वर^{६३} ऊर्ध्व^{६४} शिखर^{६५} ।

एक-ति-दृक्^{६६} (५) मालहो^{६७} कपादः^{६८} ॥११०॥

(१) पुं स्यपि यदाह धनपाठः “वारोऽयौ द्रविणं धनम्” ।

(२) निधीनामेकैकम् ।

(३) निधिः शेवधिरस्ति वा मिति वाचस्पतिः ॥

(४) पद्मोऽस्ति वा मिति वाचस्पतिः ॥

(५) चर्चाः चर्चसौ २ चर्चा इत्येवं द्रष्टव्यम् ।

(६) एकदक्षः त्रिदक्षः इत्यादि ॥

ब्रह्मो^{१२} इन्द्राक्षी^{१३} धनवाहनो^{१४} इति
 ब्रह्मो^{१५} विश्वामित्रो^{१६} विमानको^{१७} च ।
 महाव्रती^{१८} वसिष्ठ-हिरण्य-रेताः^{१९} (१)
 शिवो^{२०} स्थि^{२१}गन्वा^{२२} पुष्पास्थिमालो^{२३} ॥१११॥
 स्याद्योमकेशः^{२४} शिपिविष्ट^{२५} भैरवी^{२६}
 दिक्-कान्ति-वासा^{२७} (२) भव^{२८} नीललोहितौ^{२९} ।
 सख्य^{३०} ना^{३१}प्रिय^{३२} खण्डपर्वतो^{३३}
 महा-परा-देव^{३४} नटेश्वरा^{३५} हरः^{३६} (३) ॥११२॥
 पशु-प्रमथ-भूतो-मा-पतिः^{३७} पिङ्ग-जट^{३८} खणः^{३९} ।
 नाक-भूष-खड्गाङ्ग-गङ्गा-इही-भट्ट-कपाल-भट्ट^{४०} ॥११३॥
 गज-पूष-पुरा-नङ्ग-काक-न्यक-मखा-सुहृत् ।
 पट्टी^{४१} इत्यजटाजूटः खड्गाङ्ग^{४२} सु^{४३} सुखं सुयः^{४४} ॥११४॥
 पनाकं^{४५} स्यादा जगत्वं मजकावं^{४६} च तद्वनु ।
 आत्माद्या मातरः^{४७} सप्त प्रमथाः^{४८} पार्श्वदा^{४९} गणाः^{५०} ॥११५॥

(१) वसिष्ठरेताः हिरण्यरेता इति ।

(२) दिग्वासाः १ कान्तिवासाः २ ।

(३) महादेवः १ महानटः २ महेश्वरः ३ ॥

(४) पशुपतिः १; अथ पशुपतेन सुरनरतिर्यक्तो मृगान्ते, "आम-
 क्षान्तं लोकाः पशव" इति स्मृतेः । प्रमथपतिः १ भूतपतिः २, भूतशब्दो
 ब्रह्मण्यवरपण्यायः । उमापतिः ४ । पिङ्गजटः १ पिङ्गखणः २ । पनाक-
 भट्टः १ भूषभट्टः २ खड्गाङ्गभट्टः ३ गङ्गाभट्टः ४ अहिभट्टः ५ इन्द्रभट्टः ६ कपा-
 लभट्टः ७ ॥

(५) गणादिभ्यः सप्तभ्योऽप्येष्टञ्चत्वं, गजासुहृदित्यादि ।

(१) लविमा^१ वशिते^२ शित्व^३ पयकाश्व^४ महिमा^५ ऽणिमा^६ ।
 यत्र कामावसामित्वं^७ प्रीति^८ नैवैश्वर्यं^९ महिमा^{१०} ॥१॥
 गौरी^१ काली^२ पावती^३ महादेवी^४ ॥
 ऽपरी^५ चण्डी^६ सिंहेया^७ का^८ कुलीनी^९ ॥
 कात्यायनी^{१०} दुर्गा^{११} दुर्गा^{१२} दुर्गा^{१३} दुर्गा^{१४} ॥
 सती^{१५} शिवा^{१६} महादेवी^{१७} ॥
 भवानी^{१८} ब्रह्मा^{१९} मैनाक^{२०} स्वसा^{२१} सेनाद्रिजे^{२२} ॥
 निशुम्भ^{२३} शुम्भ^{२४} महिष^{२५} मयनी^{२६} ॥
 तस्याः^{२७} सिंहो^{२८} ममसा^{२९} सख्यौ^{३०} सु^{३१} विजया^{३२} जया^{३३} ॥१९८॥
 चामुण्डा^{३४} बर्हि^{३५} का^{३६} मयि^{३७} मयि^{३८} मयि^{३९} ॥
 कर्णामोटी^{४०} महान्मा^{४१} भैरवी^{४२} च^{४३} कपालिनी^{४४} ॥१२०॥
 हेरको^{४५} गण-विघ्ने^{४६} श^{४७} पशुपाणि^{४८} विनायकः^{४९} ।
 वैमातुरो^{५०} गजास्यै^{५१} कदम्बो^{५२} दुरा^{५३} सुभो^{५४} ॥१२१॥
 स्कन्दः^{५५} स्वामी^{५६} महासेनः^{५७} सेनानी^{५८} शिखिवाहनः^{५९} ।
 वायमातुरो^{६०} ब्रह्मचारी^{६१} गङ्गा-मा-लिका-सुतः^{६२} ॥१२२॥

(१) ऐश्वर्याणां कैकम् ॥

(२) कणखसा, मैनाकखसा इत्येवम् ।

(३) सेनाजाः अद्रिजाः ईश्वरा आवल्लो गङ्गावत् परब्रह्मवान्-
 तात्, ईश्वरीति त्वमद्रिदित्वात्, अवलोमाद्वाङो प्रत्ययान्तस्य दीवत् ॥

(४) निशुम्भसयनीः शुम्भसयनीः महिषसयनीः ॥

(५) गौरीसख्योरैकम् ॥

(६) मयिः विघ्नेः इत्येवम् ॥

(७) दशगणेशनामानि ॥

(८) एतानि पूर्वपद्यानि ॥

हाहसाच्चोः सहातेजः^१ कुबालो^२ पद्ममुखो^३ गुहा^४ ।
विश्रवः^५ शक्तिवत्^६ श्रीकृष्णरकारिः^७ शरभरत्न^८ ॥ (१) ॥
भृङ्गी^९ भृङ्गिनिदि^{१०} भृङ्गिरीटि^{११} नृप-स्थितिग्रहः^{१२} ॥
कृष्णारुके^{१३} केसिकित्तो^{१४} नन्दी^{१५} तन्तु^{१६} नन्दिनी^{१७} ॥ १२४ ॥

दृष्टिगो^{१८} द्विष्टि^{१९} दृष्टिगो^{२०} विष्टि^{२१} ॥

परमेष्ठ^{२२} जो^{२३} ऽष्टम^{२४} स्वयंभू^{२५} ॥

कमनः^{२६} कविः^{२७} सात्मिक^{२८} वेदगर्भ^{२९} ॥

स्यविरः^{३०} शतोनन्द^{३१} पितामहो^{३२} क^{३३} ॥ १२५ ॥

धाता^{३४} विष्णो^{३५} विष्टि^{३६} विष्टि^{३७} सु^{३८} ॥

पुराणगो^{३९} शृङ्ग^{४०} विष्टि^{४१} विष्टि^{४२} ॥

प्रजाम्पति^{४३} शृङ्ग^{४४} शृङ्ग^{४५} शृङ्ग^{४६} ॥

नन्द^{४७} जगत्क^{४८} शरीर^{४९} शरीर^{५०} ॥ १२६ ॥

शम्भुः^{५१} शतधृतिः^{५२} खट्व^{५३} खट्व^{५४} विष्टि^{५५} ॥

विरयगर्भ^{५६} लोकेष्टो^{५७} नाभि-पद्मा-स-भूय^{५८} ॥ १२७ ॥

विष्णु^{५९} जिष्णु^{६०} जनाई^{६१} हरि^{६२} शरीर^{६३} शरीर^{६४} ॥

(१) श्रीकृष्णरकारिः शरभरत्नः । योगिकत्वाद् श्रीकृष्ण-
रणः शरजन्मा इत्येवमादयो शब्दाः ।

(२) भृङ्गपाद्यास्त्रयो मतिहाराः । नाडिविग्रहः । कृष्णविग्र-
हस्तु शृङ्गपाद्यादीनां सेवको ॥

(३) नन्दी इत्यन्तः इकारान्तोऽपि हरिवत्, तस्य महादेवगणना-
मनिः ।

(४) विष्टिर्हरिवत्-विष्टिः इति स्त्री, इति स्त्री, इति स्त्री इति उच्यते,
विरञ्च इति वा ॥

(५) नाभिः । पद्मः । आलम्बित्वमपि, चत्वारिंशद्भुजविधिः ॥

कालभिमि^१-हृयभीव^२-शकट^३-रिट^४-कैठभा^५ ।
 कंस^{११}-कोशि^{१२}-सुरा^{१३}-साल^{१४}-मैन्द^{१५}-द्विविद^{१६}-राहव^{१७} ॥
 हिरण्यकशिपु^{१८} वीर्य^{१९} कालियो^{२०} नरको^{२१} बलि^{२२} ।
 शिशुपाल^{२३} चा स्ववध्ना वैनतेय^{२४} सु बाह्वनम् ॥ १२५ ॥
 शङ्खोऽस्य पाङ्कजन्योऽङ्कः श्रीवत्सो^{१(१)} इति सु नन्दकः^१ ।
 गदा कौमोदकी^२ चापं शार्ङ्गं^३ चक्रं सुदर्शनम्^४ ॥ १२६ ॥
 मणिः स्युक्मन्तको^५ हस्ते भुजमध्ये तु कौस्तुभः^६ ।
 वसुदेवो^७ भूकव्यपो^८ दुन्दुरो^९ नकदुन्दुभिः ॥ १२७ ॥
 रामो^{१०} हली^{११}-सुसलि^{१२}-सात्वत^{१३}-कामपालाः^{१४} ।
 सङ्कर्मणः^{१५} प्रियमधु^{१६} बल^{१७}-रौहिण्यो^{१८} ।
 ४) वृत्तिप्रलम्बयसुनाभि^२ दनन्त^३-ताल
 लक्ष्मो^४-ककुण्डल^५-सितासित^६-रेवतीशाः^७ ॥ १२८ ॥
 बलदेवो^८ बलभद्रो^९ नीलवस्त्रो^{१०} ऽयुतायजः^{११} ।
 सुसलं त्व स्युसौनन्दं^{१२} हस्तं संवर्त्तकाक्षयम्^{१३} ॥ १२९ ॥
 लक्ष्मीः पद्मा^{१४} रमा^{१५} या^{१६} मा^{१७} ता^{१८} सा^{१९} श्रीः^{२०} ६(१) कमलेन्द्रिः ।

- (१) श्रीवत्सस्य विष्णु हृदये रोमणो वक्षिणः वर्तः ।
 (२) वाचस्पतिकृत "चक्रं सुदर्शनं, शिवा" चित्ताह ।
 (३) भुजमध्ये वक्षसि ।
 (४) वृत्तिप्रलम्बयसुनाभि^२ दनन्त^३-ताल
 (५) संवर्त्तकं स्त्री ।
 (६) - या इत्यस्यः इ, आ, इति छेदः, इ, कलं प्रमाद्योमादिति ङी

हरिप्रिया^१ पद्म-वासा^२ श्रीरोक्तनया^३ ॥ वि. ॥ १४॥

भद्रानो^४ अरामीको^५ रत्नको^६ सज्जनी^७

कमल^८ कलाम्बु^९ रत्नलो^{१०} ॥ अ. ॥ ५॥

मधुलीप^{११} मरौ^{१२} मधुसारिणि^{१३} सारो^{१४}

विभमासुधो^{१५} र्पंक^{१६} काम^{१७} लब्धया^{१८} ॥ १४॥

प्रद्युम्नः^{१९} श्रीचन्द्रके^{२०} स्वकन्दर्पः^{२१} पुष्पकेतवः^{२२}

(२) पुष्पारण्ये स्ते मृ-चाप-स्त्राण्यरो शस्त्ररत्नरूपको^{२३} (३) ॥ १४॥

केतनं मीन-मकरो^{२४} वासाः पद्म-रतिः प्रिया ।

मनः शङ्करो^{२५} सङ्कल्प^{२६} त्वानो^{२७} योनिः सुहृन्मधुः ॥ १४॥

सुतो^{२८} अनिरुद्ध^{२९} ज्योतिः^{३०} उषे^{३१} जल्लक्ष्म^{३२} सः ।

गरुडः शाल्मल्यो^{३३} रुपा^{३४} मरुतो^{३५} विष्णुवाहनः ॥ १४॥

प्रत्ययः नदीवद् रूपः, आ इत्यर्थे आवसौ गङ्गावत् इव वादीदृशे खरे
ववरेणमिति सखी वा इति सिद्धिः । स मित्रमपि हरिति वद्विष-
यम्भुः “इरमामदिरामोहे महानन्देति अने स्त्रीलिङ्गोयमुणादयो-
नाटतोऽस्मात्तुल्योपनं सुपः इर्या योऽवजं सारूपं स्यादमारूपमीगसी-
रिति” ॥ वा इत्यखण्डमपि तथा च विद्वज्भुः “या रमामाहस्विति” ॥
श्रीः सविसर्गः इतोऽक्षरार्थादि छिन्नार्थोपि को नदीवद् । बहुवचनदत्तः
“अदिति डीकि चिन्मिन्त्वपि भवतीति दुर्बले प्रयुक्त इति” ॥

(२) अस्य मदनस्य, पुष्पाणि इषु चापास्त्राणि वायव्यनुरायुधानि
उच्यन्ते, प्राकृतिकान्येऽपि पुष्पमणिः कश्चिन्मिन् तद्गुणैर्विद्वत्प्रेमालोकान-
पीडोद्बोधकत्वात् कामिनाम् ॥

(३) वत्साप्रत्ययः ॥

सौपर्णेयो^१ वैनतेयः^२ सपत्न्यः^३

सर्पराति^४ वञ्जिजि^५ हञ्जतु^६ ण्डः^७ ।

पक्षिस्थामी^८ काश्यपिः^९ स्वर्णकन्य^{१०}

साय्यः^{११} कामायु^{१२} गर्दलान्^{१३} सुधाक्षतु^{१४} ॥१४५॥

बुध^१ सु सुगते^२ धर्मधातु^३ स्त्रिकालवि^४ जिनः^५ ।

बोधिसत्त्वो^६ महाबोधि^७ राय्यः^८ शास्ता^९ तथागतः^{१०} ॥१४६॥

पञ्चज्ञानः^{११} पञ्चभिन्नो^{१२} दशाहो^{१३} दशभूमिगः^{१४} ।

चतुस्त्रिंशज्जातकञ्चो^{१५} दशपारमिताधरः^{१६} ॥१४७॥

द्वादशाक्षो^{१७} दशबल^{१८} स्त्रिकायः^{१९} श्रीधन^{२०}-द्वयो^{२१} ।

समन्तभद्रः^{२२} सङ्गुप्तो^{२३} दयाशृङ्गो^{२४} विनायकः^{२५} ॥१४८॥

(१) मार-लोक-ख-जि^२ वृक्षराजो^३ विज्ञानमाटकः^४ ।

महामैत्रो^५ सुनीन्द्र^६ स्व बुद्धाः^(१) स्युः सप्त तेत्वमी ॥१४९॥

(२) विपश्ची^१ शिखी^२ विश्वभूः^३ क्रकुच्छन्द^४ स्व काञ्चनः^५ ।

काश्यप^६ स्व सप्तम सु शाक्यसिंहो^७ ऽर्कबान्धवः^८ ॥१५०॥

तथा राजलक्ष्म^९ सार्धसिंहो^{१०} गीतमान्वयः^{११} ।

माया-सुहोदन-सुतो^{१२} देवदत्ताग्रज^{१३} स्व सः^(४) ॥१५१॥

(५) असुरा^१ दिति-दनु-जाः^२ पाताललोकः^३-सुरारयः^४ ।

पूर्वदेवाः^५ सुक्रशिष्या^६ विद्यादेव्य सु षोडश^(६) ॥१५२॥

— ४१) मारजित् लोकजित् स्वजित् इति ।

(२) द्वात्रिंशत् सामान्यतो बुद्धनामानि ॥

(३) विपश्चीदण्डिवत्, एतानि तर्ज्जुदान्येव षट् ॥

(४) सप्तमशाक्यसिंह बुद्धविशेषस्य नामान्यसौ ॥

(५) दितिजाः १ दनुजाः २ इति ॥

(६) विद्यादेवीनामेकैकम् । रोहिणी च प्रज्ञप्तिश्चेति द्वन्द्वे द्विवचनात्, न चात्र प्रज्ञप्तिशब्दोऽग्रतो नदीवदिति अमितव्यक्त्यः सात्ति-

रोहिणी^१-प्रज्ञप्ती^२ वज्रशङ्खला^३ कुलिषाक्षुशा^४ ।
 चक्रेश्वरी^५ नरदत्ता^६ काल्य^७ या सौ महापरा^८ ॥१५२॥
 गौरी^९ गान्धारी^{१०} सञ्जिप्तमहाव्यासा^{११} च मानवी^{१२} ।
 वैरोद्या^{१३} ऽष्कुती^{१४} मानसी^{१५} महामाणसिके^{१६} तिताः^{१७} ॥१५॥
 वाग् ब्राह्मी^{१८} भारती^{१९} गौ^{२०} गी^{२१} वीर्या^{२२} भाषा^{२३} सरस्वती^{२४} ।
 चतुर्देवी^{२५} वचनं^{२६} तु व्याहारो^{२७} भाषितं^{२८} वचः^{२९} ॥१५५॥
 (२) सविशेषण मन्त्राणां वाक्यं^{३०} स्तत्राद्यन्तकं पदम्^{३१} ।
 राक्ष-विष-कृतेश्चोन्त^{३२} (३) आपोक्तिः^{३३} समया^{३४} ऽगमौ^{३५} ॥१५॥
 (४) आचाराङ्गं^{३६} सूत्रकृतं^{३७} स्थानाङ्गं^{३८} सप्तवायं^{३९}-युक् ।
 पञ्चमं भगवत्यङ्गं^{४०} ज्ञाता धर्म्यकथा^{४१} ऽपि च ॥१५६॥

हेतिजुतिप्रकीर्ति इत्यनेन सूत्रेण क्ति प्रत्ययेन निपातितत्वात्, पाणि-
 निनातृक्त्ति प्रत्यये नितां ह्यस्य इतीत्वं साधितत्वात्, क्ति प्रत्ययस्य इतो-
 ऽन्त्यर्थादिति सूत्रेण ङी प्रत्ययस्य निषेधनात् ॥

(१) महाकाशी इत्येवम् ॥

(२) प्रयुज्यमानाख्याताऽप्रयुज्यमानाख्यातयोर्नामैकं वाक्यम् ।
 "स्वाद्यन्तं पदं सामान्यत आख्यातं कथ्यते, यदनेकार्थः "आख्यातं भाषिते-
 [त्यादौ] त्यादि स्वाद्यन्तं पदमिति तट्टीका, तदाख्यातं प्रयुज्यमानमप्रयुज्य-
 मानं वा सविशेषणं प्रयुज्यमानैरप्रयुज्यमानैर्वा कर्त्तादिभिर्विशेष्यैः
 सहितं वाक्यमुच्यते इति शेषः, प्रयुज्यमानमाख्यातं यथा धर्म्यो
 रच्यते, अप्रयुज्यमानाख्यातं यथा गीतं तेषाम्, अत्रासीतिगम्यते, तद्व-
 द्भवन्तवयो वाक्यमित्यमरः सूत्रस्थस्य स्त्री तावादी शेषान्ते स्वादयः
 आदिशब्दः प्रत्येकं योज्यते, तेषां स्वादयः सम्पर्कान्ताः स्वादयः स्वामि-
 पर्यान्ता नृजान्ते, यस्य तत् स्वाद्यन्तकम् तस्य नामैकं पदमिति ॥

(३) राजानः^{४२} सिद्धान्तः^{४३} कृतान्त इति ॥

(४) सामान्यतः सिद्धान्त-शास्त्रनामानि इदं ॥

(५) अज्ञानाभेदैकम् ॥

(७) उपासका-स्तक-द्वयसरोपपातिका दशाः^८ ।

प्रश्रव्याकरणं^{१०} चैव विपाकश्रुतं^{११} मेव च ॥१५८॥

(१) इत्येकादश सोपाङ्गाव्यङ्गानि^१ द्वादशं पुनः^(२) ।

दृष्टिवादो^३ द्वादशाङ्गी^४ स्याद्विपिठका^५ च या^(३) ॥१५९॥

(४) परिकर्म्यं^६-सूत्रं^७-पूर्वमाद्योगं^८-पूर्वगतं^९-चूलिकाः^{१०} पञ्च ।

स्युर्दृष्टिवादभेदाः पूर्व्याणि^{११} (५) चतुर्दश पि पूर्वगते ॥१६०॥

(६) उक्ताद्^१ पूर्वमग्रायणीयं^२ मयःवीर्यतः प्रवादं^३ स्यात्^(७)

अस्ते ज्ञाना त्वया तदात्मनः कर्मणश्च परम् ॥१६१॥

प्रत्याख्यानं^८ विद्याप्रवादं^९-कल्याणं^{१०}-नामधेये च ।

प्राणावायं^{११} च क्रियाविशालं^{१२} मयःलोकविन्दुमारं^{१३} मिति॥

स्वाध्यायः^{१४} श्रुतिं^{१५} राम्नायं^{१६} ऋन्दो^{१७} वेदं^{१८} स्तयी^{१९} पुनः ।

अप्यजः^{२०} सामवेदाः^{२१} स्युरथर्वी^{२२} तु तदुद्भूतिः ॥१६२॥

(१) उपासकाश्च अलङ्कृतश्च अनुत्तरोपपातिकाश्चेति समाहारद्वयम् ; तस्मात् दशा इति प्रत्येकं योज्यते, तेन उपासकदशाः १ अलङ्कृतदशाः २ अनुत्तरोपपातिकदशाः ३ इति, एषां त्रयाणां अन्यानां नाम बहुवचनान्तम् ॥

(२) इत्येकादशप्रवचनपुरुषस्य अङ्गानि वाङ्गानि, किं भूतानि ! सद्य उपाङ्गैरौपपादिकादिभिर्द्वादशभिर्वर्तन्ते यानि तानि सोपाङ्गानि ॥

(३) द्वादशाङ्गस्य ॥ (४) द्वादशाङ्गाः ॥

(५) दृष्टिवादभेदानामेकैकम् ॥

(६) वक्ष्यमाणानि चतुर्दश पूर्वगते पूर्व्याणीत्युच्यन्ते ॥

(७) पूर्वदृष्टिवादभेदानामेकैकम् ॥

(८) वीर्यतः वीर्यशब्दात् प्रवादं वीर्यप्रवादम् । तदिति प्रवादम-
स्यादिभ्यः परं योज्यम् 'अस्तीति नास्तेरप्युपलक्षणम्' ततः अस्तिनास्ति-
प्रवादम्^२, ज्ञानप्रवादम्^३, सत्यप्रवादम्^४, स्वात्मप्रवादम्^५, कर्मप्रवादम्^६
प्रत्याख्यानप्रवादम्^७ ॥

वेदान्तः। स्यादुपनिषदोऽङ्कार-प्रणवी सजी ।

(१) शिक्षा कल्पो व्याकरणं छन्दो-ज्योति-निरुक्तयः ॥

षडङ्गानि धर्मशास्त्रं स्यात् छृति धर्मसंहिता ।

आन्वीक्षिकी तर्कविद्या मीमांसा तु विचारणा ॥ १६५ ॥

सर्गं च प्रतिसर्गं च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुवंशपरितः पुराणं पञ्चकल्पम् ॥ १६६ ॥

षडङ्गी वेदा अत्वारो मीमांसाऽन्वीक्षिकी तथा ।

धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या एताश्चतुर्दश ॥ १६७ ॥

(२) सूत्रं सूचनक ज्ञाप्यं सूत्रोक्तार्थं प्रपञ्चकम् ।

प्रस्तावः सु प्रकरणं (३) निरुक्तं पदमञ्जनम् ॥ १६८ ॥

अवान्तरप्रकरणविशामे (४) शीघ्रपाठतः ।

आह्निकं अधिकरणं (५) त्वेकन्यायोपपादनम् ॥ १६९ ॥

उक्तानुक्तदुरुक्तार्थचिन्ताकारि तु वार्तिकम् (६) ।

(१). एकैकं तत्तन्नामिदमेवम् ॥

(२) सूत्रं लीने, पुंस्यपीति कश्चित् ॥

(३) “शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रकारान्तरस्थितम् आहुः । प्रक-
नामं शास्त्रमेदं विपश्चितः” ॥

(४) अवान्तरप्रकरणाङ्गं विशामो यन्यावयव इत्यर्थः, तदापि
नित्यम्यते यदनेकार्थः “आह्निकं स्यात् पुनरहर्निर्वर्त्ते नित्यकर्मणि ।
अने यन्यभागे चेति” यन्यभागे यन्यावयवे इति तट्टीका ।

(५) एकं न्यायमुपपादतीति अधिकार इति यावत्, तस्य न
अधिकरणमिति ॥

(६) उक्तानामनुक्तानां दुरुक्तानां चाधीनां चिन्तां शानं क-
रन् वार्तिकम् ॥

टीका^१ निरन्तर व्याख्या^(१) पञ्जिका^२ पदभञ्जिका^(२) ॥१०॥
 निबन्ध^३-वृत्ती^४ अन्वये^(३) संग्रह^५ शु समावृत्तिः^६ ।
 ॥^(४) परिशिष्ट^७-पद्धत्या^८ दीन् पंथा ज्ञेय समुज्जयेत् ॥११॥
 कारिका^९ तु खलपट्टौ वक्षो रथस्य सूचनम् ।
 कलिन्दिका^{१०} सर्वविद्या^(५) निषण्ण^{११} नासंग्रहः^{१२} ॥१२॥
 इतिहासः^{१३} पुराट्फ^(६) प्रवृत्तिज्ञा^{१४} प्रहेलिका^{१५} ।
 जनश्रुतिः^{१६} किंवदन्ती^{१७} वाक्ते तिसृं पुरातनी ॥१३॥
 वार्त्ता^{१८} प्रवृत्ति^{१९} वृत्तान्त^{२०} उदन्तो^{२१} ऽथा हृयी^{२२} ऽभिधा^{२३} ।
 गोत्र^{२४}-संज्ञा^{२५}-नामधेया^{२६}-ऽख्या^{२७}-ऽह्वा^{२८}-ऽभिख्या^{२९} च नाम च ॥
 सखोधन^{३०} मामन्तर्या^{३१} माह्वानं^{३२} त्वभिमन्त्रणम् ।
 आकारण^{३३} हवो^{३४} ऋतिः^{३५} संकृति^{३६} बंज्रभिः^{३७} कृता ॥१४॥
 उदाहार^{३८} उपोद्गात^{३९} उपन्यास^{४०} च वाङ्मुखम्^{४१} ।
 व्यवहारो^{४२} विवादः^{४३} स्यात् शपथः^{४४} शपनं^{४५} शपः^{४६} ॥१५॥

(१) सुप्रमाणां विप्रमाणाश्चाधीनां निरन्तरम् अन्तराभवेनाविच्छे-
 देन व्याख्या “पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना । आक्षेपस्य
 समाधानं व्याख्यानं पञ्चलक्षणम्” इत्युक्ता पञ्चलक्षणान्विता वस्तु-
 सा निरन्तर व्याख्या, एवम्बिधो यो ग्रन्थ सस्य नामैकं टीका ॥

(२) विप्रमाणां पदानि अर्थस्य भक्त्या व्याख्यातीति पदभञ्जिका-
 तद्विध ग्रन्थस्य नामैकं पञ्जिका ।

(३) अनुगतो निमित्तोदयो यथोक्तोदये ॥

(४) एकैकं शेषम्, अपि च, अनेन वशा अन्वर्थ मार्गेणैव परिशि-
 ष्टं परिशिष्टं पद्धती ते आदौ वेंमी तथा तान् समुच्चयेत् जानीयात्
 आदिपञ्चमात् अन्वयावः उक्तावः अहः वगैः इत्यादयो ग्रन्थावमेव-
 विशेषा शेषाः ।

(५) अकारान्तोऽयम् पुं ॥

(६) पूर्वचरितमित्यर्थः ॥

उत्तरं^१ तु मूतिवचः^२ मन्त्रा^३ वृष्टा^४ सुबोजनम् ।
 (१) कथं कथं विवृतः^५ प्राय देवमन्त्रा^६ उपच्युतिः^७ ॥१०॥
 (२) चटु^८ चाटु^९ मिस्रप्रायं मिस्रवत्यं तु वृष्टतम् ।
 सत्यं सत्यकं समीचीनं^{१०} कृतं^{११} तथ्यं^{१२} यथातथम्^{१३} ॥१०८॥
 यथास्थितं^{१४} च सङ्गते^{१५} स्त्रीके^{१६} तु वितथा^{१७} कृते^{१८} ।
 अथ क्लिष्टं^{१९} सङ्गुक्तं^{२०} च परस्परपराहतम् ॥१०९॥
 सान्वं^{२१} सुमधुरं वाच्यं^{२२} जज्ञीसं^{२३} जिह्वा^{२४} मल्लुटम् ।
 सुप्तवर्षपदं प्रज्ञा^{२५} मवाच्यं^{२६} स्या दहनन्तरम् ॥११०॥
 अख्यकृतं^{२७} सयत्कारं^{२८} निरस्तं^{२९} त्वरयोदितम् ।
 आन्ने डितं^{३०} द्विस्त्रिबन्त मबद्धं^{३१} तु निरर्थकम्^(३२) ॥१११॥
 दृष्टमांसादनं तद्यत् परोक्षे दोषकीर्तनम् ।
 मिथ्याभियोमो^{३३} आख्यानं^{३४} सङ्गतं^{३५} हृदयङ्गमम् ॥११२॥
 परस्परं^{३६} निष्ठुरं^{३७} कृत्वं^{३८} विकृष्टं^{३९} मय घोषणा^{४०} ।
 उच्चैर्धुष्टं^{४१} वर्णने डा^{४२} सवः^{४३} स्त्रीनं^{४४} सुति^{४५} नुतिः^{४६} ॥११३॥
 ज्ञाघा^{४७} प्रशंसा^{४८} र्थवादः^{४९} सा तु मिथ्या विकल्पनम् ।
 (४) जनप्रवादः^{५०} कौलीनं^{५१} विगानं^{५२} वचनीयता^{५३} ॥११४॥
 स्या दन्त्यं^{५४} उपक्रोशो^{५५} वादो^{५६} नि-अर्थ-पात् परः^(५७) ।
 गर्हणा^{५८} धिक्क्रिया^{५९} निन्दा^{६०} कुत्सा^{६१} जेपी^{६२} मुहुष्यनम्^{६३} ॥

(१) कथं कथं कथं वृष्टा वृष्टिः जज्ञीसं वक्ष्यामि ।

(२) चटुः पुंल्लिङ्गः, चाटुरपि पुंल्लिङ्गः, मिस्रं दृष्टं जनस्रोतमुद्धतमित्यर्थः ।

(३) अर्कश्च जज्ञीसं यथा दृष्टदाडिकादि वाक्त्रं समुदायावैक्यम् ।

(४) लोकापवादस्य ।

(५) निरः परेः अपात् चोपसर्गात् चटुः अपरे वादः इति योज्य
 सेन निर्वीदः १ परिवादः २ उपवाद इति ॥

आक्रोशा^१-भीषका^२-क्षेपाः^३ शपः^४ स कारणा^५ रते ।
 विरहशंसनं गालि^(१) राश्री^१ मङ्गलशंसनम् ॥१८६॥
 श्लोकः^१ कीर्त्ति^२ र्यशो^३ ऽभिरुद्धा^४ समान्ना^५ कृशती^६ पुनः^(२) ।
 अशुभावाक् शुभा कल्या^१ चर्चरी^२ चर्मटी^३ समे^(३) ॥१८७॥
 यः सनिन्द उपालम्ब सान स्वा त्परिभाषकम् ।
 आष्टच्छा^१ ऽलापः^२ सन्नापो^३ ऽनुलापः^४ स्वा ऋद्धवचः^५ ॥१८८॥
 अनर्थकं तु प्रलापो^१ विलापः^२ परिदेवगम् ।
 उक्तापः^(४) काकुवागन्योन्योक्तिः^(५) संज्ञाप-सङ्ख्ये^६ ॥१८९॥
 विप्रलापो^१ विरहोक्ति रप्रलाप^२ क्व निष्कृतः ।
 सुप्रलापः^१ सुवचनं सन्देशवा क्तु वाचिकम् ॥१९०॥
 आन्ना^१ शिष्टि^२ निर्नि-राङ्-नि-भ्यो^(१) देशो^३ नियोग^४-शास्त्रे^५
 अववाहो^६ ऽथवा ह्यप्रप्रेषणं^(७) प्रतिशासनम् ॥१९१॥
 संवि^१ त्स्वन्वा^२ ऽस्या^३ ऽभ्युपायः^४ सं-प्रत्या-ङ्-भ्यः परःश्रवः^(८)
 अङ्गीकारो^५ ऽभ्युपगमः^६ प्रतिज्ञा^१ ऽगू^२ च सङ्करः^३ ॥१९२॥

(१) गालिः स्त्रीविभू, तथा आशीरपि, आशीः आश्रिपौ आश्रिव
 इति रूपम् ॥

(२) समाना इति वा पाठः, कृशती तपस्वबालः वाच्यविज्ञोऽयम् ॥

(३) हर्षकीडा वचसो नामनी हे ।

(४) काक्का वचनं काकुवाक्, श्लोकभाषादिभिः श्लोकितकथ्ये भविः
 अङ्गु, वदमर आङ्, “काकुः स्त्रियां निष्कारो वः श्लोकभीत्यादिभिर्भवे-
 रिति” श्लोकभाषादिभिः श्लोकितकथ्ये काक्का क्व क्वमुक्ताव इति ॥

(५) अन्योन्येन उक्तिर्भाषकम् ॥

(६) निराङ्-निभ्य उपसर्गेभ्योऽप्ये देशः, निर्देशः आदेशः निदेशः ॥

(७) आह्वय-आचार्य यत्प्रप्रेषणं बोधनम् ॥

(८) संप्रत्याङ्भ्य उपसर्गेभ्यः परोऽप्ये श्रव, श्रोत्र संश्रवः इति
 चरः २ आश्रवश्च ॥

गीत-नृत्य-वाद्य-लयः^(१) नाट्यं^१ तौर्ध्वतिकं^२ च तत् ।
 सङ्गीतं प्रेक्षार्थं^३ ऽस्मिन् शास्त्रोक्ते नाट्यधर्मीका^(२) ॥१८३॥
 गीतं^१ गानं^२ गेयं^३ गीति^४ गीतवर्जं^५ मय मर्त्तनम् ।
 नटनं^६ नृत्यं^७ नृत्तं^८ च नाट्यं^९ नाट्यं^{१०} च ताण्डवम्^{११} ॥१८४॥
 मण्डलेन तु यन्मृतं स्त्रोणां हृस्वीयकं^{१२} हि तद्^(३) ।
 पानगोष्ठ्या सुश्रुताखं^{१३} रणे वीरजयन्तिका^{१४} ॥१८५॥
 स्थानं नाट्यस्य रङ्गः^{१५} स्यात् पूर्यरङ्गः उपक्रमः^{१६} ।
 अङ्गहारो^{१७} ऽङ्गविशेषो व्यञ्जको^{१८} ऽभिनयः^{१९} समौ^(४) ॥१९॥
 य चतुर्विध आचार्यो^{२०} रचितो भूषणादिना ।
 वचसा वाचिको^{२१} ऽङ्गेना ज्ञिकः^{२२} सत्त्वेन सात्त्विकः^{२३} ॥१८७॥
 स्था आटकं^{२४} प्रकरणं भाणः प्रहसनं^{२५} डिमः^{२६} ।
 व्यायोगं^{२७}-समवाकारौ^{२८} वीथ्यं^{२९}-ङ्गे^{३०}-हासगा^{३१} इति^(५) ॥१८८॥
 अभिनेयप्रकाराः स्युर्भाषाः षट् संस्कृतादिकाः^(६) ।
 भारती^{३२} सत्त्वती^{३३} कैशिक्य^{३४}-रभस्थौ च दृश्यः^(७) ॥१८९॥

(१) भरतादि शास्त्रनिर्दिष्टं गीत-नृत्य वाद्य-लयं तन्नामैकं तौर्ध्व-
 तिकमिति ॥

(२) अस्मिन्निति भरतादि शास्त्रे दत्तवैः, नाट्यधर्मी इति प्राथमिक
 नयम् अत्र स्तौयकः नाट्यधर्मीया स्तोत्रिणः, सभ्यानां प्रेक्षार्थं प्रार-
 णस्य तौर्ध्वतिकस्यैकं नाम ॥

(३) स्त्री, वाचस्यतिल्ल हृस्वीयकोटिल्लवामित्याह ॥

(४) हस्तादिभिः कृतमिदं वक्ष्यते ।

(५) उपक्रमप्रवन्मभेदानामेकैकं । आभाषः समवाकारौ इति वा यावत् ॥

(६) संस्कृतः प्राकृतः मानवीयः शौरसेनीयः मैथिलीयः अपभ्रंशः
 वज्जयः वटभाषा चञ्चले ॥

(७) भारतादीनां पतञ्जलि ॥

वाद्यं वादितं मातोद्यं तूयं^(१) तूरं^(२) स्मरध्वजः^(३) ।
ततं वीणाप्रभृतिकं तालप्रभृतिकं धनम् ॥२०॥
वंशादिकं नु शुषिरं मानवं^(४) सुरजादिकम् ।
वीणा पुनर्घंषवती^(५) विपश्ची^(६) कण्ठकृणिका ॥२१॥
वज्रकी^(७) सा ऽय तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी^(८) ।
शिवस्य वीणा ऽनालम्बी सरस्वत्या स्तु कच्छपी ॥२२॥
नारदस्य तु महती गणानां तु प्रभावती^(९) ।
विष्णावसो स्तु वृहती^(१०) तुम्बुरो स्तु कलावती ॥२३॥
चण्डालानां तु कटोल^(११) वीणा^(१२) चण्डालिका^(१३) च सा ।
कायः कोलम्बक^(१४) सास्या उपमाहो निबन्धनम् ॥२४॥
दण्डः पुनः प्रवालः^(१५) स्यात्ककुभ^(१६) स्तु प्रसेवकः^(१७) ।
मूले वंशशलाका स्यात् कलिका कृणिका^(१८) ऽपि च ॥२५॥
कालस्य क्रिययामानं तालः सास्यं पुनर्लयः^(१९) ।
द्रुतं विलम्बितं मध्यमोघस्तत्वं^(२०) घनं क्रमात् ॥२६॥
सदङ्गो^(२१) सुरजः^(२२) सोङ्ग्या^(२३) ऽलिङ्ग्य^(२४) क^(२५) इति त्रिधा ।
स्याद्यशः पटहो^(२६) ढक्का^(२७) भेरी^(२८) दुन्दुभि^(२९) रानकः^(३०) ॥२७॥

(१) तूर्ध्वमिति पुंल्लो । (२) कण्ठोल इति वा पाठः ।

(३) द्रुतादि लयानामेकैकम् ॥

(४) चङ्गी अङ्गिनौ अङ्गिनः, अङ्गिणी अङ्गिणिनौ दाविनप्रत्न-
बालौ अलिङ्गिनश्च ॥

(५) तथा च रङ्गोदयः “सार्द्धहस्तस्य मानं मेरीणां समुदाहृतम् ।
पिण्डे षडङ्गुला प्रोक्ता वादयेन्पुष्पाङ्गुलवोः । स्तरिरे अङ्गिरे
भुङ्गतङ्गेपिरे अङ्गिरे अङ्गिने भुभुसे । पञ्चतालेषु मेरीबुधैः प्रोच्यते”
वार्धिकास्तु मेरीदण्डवोः संबोधः बहि मेरी दण्डाभ्यां भिन्न इत्यत्र

पटङ्गो^१ इय शारिका^२ स्यात्क्रोणो^३ (१) वीणादिवादनम् ।
 (२) शृङ्गार^१-हास्य^२-कल्याण^३ रौद्र^४-वीर^५-भयानकाः^६ ॥२०८॥
 बीभत्सा^७-क्षुब्ध^८-शान्ताश्च रसा^९ भावाः^{१०} पुन स्विधा ।
 स्थायि^१-सात्त्विक^२-सञ्चारि^३-प्रमेदैः स्याद्रूतिः^४ पुनः ॥२०९॥
 रागो^१ सुरागो^२ सुराति^३ ह्रीम^४ स्तु हसनं^५ हसः^६ ।
 वर्धरो^७ हासिका^८ हास्यं^९ तता हृष्टरदे स्थितम्^{१०} ॥२१०॥
 वक्रोष्ठिका^१ इय हतित^२ किञ्चि हृष्टरदङ्कुरे^३ (१) ।
 किञ्चि च्छुते विहसित^४ मट्टहासो^५ महीवासि ॥२११॥
 अतिहास^१ स्वसुस्यूते^२ (४) उपहासो^३ कारणा रक्तते ।
 सोत्प्राप्ते त्वां च्छुरितकं^४ हसनं^५ स्फुरदोष्ठके^६ (५) ॥२१२॥
 शोकः^१ शुक्^२ (१) शोचनं^३ खेदः^४ क्रोधो^५ मन्युः^६ क्रुधा^७ रुषा^८ ।
 कुत्^१ कोपः^२ प्रतिघो^३ रोघो^४ रुट्^५ चो त्याजः^६ प्रगल्भता^७ ।
 अभियोगो^१ (७)-द्यमौ^२ प्रौढि^३ रुद्योगः^४ कियदेतिका^५ ।
 अध्यवसाय^१ ऊर्जो^२ इय धीर्य^३ सो इतिशयान्वितः ॥२१३॥

मेरी शब्देन “दमदमा” इति लोकप्रसिद्धस्य नाम इत्याहुः, अपरे तु आद्ये
 द्वे मेरी नाम्नी इत्याहुः । मेरी स्त्री, इन्दुभी पुं, आनकोपि पुं, भिः प
 टङ्गः पुंल्लि ।

(१) “कोणः पुं, हयोस्तु कोण इति वाचस्पतिः ।

(२) शृङ्गारशब्दस्तु पुंल्लि । हास्यादयस्तु पुंलिङ्गाः ।

(३) किञ्चित् लोकत्वात् इडा विलोकिता रदा दन्ता एव अङ्कुर
 यस्मिन् सु किञ्चिद्दृष्टरदाङ्कुरः तस्मिन् एवंविधे हासे इत्यर्थः ।

(४) निरन्तरे इत्यर्थः ।

(५) स्फुरन् चक्षुन् ओष्ठौ यस्मिन् च तथा तस्मिन् स्फुरदोष्ठके हासे

(६) शुक् स्त्री, मन्युः पुं, क्रुत् स्त्री, रुट् स्त्री ।

(७) पुंल्लि संयौ ।

भयं भी^२ भीति^२ रातक्^५ आशङ्क^५ साध्वसं^१ दरः^७ ।
 भियाच^८ (१) त ज्ञादिभयं^१ भूपतीनां स्वपक्षजम् ॥२१५॥
 घट्टं^१ वज्जितोयादे हटं^१ स्वपरपञ्चजम् ।
 भयङ्करं^१ प्रतिभयं^२ भीमं^३ भीष्मं^५ भयानकम्^५ ॥२१६॥
 भीषणं^१ भैरवं^७ घोरं^८ दारुणं^८ च भयावहम् ।
 जुगुप्सा^१ तु घृणा^२ ऽथ स्या द्विस्त्रयश्चित्^२ मङ्गुतम्^२ ॥२१७॥
 चोद्या^५ (२)-च्ये^५ शमः^१ शान्तिः^२ शमयो^२-यशमा^५ वपि ।
 तृणाक्षयः^५ स्थायिनो ऽभी रसानां कारणं क्रमात् ॥२१८॥
 शम्भो^१ जाष्टो^२ खेदो^१ चक्षो^२ निदाघो^१ पुलकः^१ पुनः^(२) ।
 रोमाञ्चः^२ कण्ठको^२ रोमविकारो^५ रोमचर्षणम् ॥२१९॥
 रोमोज्ज्वलं^१ चङ्कुषणं^७ (५) सुल्लकसनं^८ मिलपि ।
 खरभेद^१ सु कल्लत्वं स्वरे कम्प^१ सु (५) वेपथुः^२ ॥२२०॥
 वैवर्ण्यं कालिका^२ ऽथा श्रु^१ वाष्पो^२ नेत्राश्रु^२ रोदनम्^५ ।
 अक्ष^५ मञ्जु^(१) प्रलय^१ स्व चेष्टते त्यष्टसात्त्विकाः ॥२२१॥
 हृतिः^१ सन्तोषः^२ स्वास्थं^५ स्या दार्ढ्यानं^१ स्मरणं^२ स्मृतिः^२ ।
 मति^१ र्मनीषा^२ बुद्धि^१ धी^५ धिषणा^५-ज्ञप्ति^१-चेतनाः^७ ॥२२२॥
 प्रतिभा^८-प्रतिप^८ त्रज्ज्ञा^{१०}-प्रेक्षा^{११}-चिदु^{१२}-पक्षव्ययः^{१२} ।
 संव्यक्तिः^{१५} शैमुषी^{१५} हृष्टिः^{१५} (७) स मेधा^१ धारणक्षमा ॥२२२॥

(५) भीतिः स्त्री, दरः पुं लो, भिवा इतो स मङ्गप्रत्ययान्तादावन्तः ।

(२) चोद्या इति वां पाठः ।

(३) पुलकः पुं लो, कण्ठकोपि पुं लो ।

(५) चङ्कुषण इति वा चङ्कुसनक इति वा पाठः ।

(५) खरकम्प, इत्येकं वा नाम, वेपथुः पुं ।

(१) अक्षं स्त्री, अश्रु इति वा पाठः । वाष्पः पुं लो, ।

(७) चिद्व स्त्री, वा मति धारणक्षमा धारणसमर्था मेधा इत्युच्यते ।

प्रण्डा^१ तत्त्वानुगा मोक्षे ज्ञानं^१ विज्ञानं^१ मन्यतः^१ ।

शुश्रूषा^१ श्रवणं^२ चैव प्रह्वणं^२ धारणं^२ तथा ॥२२४॥

जहो^२ ऽपोहो^२ ऽर्थविज्ञानं^२ तत्त्वज्ञानं^२ च धीशुणाः ॥

(२) जीडा^१ खज्जा^२ मग्दा^३ क्षी^४ क्षपा^५ सा ऽपलपा^६ ऽन्यतः ॥२२५॥

जाद्यं^१ मौख्यं^२ विषादो^२ ऽवसादः^२ सादो^२ विप्रसृता^२ ।

मदो^२ सुम्भोदसम्भोदो^२ व्याधि स्वा धी रुजाकरः ॥२२६॥

निद्रा^१ प्रमीला^२ शयनं^२ संवेश^२ -स्वाप^२ -संल्लया^२ ।

(४) नन्दीसुखी^२ खासहेति^२ स्तन्द्रा^२ सुप्तं^२ तु साऽधिका ॥२२७॥

औतुसक्यं^१ रणरणको^२ -त्करहे^२ आयल्लका^२ -ऽरती^२ (५) ।

ल्लेखो^१ -ल्ललिके^२ वा घावहित्या^२ (६) ऽकारगोपनम्^२ (७) ॥

शङ्का^१ ऽनिष्टोत्प्रेक्ष्यं^२ स्या ज्ञापकं त्व नवस्थितिः^२ ।

चलितस्थं^१ तन्द्रा^२ कौसीद्यं^२ चर्षं^२ चित्तप्रसन्नता^२ ॥२२८॥

ह्लादः^१ प्रमोदः^२ प्रमदो^२ -सु^२ -त्प्रीत्या^२ -मोद^२ -सम्भूदाः^२ ।

‘मतिरागात्मिका ज्ञेया बुद्धिस्तत्कावदर्शिनी । प्रज्ञा चातीतकावस्य मेधा कावलययात्मिका’ इत्यन्ये भिदन्ति ।

(१) अन्यत इति मोक्षशास्त्रादन्यत् प्रिये चित्तादौ च वा मति निपुणायते तत्रैकं नाम विज्ञानम् ।

(२) चलारि रुदस्येत्यन्ये, लोणित्यन्ये, स्तीति स्तीतिङ्गम् ।

(३) तन्मते सम्भोदौ इति पाठः । -आधिर्भनः पीडा व्याधिरुच्यते इत्यर्थः ।

(४) “अविकारोऽद्वयं मूर्त्तं प्राणिस्थं साङ्गमुच्यते” इति साङ्गब्रह्मणा देवदयम्, नन्दीसुखापि आबन्तो गङ्गावत् ।

(५) अरती स्त्री ।

(६) लोनेटवहित्यं कुलवत्, वल्लतस्तु स्त्रीणी ।

(७) आकारस्य भ्रूविकार मुखरागादेर्गोपनम् आच्छादनम् ।

(८) अनिष्टस्रोतोऽप्येवं सम्भावनगित्तवैः ।

आनन्दा^१ नन्दयु^१ (१) गर्भे^१ स्त हृद्धारो^२ ऽवलिप्तता^३ ॥२३०॥
 दर्पो^४ अभिमानो^५ ममता^६ मान^७ शिञ्जोन्मतिः^८ ष्ययः^९ ।
 समियो ऽहसहस्रिका^१ या तु सम्भावना तन्मि^२ ॥२३१॥
 दर्पो^४ त्वा होपुरुषिका^१ स्या हृदयपूर्विका^२ पुनः^३ ।
 अहं पूर्व महं पूर्वमित्यु यत्वं^४ तु यण्डता^५ ॥२३२॥
 प्रबोध^१ सु विनिद्रत्वं^२ ग्लानि^३ सु वल्लभीनता ।
 दैत्य^४ कार्पाण्य^५ अम^६ सु क्लमः^७ लेशः^८ परिश्रमः^९ ॥२३३॥
 प्रयासा^१ यास^२ व्यायामा^३ उन्माद^४ शिञ्जविश्रवः^५ ।
 १) मोहो^१ मोहं^२ चिन्ता^३ ध्यान^४ ममर्षः^५ क्रोधसम्भवः^६ ॥२३४॥
 गुणो जिगीषो^१ त्वाहवां स्वास स्वाकम्पिकं भयम् ।
 अपह्यारः^१ स्या दावेशो निर्बेदः^२ स्वावमाननम् ॥२३५॥
 आवेग^१ सु त्वरि^२ स्तूर्णिः^३ संवेगः^४ सम्भ्रम^५ स्तूरा^६ ।

(१) भुवश्चरः स्त्री, आनन्दयुः पुं ।

(२) अभिमानः पुंल्लो, वैजयन्तीकारस्तु “अभिमानस्तहृद्धारो गर्भो-
 २स्त्री” त्याह ।

(३) अहो अहं पुरुषः इति दर्पो^४ अहृद्धारो^२ या आत्मनिस्तवि-
 मये सम्भावना सा अहो पुरुषिका, “यत् हृदयमिनिवेगं त्वा माहो पुरु-
 षिकां विदुः” यत्तौन्दर्यं बहुरो आह “पुरस्तादात्तां नः पुरमथितराहो
 पुरुषिका” ।

(४) अहं पूर्व इति यस्यां क्रियायां पूर्वम् नृपते साठहं पूर्विका ।

(५) यत्तौन्दर्यः स्त्री ।

(६) मोहो मूर्च्छा अविद्या च यन्मोहः “मोहमिच्छन्ति मूर्च्छाया
 मविद्यायां च स्तूराय” इति । मूर्च्छायां यथा “अत्र मोहपरायणा सती
 विवशा कामवधूविबोधिता” अविद्या विपर्यय काले यथा “न मुञ्चामः
 कामानहं गच्छनो मोहमहिमा” ।

वितर्कः^(१) स्या दुःखयनं^२ परामर्शो^३ विमर्शनम् ॥२३६॥
 अध्याहारः^४ सार्क^५ ऊहो^६ स्फुर्या^७ न्यगुणदूषणम् ।
 रतिः^८ संस्था^९ सत्यु^{१०}-कालो^{११} परलोकमनो^{१२} सत्यः^{१३} ॥२३७॥
 पञ्चत्वं^{१४} निधनं^{१५} शो^{१६} दीर्घमिद्रा^{१७} निमीलनम् ।
 दिष्टान्तो^{१८} स्तं^{१९} कालधर्मो^{२०} वसनां वा तु बन्धगा^{२१} ॥२३८॥
 (२) मरको^{२२} मारि^{२३} स्वयस्त्रिंश दमी व्यभिचारिणः ।
 स्युः कारणानि कार्याणि सहचारिणि यानि च ॥२३९॥
 रत्नादेः स्थायिनो लोके तानि चेत्काव्य नाक्ययोः ।
 विभावा^{२४} अनुभावा^{२५} च व्यभिचारिण^{२६} एव च ॥२४०॥

(१) त्वरिः स्त्री, तूर्णिरपि स्त्री, वितर्कः पुं, वैजयन्ती कारस्तु “वितर्कं सार्कमस्त्रिया”मित्याह ।

(२) संस्थः संस्था इत्येवं स्त्रीपुं । संपूर्वं स्थाधातो मरणार्थकत्वात् प्रभादाय प्रवृत्ति निमित्तता बोध्या । निधनं पुंस्त्री ।

(३) मरकः पुंस्त्री, मारिः स्त्री ।

(४) विविध मरिमुख्येन चरन्तीति व्यभिचारिणो भावा उच्यन्ते, स्यात् रतिः रागोऽनुरागोऽनुरतिरित्यादिनवविधस्य स्थायीभावस्य लोके यानि कारणानि कारणभूतानि आलम्बनोद्दीपनत्वभावानि छन्द-
 नोद्यानादीनि स्युः तानि काव्यनाक्ययोः काव्ये नाक्ये च विभावा उच्यन्ते, रागादि नवविधस्यायिभावस्य कारणानाम् आलम्बनोद्दीपनत्वभावानां छन्दनाद्यानादीनां नाम काव्यशास्त्रे नाक्यशास्त्रे च विभाव इत्यर्थः ।
 पुनः एवं कार्याणि कार्यभूतानि कटाक्षमुज्ज्वलोपादीनि अनुभावा उच्यन्ते, रागादि नवविधस्यायिभावस्य कारणभूतानामालम्बनोद्दीपन-
 त्वभावानां छन्दनादीनां कार्यभूतकटाक्षमुज्ज्वलोपादीनां नाम अनुभाव इत्यर्थः । व्यक्तः प्रकटः सभाष्यतानां लोकानां वासनारूपेण स्थितः स स्थायी रसः शृङ्गारादि भवेत् विभावैः १ अनुभावैः २ सात्त्विकैः ३ व्यभि-
 चारिभिः ४ चतुर्भिः स्थायी भावो रसः कथ्यत इत्यर्थः ।

त्वत्तः स ते विभावाद्यैः स्यायीभावो भवेद् भेः^१ ।
 पात्राणि^१ नाभ्यो ऽधिवृता स्तुक्ता द्वेषस्तु भूमिका^१ ॥२४१॥
 शैलूषो^१ भरतः^२ सर्व्व केशी^१(^१) भरतपुत्रकः^४ ।
 धन्वीपुत्रो^५(^२) रङ्गजायाजीवो^७ रङ्गावतारकः^८ ॥२४२॥
 (^२) नटः^६ कशाश्वी^{१०} शैलाक्षी^{११} पारंगस्तु^१ कुशीलवः^२ ।
 भ्र-भ्र-भ्र-भ्र-परः कुंशो^४(^४) नटः स्तोत्रेधधारकः ॥२४३॥
 वेष्टाचार्य्यः^१ पीठमर्द्दः^२ सूत्रधार^१ सु सूत्रकः ।
 नन्दी^१ तु पाठको नान्द्र्याः^(५) पार्श्वस्थः^१ पारिपार्श्विकः^२ ॥
 (^६) वासन्तिकः^१ केलिकिलो^२ वैष्णविको^३ विदूषकः^४ ।
 मङ्गसी^५ प्रीतिद^६ श्वाथ पिङ्गः^१ पल्लविको^२ त्रिटः^३(^७) ॥२४४॥
 पिता त्वा वृक^१ आवृत्त^१-भावुकौ^२ भगिनोपतौ ।

(१) सर्व्ववेशी इति पाठः ।

(२) धालीपुत्रः इति वा, रङ्गजायाभ्यामाजीवः, रङ्गाजीवः ।
 जायाजीवः २ ।

(३) नटः पुंल्लो, कशाश्वीति इत्यन्तः शैलाक्षी णिवृत्तः ।

(४) भ्रकुंशः । भ्रकुंशः २ भ्रकुंशः २ भ्रकुंशः ४ इति ।

(५) नान्द्र्याः पूर्वं रङ्गाङ्गस्य द्वादशतूर्य्य घोषनाम्नः पाठकोऽध्या-
 पको नन्दीत्युच्यते, नन्दिनौ नन्दिन इत्यादि रूपानि । नन्दशब्दात् प्र-
 णादीणि नान्दी स्त्रीलिङ्गः, नान्द्र्यौ नान्द्र्य इति । भन्मा । मउद२ म-
 दल३ कउम्ब४ कल्लरि५ ऊडक६ कंसासा७ काहल८ तिलिमा९ वंसो१०
 सङ्को११ पणयो१२ यनाडण१३ नन्दी१४ इति नाटकनान्द्र्यम् । उका१
 टका२ डमक३ काहल४ वृक५ भेरी६ भाषणं७ पडहो८ जगशङ्क९
 करडि१० पुगगयमद११ कंसाल१२ रणानन्दी२ इति रणनान्द्र्यम् ॥

(६) श्रीकुनीयक पालस्य ।

(७) त्रिटः पुंल्लो, अतः परं वाक्पुत्राण्यममाग्निर्नाथोक्ताधिकारः ।

भावो^१ विद्वान् यं वराजः कुमारो^१ भर्तृदारकः^२ ॥२४॥
 बाला वाक्^१ मर्षि^१ चाय्यो^२ देवो^१ भट्टारको^२ वपः ।
 राष्ट्रियो^१ वपः^२ श्यालो दुहिता भर्तृदारिका^१ ॥२५॥
 देवी^१ कृताभिषेका न्या भट्टिनी^१(१) गणिका ऽज्युकार^१ ।
 नीषा-चेटी-सखी-कृतौ वृण्डे^१ वृण्डे^१ वृलाः^१ क्रमात्^२(२) ॥
 अत्रक्ष्ण^१ मवध्योक्तौ ज्यायसी तु स्वता ऽतिका^१(३) ।
 भर्ता र्य पुत्रो^१ माता ऽस्मा^१ भदन्ताः^१ सौगतादयः ॥२६॥
 पूज्यो^१ तत्रभवारे नवमवां^२ च भगवा^१ नपि ।
 पादा^१ भट्टारको^२ देवः^२ प्रयोज्यः पूज्यनामतः^४ ॥२७॥

इत्याषाढ्य^१ श्रीहेमचन्द्रविरचितायामभिधानचिन्ता-
 मणौ नाममात्रायां देवकाण्डो द्वितीयः ॥

(१) यन्महेश्वरः “भट्टिनी द्विजभार्यायां नाद्योक्तौ राजयोषिति” ।

(२) एषां त्रयाणां सम्बोधनत्वाद्ये २न्यानि रूपाणि नस्यः “अथो-
 त्थाय सखीनां सा प्रेक्षा लक्ष्यादिशोऽखिलाः । अदर्शयत्करायेण वृलाः
 पश्यत पश्यत इति” तिलकाचार्याः । एवं वृला इत्यस्य एकवचनबहुवच-
 नोदाहरणम् ॥

(३) अतोव मातेव इत्युक्तं ।

(४) पूज्यनामतः अर्थे प्रयोक्तव्याः, भट्टारकस्य ।

अभिधानचिन्तामणौ ।

मत्तिकाण्डः ।

—०००—

तृतीयः ।

मत्तिका^१ पञ्चजनो^२ भूस्पृक्^३ पुरुषः^४ पूरुषो^५ नरः^६ ।
 मनुष्यो^७ मानुषो^८ ना^९ विट्^{१०} मनुजो^{११} मानवः^{१२} पुमान्^{१३} ॥१॥
 बालः^{१४} पाकः^{१५} शिशुः^{१६} डिम्भाः^{१७} पोतः^{१८} श्रावः^{१९} स्तनन्धयः^{२०} ।
 द्युक्ता^{२१} भौ^{२२} चानशयाः^{२३} क्षीरकण्ठः^{२४} कुमारकः^{२५} ॥२॥
 शिशुत्व^{२६} शैशवं^{२७} बाल्य^{२८} वयस्य^{२९} स्तरणो^{३०} युवा^{३१} ।
 तारुण्य^{३२} यौवन^{३३} वृद्धः^{३४} प्रवयाः^{३५} स्थविरो^{३६} जरन्^{३७} ॥३॥
 जरी^{३८} जीर्णो^{३९} यातयानो^{४०} जीनो^{४१} ऽथ विस्तरा^{४२} जरा^{४३} ।
 बार्हक^{४४} स्थाविर^{४५} ज्यायान्^{४६} वर्षीयान्^{४७} दशमी^{४८} त्यपि^{४९} ॥४॥
 विद्वान्^{५०} सुधीः^{५१} कवि^{५२} विचक्षण^{५३} लब्धवर्णा^{५४} ज्ञः^{५५} ।
 मातरूप^{५६} कति^{५७} कथ्य^{५८} भिरूपा^{५९} धीराः^{६०} ॥५॥
 मेधावि^{६१} कोविद^{६२} विशारद^{६३} स्तूरि^{६४} दोषज्ञाः^{६५} ।
 प्राज्ञ^{६६} पण्डित^{६७} सनीषि^{६८} बुध^{६९} प्रबुद्धाः^{७०} ॥६॥
 व्यक्ती^{७१} विपक्वि^{७२} त्वङ्गवावान्^{७३} सन्^{७४} प्रवीणो^{७५} तु शिञ्जितः^{७६} ।
 निष्णातो^{७७} निपुणो^{७८} दक्षः^{७९} कर्म^{८०} हस्त^{८१} सुखाः^{८२} कर्तात्^{८३} ॥७॥

(१) बौवनशब्दः पुं ली ।

(२) जरी जरिणौ जरिणः इति रूपाणि ।

(३) अतिवृद्धस्य, दशमिणौ दशमिनः ॥

(४) कतकर्मणि कतकर्मणौ कतकर्मणः कतकर्मणः कतकर्मणः कतकर्मणः इत्यादि ।

कुशल^६ हृत्तरो^१ अभिज्ञ^{११}-विज्ञ^{१२} वैज्ञानिकाः^{१३} पटुः^{१४} ।
 छेको^१ विदग्धे^१ प्रौढ^१ सु प्रगल्भः^२ प्रतिभान्वितः^३ ॥७॥
 कुशाग्रीवमतिः^१ सूक्ष्मदर्शी^२ तत्कालधीः^३ पुनः ।
 प्रत्युत्पन्नमति^२ दूरं द्यः पश्ये दीर्घदर्शः^३ ॥८॥
 हृदयालुः^१ सहृदय^२ शिष्टो^३ (२) अप्यय संस्कृते^१ ।
 व्युत्पन्न^२-प्रहृत^३-क्षुण्ण^४ (३) अन्तर्वाणि^४ (४) सु शास्त्रवित् ॥९॥
 (५) वागीशो^१ वाक्पतो^२ वाग्मी^३ (६) वाचोयुक्तिपटुः^२ प्रताक्^३ ।
 समुखो^४ वावटूको^५ जय बद्धो^१ वक्ता^२ वदावदः^३ ॥१०॥
 स्या जज्ज्वाक^१ सु वाचालो^२ वाचाटो^३ बज्जगर्हवाक् ।
 (७) धृद्वदो^१ सुत्तरा^२-दुर्वीक्^३ कद्वदे^२ स्यादया धरः^३ ॥११॥
 (८) क्षीनवादि^२ न्यैडम्का^३-नेडम्को^३ त्व वाच्छुतो^३ ।
 रवणः^१ शब्दन^२ सुल्यो कुवाद^३-कुचरो^३ समौ ॥१२॥

(१) प्रतिभासुखः इति वा पाठः ॥

(२) लोणि वस्तुतत्त्वज्ञानवतः ।

(३) चत्वारिः शास्त्रादितत्त्व चतुरस्र ।

(४) शास्त्रं नेति न च तथा वक्तुं शक्नोति यः सोऽन्तर्वाणिः ॥

(५) इयं प्रधानवक्तुः वागीशः वाक्पतिः वाग्मी इति लोणि, प्रधा-
 गिलेकं, समुखः वावटूक इति द्वे इति मतान्तरम् ।

(६) पञ्च प्रतिभायुक्तवर्त्यकस्य, वाग्मीत्यत्र गकारद्वयं पृथगीयम्
 प्रशस्या वाग्प्रियतेऽस्येति मिमन् प्रत्ययः, तेन गकारद्वयं अत्रणम् । यदि
 तु मिमन्निष्ठित्वेन च्यत तर्हि यरोऽनुनासिकः स्यात् प्रत्यये निमित्तमित्यतः
 इति, योहि वाग्माप्रते स वाग्मीत्येव भवतीति कण्ठभट्टः, वागस्या-
 क्षीति वाग्मी योहि मिमन् चस्य कृत्य कस्य च पाठव इति गः, गस्यमिना
 च जोह्वारणे गकार द्वयं अत्रणं भवतीति च माधवभट्टः ।

(७) धनूतरे इति वा, तस्मिन् पश्चादुत्तरदाहनाम ।

(८) क्षीनं स्वपराजयं वक्तीति विग्रहः ।

लोहलो^१ऽस्कुटवाग्^२ मूको^३ ऽवाग्^४ सौम्यस्वरो^५ ऽस्वरः^६ ।
 वेदिता^७ विदुरो^८ विन्दु^९ वन्दार^{१०} स्वऽभिवाहकः^{११} ॥१३॥
 आशंसु^{१२} राशंसितरि^{१३} कद्वर^{१४}(१) स्व तिकुत्सितः ।
 निराकरिणुः^{१५} चिंघुः^{१६}(२) स्ना द्विकासी^{१७} तुविकस्वरः^{१८} ॥१४॥
 दुसुखे^{१९} सुखरा^{२०}-वत्सुखी^{२१} शक्तः^{२२} प्रियवन्दः^{२३} ।
 दानशीलः स वदान्यो^{२४} वदन्यो ऽप्यथ बालिशः^{२५} ॥१५॥
 मूढो^{२६} मन्दो^{२७} यथा जातो^{२८} बालो^{२९} मातृसुखी^{३०} जडः^{३१} ।
 मूर्खो^{३२}ऽमेधो^{३३}-विवर्णी^{३४}-ज्ञा^{३५} वैधेयो^{३६} मातृशक्तिः^{३७} ॥१६॥
 देवानांप्रिय^{३८}-ज्ञानमौ^{३९} च^{४०}(३) दीर्घसूत^{४१} श्विरक्रियः^{४२} ।
 मन्दः क्रियासु कुण्ठः^{४३} स्यात् क्रियावान्^{४४} कर्मसूद्यतः^{४५} ॥१७॥
 कर्मक्षमो^{४६} लङ्कर्मिणः^{४७} कर्मसूर^{४८} सु कर्मठः^{४९} ।
 कर्मशीलः^{५०} कर्मिणः^{५१} आयः^{५२} मूलिक^{५३} स्त्रीक्ष्णकर्मकत्^{५४} ॥१८॥
 सिं^{५५}संजननः^{५६} स्वङ्गः^{५७} स्वतन्त्रो^{५८} निरवग्रहः^{५९} ।
 यथाकामी^{६०} स्ववचि^{६१} स्व स्वच्छन्दः^{६२} स्वै^{६३} र्यपाटतः^{६४} ॥१९॥
 यदृच्छा^{६५} स्वैरितार^{६६} स्वेच्छा^{६७} नाथवान्^{६८} निम्न^{६९}-रत्न^{७०} कौ^{७१} ।
 तन्त्रा^{७२}-यन्त्र^{७३}-वशा^{७४}-धीन^{७५}-च्छन्द^{७६}-वन्तः^{७७} परात्परे^{७८}(४) ॥२०॥

(१) कद्वरः कद्वट इति वा पाठः ॥

(२) चिंघुः इति वा पाठः ।

(३) दीर्घसूत संकारात्, देवश्च दीर्घसूतो इत्यपि व्यञ्जनान्ते
 णिन् प्रत्ययान्तत्वात् यदाह हज्जायुधः “दीर्घसूतो जडः” इति दीर्घ-
 सूतयतोत्पन्नं शीलो दीर्घसूतो इति तट्टीका, “सूतान् विनोचने” वि-
 मोक्षणं मोक्षनभावो व्यञ्जनमिति यावत् इति धातुपारायणम् ॥

(४) परतन्त्र १ परायन्तः २ परवशः ३ पराधीन ४ परच्छन्दः ५

परवान् ६ ।

लक्ष्मीवान्^१ लक्ष्मणः^२ लीलः^३ इभ्यः^४ आढयो^५ धनी^६ श्वरः^७ ।
 ऋद्धे^८ विभूतिः^९ सम्पत्तिः^{१०} लक्ष्मीः^{११} स्त्री^{१२}-ऋद्धि^{१३}-सम्पदः^{१४} ॥ २१ ॥
 दरिद्रो^{१५} दुर्विधो^{१६} दुःस्थो^{१७} दुर्गतो^{१८} निःस्व^{१९}-कीकटौ^{२०} ।
 अकिञ्चनो^{२१} अधिप^{२२} स्त्रीशो^{२३} नेता^{२४} परिहृदो^{२५} धिभूः^{२६} ॥ २२ ॥
 पती^{२७}-ऋ^{२८}-स्वामि^{२९}-नाथा^{३०}-व्याः^{३१} प्रभु^{३२} भर्त्ता^{३३} श्वरो^{३४} विभुः^{३५} ।
 ईप्सिते^{३६} ने^{३७} नामकश्च^{३८} नियोज्यः^{३९} परिचारकः^{४०} ॥ २३ ॥
 डिङ्करः^{४१} किङ्करो^{४२} मृत्यु^{४३} सेटो^{४४} गोप्यः^{४५} पराचितः^{४६} ।
 दासः^{४७} प्रेष्टा^{४८} परिस्तन्दो^{४९} भुजिष्य^{५०}-परिकल्पिनो^{५१} ॥ २४ ॥
 परान्नः^{५२} परप्रिण्डादः^{५३} परजातः^{५४} परैषितः^{५५} ।
 मृतके^{५६} मृतिभुग्^{५७} वेतनिकः^{५८} कर्मिकरो^{५९} ऽपि च ॥ २५ ॥
 सनिर्भृतिः^{६०} कर्मिकारो^{६१} मृतिः^{६२} स्वा निष्क्रयः^{६३} पणः^{६४} ।
 कर्मिण्या^{६५} वेतनं^{६६} मूल्यं^{६७} निर्वेशो^{६८} भरणं^{६९} विधा^{७०} ॥ २६ ॥
 अर्मिण्या^{७१} अर्मि^{७२} मृत्या^{७३} च भोगः^{७४} सुगणिका^{७५} मृतिः ।
 खलपुः^{७६} स्याद् वञ्चकरो^{७७} भारवाहः^{७८} सुभारिकः^{७९} ॥ २७ ॥
 वार्त्तावहे^{८०} वैवधिको^{८१} मारे^{८२} त्रिवध^{८३}-वीवधौ^{८४} ।
 काचः^{८५} शिष्य^{८६} तदालम्बो^{८७} भारयटि^{८८} लिङ्गिङ्गिकाः^{८९} ॥ २८ ॥
 म्यूर^{९०} श्वारभटो^{९१} वीरो^{९२} विक्रान्त^{९३} श्वा य कातरः^{९४} ।
 हरित^{९५} श्रुतिको^{९६} भीतो^{९७} भीरु^{९८}-भोरुका^{९९}-भीलुकाः^{१००} ॥ २९ ॥
 विहसलः^{१०१} व्याकुलो^{१०२} व्यग्रे^{१०३} कान्दिशीको^{१०४} मयद्भुते ।
 उत्पिञ्जलः^{१०५} समुत्पिञ्जलः^{१०६} पिञ्जला-मृगमाकुले ॥ ३० ॥

(१) अधिप इति वा पाठः ।

(२) इपि गति हिंसा दर्शनेषु स्वात्मनेपदिः आदिष्व, अस्मात् अपि
 मुख्यधत्वात् गुणभावे इष्य इति रूपम्, तस्मिन् परे सति गुण एव
 भवति परस्परानुपातिन्याहरेण सङ्गात् प्रेष्टः इति ॥

(३) निर्भृत्यमूल्येन सहितः च निर्भृतिः ।

महेच्छे^१ तूङ्गटो^२-दारो^३-दात्तो^४-दीर्घ^५-महाश्रयाः^६ ।
 महामना^७ महात्मा^८ च कृपाण^९ सु मितम्पचः^{१०} ॥३१॥
 कीनाश^{११} (१) स्तब्धनः^{१२} जुटू^{१३}-कदर्य^{१४}-दृढमुटयः^{१५} ।
 किम्पचानो^{१६} दयालु^{१७} सु कृपालुः^{१८} कसृणापरः^{१९} ॥३२॥
 सूरतो^{२०} य दया^{२१} मूकः^{२२} कासृणं^{२३} कसृणा^{२४} दृष्टा^{२५} ।
 कृपा^{२६} सुकम्पा^{२७} सुक्रोशो^{२८} हिंस्रो^{२९} शराख^{३०}-वातुको ॥३३॥

व्यापादनं^{३१} विशरणं^{३२} प्रमयः^{३३} प्रमापणं^{३४}
 निर्ग्रन्थनं^{३५} प्रमयनं^{३६} कदनं^{३७} निवर्हणम्^{३८} ।
 निस्तर्हणं^{३९} विशसनं^{४०} क्षणनं^{४१} परासनं^{४२}
 भोजासनं^{४३} प्रशसनं^{४४} प्रतिधातनं^{४५} बधः^{४६} ॥३४॥
 प्रवासनो^{४७}-हासनं^{४८}-घातं^{४९}-निर्व्या-
 सनानि^{५०} संश्रितं^{५१}-निशुम्भ^{५२}-हिंसाः^{५३} ।
 निर्व्यापणा^{५४}-लम्भा^{५५}-निस्तदनानि^{५६}
 निर्व्यातनो^{५७}-न्यय^{५८}-समापनानि^{५९} ॥३५॥
 अपासनं^{६०} वर्जनं^{६१}-मार^{६२}-पिच्छा^{६३} •
 निष्कारणं^{६४}(२)-काय^{६५}-विशारयानि^{६६} ।
 स्युः कर्षीने^{६७} कल्पनं^{६८}-वर्द्धने च
 छेद^{६९} च बातोद्यत आततासी^{७०} ॥३६॥

प्रच्छेदिकः^{७१} शीर्षच्छेद्यो^{७२}(३) यो वधमर्हति ।
 तम्रं^{७३}-मल्लीप्रसम्पन्नः^{७४} परेत^{७५}-मेत^{७६}-संश्रिताः^{७७} ॥३७॥

-
- (१) तद्गुण इति वा पाठः ।
 (२) विकारण इति वा पाठः ।
 (३) शीर्षच्छेदकः इति वा पाठः ।
 (४) सं पूर्व स्याधातो र्भरणार्थता सादायैतन्निष्पन्नम् ।

(१) नामाख्येय-यशः-शेषो व्यापन्ने-पगतौ^{१०}(२) सतः^{११} ।

परासु^{१२} सद्वेदानं^{१३} तदर्थं मौढ्यं^{१४} देहिकम्^{१५} ॥३८॥

सतस्त्वानमपस्त्वानं निवापः^{१६} प्रिततर्पणम् ।

चिति^{१७}-न^{१८} बला^{१९}-चिता^{२०} सुत्या ऋजु^{२१} सु प्राञ्जलो^{२२} ऽञ्जसः^{२३} ॥

दक्षिणे^{२४} शरलो^{२५}-दारौ^{२६} शठ^{२७} सु निजतो^{२८} ऽनृजुः^{२९} ।

क्रूरे^{३०} वृशंस^{३१}-निस्त्रिंश^{३२}-पापा^{३३} धूर्त्ते^{३४} सु वक्षकः^{३५} ॥४०॥

व्यंसकः^{३६} कुङ्कु^{३७} दाण्डाजिनिको^{३८} मायि^{३९}-जालिकौ^{४०} ।

(४) माया^{४१} तु शठता^{४२} शाठं^{४३} कुसृति^{४४} निजति^{४५} च मा^{४६} ॥४१॥

कपटं^{४७} कैतवं^{४८} दम्भः^{४९} कूटं^{५०} छद्मं^{५१} पथि^{५२} ऽकलम्^{५३} ।

व्यपदेशो^{५४} मिषं^{५५} पथं^{५६} निमं^{५७} व्याजो^{५८} ऽय कुकृतिः^{५९} ॥४२॥

कुङ्कुना^{६०} दम्भचर्या^{६१} च वक्षनं^{६२} तु प्रतारणम् ।

व्यलीक^{६३} मतिसन्धानं^{६४} साधौ^{६५} सम्या^{६६}-व्य^{६७}-सज्जनाः^{६८} ॥४३॥

(६) दोषैकदृक्^{६९} पुरोभागी^{७०} कर्णजप^{७१} सु दुर्जनः^{७२} ।

पिशुनः^{७३} मूचको^{७४} नीचो^{७५} द्विजिह्वो^{७६} मत्सरी^{७७} खलः^{७८} ॥४४॥

(१) नामशेषः आख्येयशेषः २ यशशेषः ३ ।

(२) सपगतौ इति वा पाठः ।

(३) तस्य सतस्या हलदहलस्मिन् तद्वे ।

(४) मायादयः कपटादयश्च एकाधी इत्येके, “कपटादयः सप्त व्यप-
देशादयश्च पञ्च भिन्नार्थी” इत्यमरः तदा कपटादयः सप्त कपट वक्षकाः
त अपि च केष-भाषा विपर्ययकरणं कपटं, कार्षीपण तुलादेः परवक्ष-
नार्थं न्यायविककरणं कूटमिति विशेषोनाश्रितः ।

(५) निष्कृतिरिति केचित् ।

(६) कपटं पुंल्लो, कूटं पुंल्लो, छद्मं पुंल्लो, छद्म, छद्मनी, छद्मान ।

(७) अभिसन्धानम् इति वा ।

(८) दोषग्रहिणः, पुरोभाषिणौ पुरोभाषिणः । इत्यन्तो वोद्वयाः ।

व्यसनान्तैः स्तूपरक्त^२ खोर^३ सु प्रतिरोधकः^२ ।
 दस्युः^२ (१) पाटञ्चर^४ स्तेन^५ स्तस्करः^६ पारिपत्यिकः^७ ॥४५॥
 परिमोषि^८ परास्कन्दैः^९ (२) कोणारिक^{१०} मल्लिस्तुवाः^{११} ।
 यः पश्यतो हरे दयं स खोरः पश्यतो हरः^१ ॥४६॥
 सौख्यं^१ नु चौरिका^२ खेयं^३ (३) लोभ^४ (४) त्वपहतं धनम् ।
 यद्भविष्यो^५ दैवपरो^६ ऽथा लस्यः^७ शीतको^८ ऽलसः^९ ॥४७॥
 मन्द^{१०} सुन्द परिमृगो^{११} सुष्णो^{१२} दक्ष^{१३} सु पेशलः^{१४} ।
 पटू^{१५}-ष्णो^{१६}-ष्णक^{१७}-सूत्यान^{१८}-चतुरा^{१९} शाय तत्परः^{२०} ॥४८॥
 आसक्तः^{२१} प्रवणः^{२२} प्रह्वः^{२३} प्रसित^{२४} च परायणः^{२५} ।
 दातो^{२६} दारः^{२७} स्यूतलक्ष^{२८}-दानशौख्यो^{२९} बज्रप्रदे^{३०} ॥४९॥
 दाना^{३१} सुसुर्जन^{३२} त्यागः^{३३} प्रदेशन^{३४}-विसर्जने^{३५} ।
 विहायित^{३६}(५) वितरणं^{३७} स्पर्शनं^{३८} प्रतिपादनम्^{३९} ॥५०॥
 बियाणनं^{४०} निर्वपण^{४१} सपयज्जन^{४२} मंहति^{४३} ।
 अर्थव्ययञ्च सुकलो^{४४} याचका^{४५} सु बनीपकः^{४६}(६) ॥५१॥
 मार्गणो^{४७} ऽर्थी^{४८} याचनक^{४९} स्तर्क^{५०} को^{५१} ऽथा धेनु^{५२} भणो^{५३}(७)
 अर्हना^{५४} प्रणयो^{५५} याज्या^{५६} याचना^{५७} ऽध्वेष्टा^{५८} सनिः^{५९} ॥५२॥

(१) पटञ्चर इत्यपि ।

(२) परास्कन्दी परास्कन्दिनौ परास्कन्दिनः ।

(३) स्तेनस्य भावस्तेयं, स्तेनाच्च लुक्चेति यः, राजादिस्त्वाद्यणि सौत्तम्यपि ।

(४) लोभमिदमपि हृषायुष टीका ।

(५) विहायितम् इति वा पाठः ।

(६) बनीपक इति कश्चित् ।

(७) तर्ककः इति वा पाठः ॥

(८) अर्हनेस्त्वाद्यष्टसु प्रत्ययः पुंसि, अन्ये स्त्रियां। सनि-शब्दः पुंस्त्वपि ।

उत्पत्तिशु^१ स्तूत्यतितार^२ ऽसङ्करिणु^३ सु मण्डनः^२ ।
 भविष्यु^१ भवितार^२ भूषणुः समौ वर्त्तिषु^१ वर्त्तनौ^२ ॥५३॥
 (१) विद्वत्त्वरो^१ विद्वत्वरः^२ प्रसारो^१ च विशारिणि^२ ।
 सज्जाशीलो^१ ऽपत्रपिणुः^२ सङ्घिणुः^१ क्षमिता^२ क्षमी^१ ॥५३॥
 तितित्तुः^४ सङ्घनः^५ क्षन्ता^१ तितित्ता^२ सङ्घन^२ क्षमा^१ ।
 ईर्ष्यालुः^१ कुह्नो^२ धान्ति^१ रीर्यो^२ क्रोधी^१ तु रोषणः^२ ॥५५॥
 अमर्षणः^१ क्रोधन^२ च चण्ड^१ स्तूत्यन्नकोपनः ।
 वुभुक्षितः^१ स्यात् वुधितो^२ जिघत्सु^३ रघनायितः^४ ॥५६॥
 वुभुक्षाया रघनाया^१ जिघत्सा^२ रोचको^३ (१) रुचिः^४ ।
 पिपासु^१ स्तूपित^२ स्तूष्णक्^३ (१) तृणा तर्षो^२ ऽपत्तासिका^३ ॥७॥
 पिपासा^४ तट^५ तपो^१ दन्या^२ वीतिः^३ पाने^४ ऽय शोषणम्^५ ।
 रसादानं^१ भक्षक^२ सु वक्षरो^३ ऽक्षर^४ आशितः^५ (४) ॥५८॥
 भक्त^१ मन्त्रं कूर^२ मन्त्रो^३ (५) भिक्षा^४ दी दिवि^५ रोदनः^६ ।
 अशनं^७ (६) जीवनकं^८ च याजो^१ वाजः^२ प्रसादनम्^३ ॥५९॥
 भिक्षुटा^१ दग्धिकां^२ सर्वरसाग्रं मण्ड^३ मतं तु^४ (७) ।
 दधिजे मस्तु भक्तो^५ निस्त्रावा^१-चास-मासराः^२ ॥६०॥

(१) प्रसरण शीलस्य ।

(२) रोचनं रोचतेऽस्मिन्निति वा रोचकः नास्ति पुंसि चेति ।

(३) तृणाक् तृणाजौ तृणाजः ॥

(४) आशित इति वा पाठः ।

(५) कूरमिति पुल्लि, मन्त्रः अन्यस्य अन्यस्य ।

(६) अशनं पुल्लि, अशनं अशनः ॥

(७) मण्डं पुल्लि, मस्तु क्ली, “दघ्नस्तु यदधस्तोयं तन्मस्तु च निगद्यते” इति धन्वन्तरिः ॥ सर्वरसाग्रं इति वा पाठः ।

- आणा^१ विलेपी^२ तरला^३ यवागू^४ रुष्णिका^५ ऽपि च ।
 सूपः^६ स्यात् प्रहितं^७ सुदो^८ व्यञ्जनं^९ न्तु हताद्विकम् ॥ ६१ ॥
 तुल्यौ तिलान्ते कसर^१-तिसरा^२(१) वध पिष्टकः^३(२) ।
 मृपो^३ऽमृपः^४ पूलिका^५ तु पोलिका^६-पोलि^७(३)-पूपिकाः^८ ॥ ६२ ॥
 (४) मूपल्य^५ ये^६ पत्पक्के स्तुरभूषा^७-स्योप^८-पौल्यः^९ ।
 (५) निष्ठानं^१ तु तेमनं^२ स्यात्करम्भो^३ दधिसक्तवः ॥ ६३ ॥
 हतपूरो^१ = तचरः^२ पिष्टपूर^३ श्वघार्त्तिक^४ ॥
 (६) चमसो^१ पिष्टवर्त्तिः^२ स्यात् हटक^३ स्तवसेकिमः^४ ॥ ६४ ॥
 मृष्टायवाः पुनर्धाना^१(७) धानाचूर्णं^२ तु सक्तवः^३(८) ।

(१) कसरः पुष्पी, लीलेपि, वैजयन्ती यदाह “तिलतण्डुलमापैस्तु
 कसरालिसरावयीति” ॥ (२) पिष्टकः पुंल्लो ॥

(३) पौलि इति वा, “किञ्चित् सूक्ष्माभवेद्युद्धं तेभ्यः मूपलिकाः
 स्मृताः । सैवाङ्गारेषु सम्पक्ता विज्ञेयाङ्गार-कर्कटी” मूलिकाद्याः पञ्च स्थूल
 मण्डपयर्थावाः ॥

(४) इह प्रस्तावात् सामान्यतोऽनुक्तान्यपि पिष्टनामानि लीणि,
 पिष्टकः १ चमसः २ चूर्णद्वयं “पिष्टको नेत्ररोमेस्याङ्गान्यादि चमसोऽपि वर्तते”
 महेश्वरः । चमसशब्दस्तु चमसीत्यत्र निर्णीतोऽतस्तत्र एवावसेचः ।

(५) निष्ठानं पुंल्लो ।

(६) चमसो स्त्रीलिङ्गः, गौडस्तु “चमसः पिष्टवर्त्तिः स्यादिति” पु-
 स्ताह, चमसः पिष्टं चमसी बुद्धादितिन्द्रजता इति हेमोण्यादि हेमघात
 पारायणयोः सामान्यवचनात् चमसीशब्दो वडोत्यार्थे प्रसिद्धेऽपि ‘मृष्टप्रभो
 चमसो मसीति’ अमरस्त्रीलिङ्गशेषः चमसीमसूरादिपठनात् स्त्री-
 स्यामी ॥

(७) धानाः स्त्रीलिङ्गो बहुवचनात् ॥

(८) सक्तुः पुंल्लो ।

प्रथक्^१ चिपिट^२ सुख्यौ^(१) लाजाः^३ स्युः पुनरक्षताः^{२(२)} ॥६५॥

गोधूमचूर्णं^४ समिता^५ यवक्षौदे तु चिकसः^२ ।

(४) गुड^६ इक्षु^७ सक्तायः शर्करा^८ तु क्षितोपला^२ ॥६६॥

सिता^९ च मधु^{१०} क्षि^{११} सुख^{१२} स्तद्विक्रतिः पुनः ।

मत्स्यगुडो^{१३} फाणितं^{२(६)} चापि रसालायां^{१४} तु मारजिता ॥६७॥

शिखरिण्य^{१५} य^(७) यू^{१६} यू^{१७} पो^{१८} रसो^{१९} दुग्धं^{२०} तु सोमजम्^{२१} ।

गोरसः^{२(८)} क्षीर^{२२} मधु^{२३} पुंसवजं^{२४} पयः^{२५} ॥६८॥

पयस्यं^{२६} वतद्व्यादि^{२७} पेयू^{२८} पो^(६) भिनवं प्रजः ।

(१) यदाह पञ्चापञ्चनारः “आर्द्रपक्वं सूत्रधान्यं निरुपपन्नं शुष्कानि वंमिति” यदाह पातोपि “पक्ताहो जीहव-त-चिपिटः शुष्कामता” इति । “तथाप्यत्रमर्द्दं न हलभ्यतां परार्थे” इत्यमिति । “चिपिट-स्यपुनरुक्तोऽसौ सिकता भवत्यतीति” । सूत्रधान्यं यो भृष्टगुणलज्जोदः- ।

२) लाजाः पुंल्लिङ्गः पुंल्लिङ्गः लाजाः पुंल्लिङ्गः चाप्यता” इत्यमरः, चाप्यतायता इति पुंल्लिङ्गं वाच्यत्वाद्यो विधिः इति तद्वीक्षणः । “लाजः रसादाहृतखडुके” इति सहोदयः । हलायुधस्तु “भृष्टं धान्यं भवेन्नाजा, इति तेन लाजा शब्दो जातलोन् इत्यादि भाषा प्रसिद्धस्य नामापि । अथवाः पुंल्लिङ्गं निष्कृतं खडुवचनान्नः “अक्षतं ज्ञातुर्हिंसितं पण्डे लाजेयु” इत्यनेकार्थः । लाजेयु मङ्गलतखडुकेषु इति तद्वीक्षा ॥

(३) समिता स्त्री, चिकसः पुंल्लिङ्गः ।

(४) गुड इत्यत्र चाप्यपि, यदनेकार्थः व्याह “चारः काचे रूषे गुडे” इति । (५) मत्स्यः पुंल्लिङ्गः, सुखं स्त्रील्लिङ्गः ।

(६) फाणितमस्त्रिचामिति वाचस्पतिः, मत्स्यगुडो इत्यस्य “निहृती” इति फाणितमिच्छस्य च “फोणी” इति भाषा प्रसिद्धिः ।

(७) यः पुंल्लिङ्गः, यः स्त्रील्लिङ्गः ॥ गोरसः पुंल्लिङ्गः ।

(८) वैजयन्ती तु “आमन्नाहानुपेयूषं ततो मोरटमोरके”, इत्यर्थे भेदं वि० भेदं चाह पीयूषमित्यपि ॥

उभे क्षीरस्य त्रिकती किलाटी^(१) कूर्चिका^२ अपि च ॥६६॥

पायसं परमान्नं च क्षीरेयी^(२) क्षीरजं दधि^३ ।

गौरसं च तदधनं दूधं^४ पत्रलं मित्यपि ॥७०॥

घृतं^(३) हविष्यं माज्यं च हवि^५ राघारं^६ सर्पिणी^७ ।

ह्योगोदोहोद्धवं ह्ययज्वीनं^८ शरजं पुनः ॥७१॥

दधिसारं^९ तक्रसारं^{१०} नवनीतं^{११} नवोद्धतम्^{१२} ।

दण्डाहते^{१३} कालश्रेयं^{१४} धोला^{१५} रिष्ठानि^{१६} गौरसः^{१७} ॥७२॥

रसायनं^{१८} गवा क्षौद्रं दधित्^(४) श्वेतं^{१९} ससोदकम् ।

तप्तं^{२०} पुनः पारं^{२१} सर्पितं^{२२} पारिषर्जितम् ॥७३॥

क्षारिण्यं^{२३} दादिकं^{२४} सर्पिर्दधिभ्यां संस्कृतं क्रमात् ।

लवणोदकाभ्यां दफलावधिकमुद्विषति^(५) ॥७४॥

श्वौद्वि^{२५} तमौद्विषत्कं^{२६} लवणो ह्युक्तं^{२७} लावणम्^{२८} ।

पैठरी^{२९} ह्ये उलासिजे प्रयसं^{३०} तु सुसंस्कृतम् ॥७५॥

पक्वो^{३१} राहं^{३२} च रिहं^{३३} च रुहं^{३४} पक्वो^{३५} पिना कुजा ।

सटामिषं भटितं^{३६} ह्युद्धूति^{३७} भ्रूद्धूतं^{३८} च तत् ॥७६॥

गृह्यं^{३९} मूलाकृतं^{४०} मांसं निःक्रायो^{४१} रसकं^{४२} समो^(६) ।

प्रणीतं^{४३} सुपसन्नं^(७) सिद्धं^{४४} सटामिषं^{४५} विद्धा^{४६} ॥७७॥

(१) त्रिनाटी किलाटीपीति ह्यजायपटीका, आबलोयम्, एते पुंस्त्री ।

(२) क्षीरेयी इति युक्तः पाठः ।

(३) घनात् कटिनादन्यत् दूतमित्यर्थः, घृतं पुंस्त्री, हविः स्त्री ।

(४) उद्विषति उद्विषन्ती, स्त्री ।

(५) लवणोदकपकस्य ॥

(६) रससहितपकसस्य । (७) सुदुपसन्नम् ।

पिच्छिलं^१ तु विजिलं^२ विज्जलं^३ विजिलं^४(१) च तत् ।
 भावितं^५ तु वासितं^६ स्यात् तुल्ये सम्मष्ट^७-शोधिते^८ ॥ ३८ ॥
 काञ्चिकं^९ काञ्चिकं^{१०} धान्यान्ना^{११}-रनाले^{१२} तुपोदकम्^{१३} ।
 कुल्माषाभिघृता^{१४}(१)-वन्तिसोम^{१५}-शुक्लानि^{१६} कुञ्जलम्^{१७} ॥ ३९ ॥
 चुक्रं^{१८} धातुघ्नं^{१९} सत्ताहं^{२०} रक्षोघ्नं^{२१} कुण्डगोलकम्^{२२} ।
 महारसं^{२३} सुवीरान्नं^{२४} सौवीरं^{२५} मन्त्राणां^{२६}(२) पुनः ॥ ४० ॥
 तैलं^{२७} स्नेहो^{२८}(४) अन्धान^{२९} अवेसवारः^{३०} उष्णस्तरः^{३१} ।
 स्यात्तिन्तिडीकं^{३२} तु चुक्रं^{३३} वृक्षाक्षं^{३४} चास्त्वेतके^{३५} ॥ ४१ ॥
 हरिद्रा^{३६} काञ्चनी^{३७} पीता^{३८} निशाध्या^{३९} वरवर्णिनः^{४०} ।
 जवः^{४१} क्षुताभिजननो^{४२} राजिका^{४३} राजसर्पपः^{४४} ॥ ४२ ॥
 आसुरी^{४५} कृष्णिका^{४६} चासौ कुस्तुम्बु^{४७} तु धान्यकम्^{४८} ।
 धन्या^{४९}(५) धन्याकं^{५०} धान्याकं^{५१} मरिचं^{५२}(६) कृष्णं^{५३} भूषणम्^{५४} ॥ ४३ ॥
 कोलकं^{५५} वेङ्गजं^{५६} धार्म्यपत्तनं^{५७} ववनप्रियम्^{५८} ।
 शुण्ठी^{५९} महौषधं^{६०}(७) विश्वा^{६१}(८) नागरं^{६२} विश्वभेषजम्^{६३} ॥ ४४ ॥
 वैदेही^{६४} पिप्पली^{६५} कृष्णो^{६६} पकुल्या^{६७} मागधी^{६८} कणा^{६९} ।
 तन्मूलं^{७०} ग्रन्थिकं^{७१} सर्वग्रन्थिकं^{७२} चटकाग्निरः^{७३} ॥ ४५ ॥
 तिकटु^{७४} द्रूषधं^{७५} व्योषं^{७६} मज्जाजो^{७७}(९) जीरकः^{७८} कणा^{७९} ।
 सङ्खवेधि^{८०} वाल्हीकं^{८१} जतुकं^{८२}(१०) हिङ्गु^{८३} रामठम्^{८४} ॥ ४६ ॥

(१) विज्जिलं विजिलं-विज्जलविजलमेतौ वा ।

(२) कुल्माषे र्घवादिभि र्दक्षिणै रभिपूयते परिवारयतेत्या कुल्माषाभिघृतं तं व्यस्तमपि तेन कुल्माषनभिघृतं चेति ।

(३) अन्धान्धेने चुरादिः परस्मैपदी, अन्धति अन्धतो आदीन्धनं रोगे इत्येष्टः । (४) स्नेहः पुंल्लो, स्नेहः स्नेहः ।

(५) धन्या आबस्मो स्त्रीबिभ्रः । (६) मरिचं इत्यपि ।

(७) विश्वा स्त्रीलो विश्वा विश्वम् । (८) पुंलो ।

(९) जीरकः पुंलो, जातुकं लोपः ॥

मन्थकी गडः ।

न्यादः^१ स्वदनं^२ खादनं^३ मशनं^४

निषसो^५ वसभन^६ मभ्यवहारः^७ ।

जग्धि^८ जच्चण^९-भच्चण^{१०}-लेहाः^{११}

प्रत्यवसानं^{१२} बसि^{१३} राक्षारः^{१४} ॥८७॥

शाना^{१५}-वषाण^{१६}-विषाणा^{१७} भोजनं^{१८} भेजनं^{१९}-दने^{२०} ।

चर्वणं^{२१} चूर्णनं^{२२} दन्तैर्निहासाद^{२३} सु लेहनं^{२४} ॥८८॥

काल्यवर्त्तः^{२५} प्रातराशः^{२६} सग्धि^{२७} सु सङ्गमोजनम्^(१) ॥

ग्रासो^{२८} गुडेरकः^{२९} पिण्डो^{३०} बडोसः^{३१} कवको^{३२} गुडः^{३३} ॥८९॥

गाण्डोसः^{३४} कवल^{३५} सूप्ते^{३६} त्वाध्रात^{३७}-सुहिता^{३८}-श्रिताः^{३९}

तृप्तिः^{४०} सौहित्यं^{४१} माघ्राणं^(५) मथ भुक्तसमुज्झिते^(६) ॥९०॥

फेला^{४२} पिण्डोलि^{४३} फेकी^{४४} च खोदरं^{४५} पूरके पुनः ।

कुचिम्भरि^{४६} रात्मम्भरि^{४७} रुदरम्भरि^{४८} रण्यथ ॥९१॥

आद्यूनः^{४९} स्यादौदरिको^{५०} विजिगीषाविवर्जिते^(६) ।

उदरपिशाचः^{५१} सर्वान्नीनः^{५२} सर्वान्मभक्षकः^{५३} ॥९२॥

ग्राष्कुलः^{५४} पिशिताशु^{५५} न्निदिष्णु^{५६} सून्मादसंयुतः ।

गृध्र^{५७} सु गर्वन^{५८} सृष्ट्यक्^{५९} लिप्सु^{६०} लुब्धो^{६१} अभिलाषुकः^(६) ॥९३॥

लोलुपो^{६२} लोलुभो^{६३} लोभ^{६४} सृष्ट्या^{६५} लिप्सा^{६६} वशः^{६७} स्पृहा^{६८} ।

कांक्षा^{६९} शंसा^{७०} गर्व^{७१} वाञ्छा^{७२} श्रे^{७३} कृष्णा^{७४} तट^{७५} मनोरथाः^{७६} ।

कामो^(५) अभिलाषो^(६) अभिधा^{७७} तु परस्वेहो^{७८} द्वतः^{७९} पुनः ।

अविनीतो^{८०} विनीत^{८१} सु निभृतः^{८२} प्रसृतो^{८३} अपि च ॥९४॥

(१) सन्धि स्त्री । (२) पिण्डः पुंल्लो । (३) कवलः पुंल्लो ।

(४) आध्रातः इति वा । (५) आध्राण इति वा ।

(६) भुक्तोच्छिष्टम् उच्छिष्टं चात्र ॥

(७) विजेतु मिच्छा विजिगीषा तथा विवर्त्तितो तच्छिष्टः ।

(८) अभिलाषः पुंल्लो ।

(१) विधेये विनयस्यः^२ श्यादा^(२) श्रवो^(३) वचनेस्थितः ।
 वयस्यः^१ प्रणयो^२ दृष्टस्तु^३ वियातो^४ दृष्णु-दृष्णुजौ^५ ॥६६॥
 वीक्षापन्नो^(४) विलक्षो^५ श्या दृष्टे^६ शालीन^७ शारदौ^८ ।
 (५) शुभंयुः^१ शुभसंयुक्तः^२ श्या दृष्ट्यु^३ रचङ्कृतः^४ ॥६७॥
 कामुकः^१ कमिता^२ कन्नो^३ अनुकः^४ कामयिता^५ अभिकः^६ ।
 कामनः^७ कमरो^८ अभिकः^९ (६) पञ्चभद्र^१ सु विभु^२ तः^३ ॥६८॥
 व्यसनी^(७) चर्षमाण^१ सु प्रमना^२ हृष्टमानसः^३ ।
 त्रिकुर्वीणो^४ विचेता^५ सु दु-रन्त-वै-परो मनाः^६ (८) ॥६९॥
 मत्ते^१ शौण्डो^२-त्कट^३-चीवा^४ उत्का^५ सु त्सुक^६ उन्मनाः^७ ।
 उत्कारिहतो^८ अभिशस्ते^९ तु वाच्य^१-चारित^२-दूषिताः^३ ॥७०॥
 युगैः प्रतीते^(९) त्वा हतलक्षणः^१ कतलक्षणः^२ ।
 निर्लक्षण^३ सु पाण्डुरष्टः^४ सङ्कसुको^५ स्थिर^६ (१०) ॥७१॥

(१) स्रग्गतौ कृत्ययेऽनुसारे त्वाच्चेद “तस्मैवमेऽनुरक्तस्य प्रसृतस्य हृतैनसः” इति भागवतम् । प्रसृतस्य विनीतस्येति तद्वीका ।

(२) आजाकारिणः विधेयो विनयस्यस्य नामद्वयम् ॥

(३) श्याश्रवाः इति वा दृष्णजौ इति वा ।

(४) वीक्ष्यण्डोऽनलस्यादात्मोऽनलस्याद्व रहितोऽपि अतो वीक्ष्यापन्नः वीक्षापन्न इत्युभयं भवति “वीक्ष्यापन्नः सविज्ञायः” इति छारावली ॥

(५) शुभं योऽपीति हलायुध टीका ।

(६) कमनोऽभिकः इति वा पाठः । (८) इवन्तः ।

(८) दुर्मानाः^१ अन्नर्मानाः^२ विमनाः^३ दुर्मानसौ विचेतसौ उन्मनसौ इत्यादि ।

(९) प्रख्याते इत्यर्थः, आहतलक्षणः सङ्कसरमन्त्रणं नाम “रक्षुं कृतं वंशः ककुदं नृपाणां काकुल इत्याहतलक्षणोऽभूदिति” रघुः ।

(१०) संकुसिकोट इति वा, अनिक्षिते इति चौरस्यमौ ।

तृष्णीशीलः^१ सु तृष्णीको^२ विवशो^३ ऽनिष्टदुष्टधीः^(१) ।
 बद्धो^४ निगडितो^५ नेद्वः^६ कीलितो^७ यन्त्रितः^८ सितः^९ ॥१०२॥
 सन्दानितः^{१०} संयतः^{११} च^{१२} स्या दुष्टानं^{१३} तु बन्धनम् ।
 मनोहृतः^{१४} प्रतिहृतः^{१५} प्रतिबद्धो^{१६} हतः^{१७} च सः ॥१०३॥
 प्रतिक्षिप्तो^{१८} ऽभिनिभो^{१९} ऽवकटः^{२०} निष्कासितो^(१) समौ ।
 आक्षतगन्धे^{२१} ऽभिभूतो^(४) ऽपध्वस्तो^{२२} न्यक्कृतो^{२३} विक्कृतो^(५) ॥
 निवृतः^{२४} सु विप्रकृतो^{२५} न्यक्कारः^{२६} सु तिरस्क्रिया^{२७} ।
 परिभावो^{२८} विप्रकारः^{२९} परा-पर्य-भितोभवः^(६) ॥१०५॥
 अत्याकारो^{३०} निकारः^{३१} च विप्रनव्यः^{३२} सु वक्षितः^{३३} ।
 तन्मज्जः^{३४} शयालुः^{३५} निद्रालुः^{३६} घूर्णितो^{३७} प्रचलायितः ॥१०६॥
 निद्राणः^{३८} अशितः^{३९} सुतो^{४०} जागरुकः^{४१} सु जागरी^{४२} ।
 जागर्षी^{४३} त्या जागरणः^{४४} जागरा^{४५} जागरो^{४६} ऽपि च ॥१०७॥
 विषयं कृति विष्वद्वृत्^(८) देवद्वृत् देव मध्वति ।

(१) अरिष्टदुष्टधीरित्यमरः, अरिष्टेन सरणविक्षेपेन आसादिना
 १० मी र्थस्येति नीरसाजी ॥

(२) अर्धभिन्नोपि “विकृतिं नयाति कापि सज्जनः” इति प्राचीनाः

(३) निष्कासित इत्यत्र निद्रां वक्षिराभिः प्रादुक्षतरागितिपलम् ॥

(४) अर्धं मानंनि दुयम् ॥

(५) भिक्कृतनामानि, अपध्वस्त इत्यादीनि दीणि, अवध्वस्त इत्यपि
 श्यित् ॥

(६) पराभवः १ परिभवः २ अभिभवः ३ ॥

(७) स्वप्नजो स्वप्नजः यद्यपि एव निद्रया घूर्णितस्तस्य ।

(८) सर्वतागजनशीलः सर्वपूजको वा विष्वद्वृत् तानाशोभनात्
 देव्याभवांश्च, विष्वद्वृत्तौ विष्वद्वृत् इत्यादि शमाचौ भवौ अथवागदीर्घ
 इति अचक्षकारे दीर्घं च कृते विष्वद्वृत्तः विष्वद्वृत्ता इत्यादि, स्त्रियां

सहा ह्यति तु सध्यङ् स्या तिर्यङ् पुन क्षिरो ह्यति ॥१०८॥
 संशयालुः^१ संशयिता^२ गृहयालुः गृहीतरि^३ ।
 पतयालुः^४ पातुकः^५ स्या त्स्त्री रौचिणु^६ रौचनौ^७ ॥१०९॥
 दक्षिणार्ह^८ सु दक्षिणो^९ दक्षिणीवो^{१०} स्य दक्षिणतः^{११} ।
 दापितः^{१२} साधितो^{१३} स्य^{१४} सु प्रतोक्ष्यः^{१५} प्रजितो^{१६} र्हितः^{१७} ॥११०॥
 नमस्थितो^{१८} नमसिता^{१९} प्रचिता^{२०} वक्षितो^{२१} र्क्षितः^{२२} ।
 पूजा^{२३} र्हणा^{२४} सपर्या^{२५} र्क्षा^{२६} उपहार^{२७} बली^{२८} समौ^{२९} ॥१११॥
 विक्षो^{३०} विक्षलः^{३१} स्थूलः^{३२} बीवा^{३३} पीन^{३४} च पीवरः^{३५} ।
 चक्षुष्या^{३६} सुमगो^{३७} द्वयो^{३८} र्क्षितो^{३९} स्यां सको^{४०} बली ॥११२॥
 निर्दिग्धो^{४१} मांसक^{४२} शोपचितो^{४३} स्य दुर्बलः^{४४} कश्च^{४५} ।
 चामः^{४६} क्षीण^{४७} सलु^{४८} आत^{४९} क्षालिना^{५०} मांस^{५१} पेक्षवाः^{५२} ॥११३॥

विष्वद्रीची, यन्माघः “विष्वद्रीची विक्षिपन् सैन्धवीचीः” ॥ पूजायां श-
 सादौ विष्वद्रक्षः विष्वद्यश्वा । विष्वद्यङ्भ्यामित्वादि । स्थिष्यां विष्व-
 द्रक्षी नदीवत् । क्षीरेपि विष्वद्यङ् विष्वद्यक् विष्वद्रीची विष्वद्रक्षि ।
 विष्वन् इति सर्वतोर्ध्वेऽप्ययम् अक्षते रजश्चीयां नक्षोपः द्यु नागमथ
 र्क्षीयां नक्षोपाभायः एवमग्रेतनेष्वपि द्रष्टव्यम् । देवमक्षति गच्छति
 र्क्षयति वा देवदृङ् । सहा ह्यति गच्छत्यर्चति वा सध्यङ् । तिर्यगश्च-
 तीति गच्छतीति तिर्यङ् ॥

(१) यहीसरि इति वा । (२) रौचिनौ इति ।

(३) दक्षिण्यो दक्षिणी ॥

(४) “कुर्वन्मन्यो बलिपटङ्गतां शूलिनि श्लाघनीयामिति” कालि-
 दासः, “उपहारो बलिः स्मृत” इति ह्रस्वायुषः । देवाग्ने निहितेनैवेद्य
 इति तट्टीका, बलीति पुंस्त्री, बलिः बलीतिरूपम् ॥

(५) पीयानौ पीवानः ॥

(६) दक्षिणतः दक्षिणतः । (७) दक्षिणतः दक्षिणतः ।

प्रिचण्डलो^१ वृहत्कुचि^२ सुन्दि^३-तुन्दि^४-तुन्दिता^५ ।
उदर्यु^६ हरिले^७ विख^८-विखु^९-विग्र^{१०}- अनासिके ॥११४॥
नतनासिके वनाटो^१ वटीटो^२ वभटो^३ अपि च ।
(१) खरणा^१ सु खरणसो^२ नः सुद्रः^३ जुद्रनासिकः^(२) ॥११५॥
खरणाः^(३) स्यात् खरणस^२ उन्नस^३ सु ग्रनासिकः ।
पङ्क^४ शोणः^२ खलति^१ सु खल्लट^२ ऐन्द्रतुप्तिकः^३ ॥११६॥
शिपिविष्टो^४ वभु^५ रथ^(४) काणः^१ कनन^२ एकदृग्^३ ।
ष्टि^४ रत्नपतनौ^१ कुब्ज^२ गडुक्तः^३ कुकरो^४ कुयिः^५ ॥११७॥
निखर्चः^१ खट्टनः^(५) खर्व^२ खर्वशाख^३ च वामनः^४ ।
(६) अकर्म^१ एडो^२ अधिरो^३ दुसर्मा^४ तु दिनग्नकः^५ ॥११८॥
चण्ड^१ च शिपिविष्ट^२ च खोड^३-खोरो^४ तु खञ्जक^५ ।
विकलाङ्ग^१ सु भोगण्ड^२ ऊर्ध्व^३ ऊ^४ ऊर्ध्वजानुकः^५ ॥११९॥
(७) ऊर्ध्व^१ चा पथ प्रज्ञ^(८) प्रज्ञौ^(९) विरलजानुके ।

(१) खरणसौ खरणासः । (२) जुद्रादल्पानासिकादस्य विग्रहः ।
(३) खरणसौ खरणसः इत्यादि ॥ (४) वभुरथ इत्येकं पदं वा ।
(५) “खट्टम् सखरणे” खट्टयति खट्टनः । खट्टतः इति वा पाठः ।
(६) असंपूर्णत्वात् निन्दितं शोफाग्रस्य चर्म अस्य दुसर्मा, अय-
सिद्धत्वात् निराश्वादनत्वाच्च दिनग्नो दिनग्नकः, चण्डतेपि धत्ते चण्डः
वडश्च इति वा ।

(७) ऊर्ध्वजानुश्च, यन्माघैकादशसर्गः “परिशिथिलित कर्णयोव-
मासीलितौघः क्षणमयमनुभूय स्वप्नमूर्ध्वज्ञैरेव रिरसयिपतिभूयः शय्य-
मये विकीर्णं पटतर चपलौठं प्रस्फुरत्प्रोथमं च ॥”

(८) प्रगते प्रवृत्ते प्रसूते प्रकटे जानुनी अस्य, प्रज्ञः प्रज्ञः इति दर्श-
नात् प्रवृत्तजानुया अप्युच्यन्ते ॥

(९) विरले वातादिदोषात् जानुनी अस्य विरल जानुकस्तस्मिन् ।

संशु^१-संज्ञौ^२ सुतजानौ बलिनौ^३ बल्लिमः^४ समौ ॥१२०॥
 उदग्रदन्^१ दन्तुरः^२ स्यात् मलम्राण्ड^३ सु सुष्करः^४ ।
 अन्धो^१ गताक्ष^२ उत्पश्य^३ अन्मुखो^४ ऽधोमुख^५ स्त वाङ्^६ ॥१२१॥
 मुण्ड^१ सु सुण्डितः^२ केशो^३ केशवः^४ केशिको^५ ऽपि च ।
 बलिरः^१ केकरो^२ दृढनाभौ^३ तुण्डिल^४ तुण्डिभौ^५ ॥१२२॥
 आमयाद्या^१ पटु^२ र्ग्लो^३ र्ग्लस्तु^४ विजित^५ आतुरः^६ ।
 व्याधितो^१ ऽभ्यमितो^२ ऽभ्यान्तो^३ दद्रुरोगी^४ तु^५ दद्रुणः^६ ॥१२३॥
 वामनः^१ कच्छुर^२ सुल्यौ सातिसारी^३ ऽतिसारकी ।
 वातकी^१ वातरोगी^२ स्यात् सेष्मलः^३ सेष्मणः^४ कफी^५ ॥१२४॥
 ह्लिन्ननेत्रो^१ चिह्न^२ चुल्लौ^३ पिह्लो^४ ऽयार्शोयु^५ गर्गसः^६ ।
 सूच्छिते^१ भूर्त्ते^२ भूर्च्छौ^३ सिम्भल^४ सु किलासिनि^५ ॥१२५॥
 पित्तं मायुः^१ कफः^२ श्लेष्मा^३ वत्ताशः^४ स्नेहभू^५ खटः^६ ।
 रोगो^१ रुजः^२ रुगा^३ तङ्गो^४ सान्य^५ व्याधि^६ रपाटवम्^७ ॥१२६॥
 आम^१ आमय^२ आकल्य^३ सुपतापो^४ मदः^५ समाः ।
 क्षयः^१ शोषो^२ राजयक्ष्मा^३ यक्ष्मा^४ ऽथक्षुत्^५ क्षुत^६ क्षवः^७ ॥१२७॥
 कातः^१ सु क्षयुः^२ पामा^३ खसः^४ कच्छ^५ विचर्चिका^६ ।

(१) उदग्र दन्तौ उदग्र दन्तः इत्यादि ॥ (२) अवाञ्चौ अवाञ्चः
 इत्यादि रूपम् ॥ (३) के रो इज्जलः बलाति हयं वक्रदृष्टेः ॥

(४) दीर्घतन्त्रया इति दर्दूः कउमेदः “दृशविदारणे” दृष्ट्या
 दूरिति हेतोर्गार्त्ति, सा अस्त्यस्य दर्दुणाः प्राकी पलात्रीदृष्टौ ह्रस्वस्येति
 न प्रत्ययः, एतौ द्वौ स्त्रीलिङ्गौ दर्दु दद्रुणश्चौ, दद्रुरोगी ॥

(५) स्त्री, क्षतौ क्षवः ॥

(६) पामा इत्यान्तोऽपि गङ्गावत् “पामामे विचर्चिका” इत्य-
 मरः क्षयश्च इति वा पाठः ॥

कण्डः^१ कण्डूयने खज्जूः कण्डूवा^४ ऽय सतं व्रणः^१ ॥१२८॥

(१) अरुं रीर्य^४ अणामु^५ अ हृद व्रणपदं कियः^१ ।

ओपदं पादवल्लीकः^२ पादस्कोटो विपादिका^२ ॥१२८॥

स्कोटकः^१ पिटको गण्डः^२ वृष्ठग्रन्थिः^१ पुनर्गडुः^{२२} ।

श्विषं^१ स्यात् पाण्डुरं कुष्ठं केशघ्नं त्विन्द्रलभकम्^२ ॥१२९॥

सिध्म^(२) किलासं त्वक्पुष्पं सिध्मं^४ कोठं^५ मण्डलम्

गलगण्डो गण्डमालो रोचिणी^१ तु गताङ्कुरः^२ ॥१३०॥

हिका^१ हेका^२ च हल्लासः^२ प्रतिश्यायं^१ खु पीनसः^२ ।

शोयं^(५) श्वययः^२ शोफे^२ दुर्न्मीमाशो^२ रुदाङ्कुरः^२ ॥१३१॥

ऊर्दं^१ प्रच्छर्दिका^(६) ऊर्दि^२ वंसयु^४ वंसनं^५ वमिः^६ ।

गुग्गुः^१ स्यादुदरग्रन्थि^२ रुदावर्तो^१ रुदग्रहः^२ ॥१३२॥

गतिं^१ नाडीव्रणे^२ वृद्धिः^१ कुरण्ड^(७) आण्डवर्द्धने ।

अश्वरी^१ स्यात् सूतकच्छे^२ प्रमेहो^१ बज्जमूत्रता ॥१३३॥

(८) अनाह^१ सु विबन्धः^२ स्याद्ग्रहणीरुक्^१ प्रवाहिका^२ ।

(१) अरुः व्यञ्जन दन्त्यान्तः अरुषो अरुं पि, वैजयन्तीकारस्तु 'व्रणो-
टपीर्मेदपि न स्त्रियां' इति पुंस्त्वस्याह नाडीव्रणः पुमानित्त्वमरः ॥

(२) पङ्ककोपि, गडुः पुं ॥ (३) लो, सिध्मानी सिध्मानि, नान्तः णिष्ठा ।

(४) अय मकारान्तः, सिध्मो सिध्मानि । मण्डलं त्रिपुं ।

(५) शोफोदन्तीति वैजयन्ती तस्मात् लोनेदपि, श्वययुः पुं, दुर्न्मीमा
दुर्न्ममनी दुर्न्मानि, नान्तः लो, अर्शसी अर्शसि, सान्तः ॥

(६) स्त्री लो, ऊर्दं प्रच्छर्दिका इति वा पाठः, ऊर्दिः स्त्री. वंसयुः
पुं, वमिः स्त्री, गुग्गुः पुं स्त्री ॥

(७) कुरण्डः इति वा पाठः ।

(८) द्वयं कोष्ठवत्तस्य । अनाहस्तु विबन्धः स्यादिति पाठोदपि ॥

व्याधिप्रभेदी विद्वधि-^(१) भगन्दर-^२ खरा-^३ दयः ॥१३५॥
 दोषज्ञ^४ स्तु २^५ भिषग् वेद्य^६ आयुर्वेदी^७ चिकित्सकः^८ ।
 रोगहार्य^९ गद^{१०} तारो^{११} भेषज^{१२} तन्त्र^{१३} मौषधम्^{१४} ॥१३६॥
 भैषज्य^{१५} भगदो^{१६} जाय^{१७} (१^{१८}) चिकित्सा^{१९} रुक्प्रतिक्रिया^{२०} ।
 उपचर्यो^{२१}-पचारौ^{२२} च (४^{२३}) लङ्घन^{२४} न्वपतप्रणम्^{२५} ॥१३७॥
 जाङ्गलिको^{२६} विषभिषक् स्वास्थो^{२७} वार्त्ता^{२८} मनामयम्^{२९} ।
 सत्त्वा^{३०}-रोगेय^{३१} पदू^{३२}-ल्लाघ^{३३}-वार्त्ता^{३४}-कल्या^{३५} स्तु नीलजि^{३६} ॥१३८॥
 कुसुत्या विभवा न्वेष्टी पार्श्वकः^{३७} सन्धिजीवकः^{३८} ।
 सत्कृत्वा लङ्घतां कन्यङ्कयो ददाति स कृकुदः^{३९} ॥१३९॥
 चपल^{४०} श्विकुरो^{४१} नीलोराग^{४२} स्तु (५^{४३}) स्थिरसौहृदः ।
 ततो हरिद्रारागो^{४४} ऽन्यः सान्द्रस्निग्ध^{४५} स्तु मेदुरः^{४६} ॥१४०॥
 (६^{४७}) गेहेनर्दी^{४८} गेहेमूर^{४९} प्रिण्डीमूरो^{५०} ऽस्तिमान् धनो^{५१} ।
 स्वस्थानस्थः परद्वेषी गोष्ठधो^{५२} ऽथा पदिस्थितः ॥१४१॥
 आपन्नो^{५३} ऽथाप^{५४} द्विपत्ति^{५५} विपत्^{५६} स्निग्ध^{५७} स्तु बल्ललः^{५८} ।
 उपाध्य^{५९}-भ्यागारिको^{६०} तु कुटुम्बव्याष्टते नरि ॥१४२॥
 जैवाटक^{६१} स्तु दीर्घायु^{६२} स्वासदायी तु शङ्कुरः^{६३} ।
 अभिपन्नः^{६४} शरणार्थी कारणिकः^{६५} परीचकः^{६६} ॥१४३॥
 समर्द्धक^{६७} स्तु वरदो^{६८} व्रातीनाः^{६९} सङ्घजीविनः^{७०} ।

(१) एकैकम् विद्वधिः स्त्री । (२) भिषग्भिषजौ भिषजः औषधं पुं स्त्री ॥

(३) जायुः पुं ॥ (४) उपचारोपचार्यौ च इति वा पाठः ॥

(५) “नीलोरागः स विज्ञेयः स्थिरप्रेमाच यः पुमानिति” इत्यायुधः ।

(६) गेहेनर्दिनौ गेहेनर्दिनः इत्यादि ॥

(७) अस्तिमन्तौ अस्तिमन्तः अल्पधनवतः ॥

सन्धाः^१ सद्ध्याः^२ पार्श्व्याः^३ समाहाराः^४ सभासदः^५ ॥१४४॥
 सामाजिकाः^६ सभा^७ संसत्^८ समाजः^९ परिष^{१०} त्वदः^{११} ॥
 पर्व^{१२}-त्वमज्या^{१३}-गोष्ठा^{१४}-स्था^{१५} आस्थानं^{१६} समिति^{१७} घटा^{१८} ॥^{१५}
 सायत्सरो^{१९} व्यौतिषिको^{२०} मौक्तिको^{२१} निमित्तवित्^{२२} ।
 देवञ्च^{२३}-गणका^{२४}-देशि^{२५}-ज्जानि^{२६}-कार्त्तान्तिका अपि ॥१४६॥
 विप्रश्चिके^{२७}-चणिकौ^{२८} च सैद्धान्तिक^{२९} सु तान्त्रिकः^{३०} ।
 लेखके^{३१} ऽक्षरपूर्वाः^{३२} स्यु^{३३} (२)^{३४} श्वरा^{३५}-जीवक^{३६} चुञ्चवः^{३७} ॥१४७॥
 वार्त्तिको^{३८} (२)^{३९} लिपिकर^{४०} आचरन्यासे लिपि^{४१} लिङ्गि^{४२} ॥^{४३}
 मघिधानं^{४४} मघिकूपी^{४५} मलिनाम्बु^{४६} मघी^{४७} मघी^{४८} (५)^{४९} ॥१४८॥
 कुलिक^{५०} सु कुलये छी^{५१} सभिको^{५२} द्यूतकारकः^{५३} ।
 कितवो^{५४} द्यूतजद^{५५} धूर्तो^{५६} ऽक्षधूर्त^{५७} आचदेविनि^{५८} ॥१४९॥
 (६)^{५९} दुरोदरं^{६०} कैतवं^{६१} च द्यूत^{६२} मच्चवर्त^{६३} पणः^{६४} ।
 पाशकः^{६५} प्रासको^{६६} (७)^{६७} ऽक्ष^{६८} देवन^{६९} सत्पणो म्लङ्^{७०} (८)^{७१} ॥^{७२}
 अष्टापदः^{७३} शारिफसं^{७४} शारः^{७५} शारि^{७६} च खेलनी^{७७} (९)^{७८} ।
 परिणाय^{७९} सु शारीणां नयनं स्यात् समन्ततः ॥१५०॥

- (१) स्त्री ह्री, सदः सदसौ सदसः । स्त्री । सदः सदसौ सदांसि इति स्त्री ॥
 (२) अक्षरचयः । अक्षरबीजकः २ अक्षरचुञ्चुः ३ अक्षर चञ्चुरित्यपि ॥
 (३) वर्णिकः इति वा पाठः ॥
 (४) इह . गस्तावादनुक्तान्यपि लेखनी नामानि त्रीणि लेखनी
 ललनिका कलमश्च तथा च हारावली “लेखनी बल्लुलनिका” इति ॥
 (५) मघी नामानि त्रीणि । (६) दुरोदरं कैतवञ्च पुं स्त्री ॥
 (७) प्रासकः अंशुश्चेपणे दिवादिः ॥
 (८) ज्ञानेषु अक्षेषु पणो बन्धोज्यत्वेन स्थापितं धनमित्यर्थः ॥
 (९) पुं स्त्री, गुटिकाया नाम त्रीणि ॥

समाह्वयः^१ प्राणितूतं व्याख्यातः^२ चि तुल्यकः^३ ।
 स्यान्ननोजवः^४ साततुल्यः शास्त्रा^५ तु देशकः^६ ॥१५२॥
 सुलती^१ पुण्यवान^२ धन्यो^३ मित्तयु^४ मित्तवत्सलः ।
 जेमङ्करी^१ रिष्टतातिः^२ शिवतर्गतः^३ शिवङ्करः^४ ॥१५३॥
 अङ्गाल^१ राखिकः^२ आङ्गो^३ नाखिक^४ सहिपर्यये ।
 वैरङ्गिको^१ विरागाहो^२ मीतदम्भ^३ स्व कल्कनः^४ ॥१५४॥
 प्रणायो^१ ससम्पत्ती^२ स्वेष्टा^३ सुप्रदुष सहः^४ समः^५ ।
 शक्तः^१ प्रभूणु^२ भूतान्त^३ स्वा विष्टः^४ श्रियितः^५ स्वधः^६ ॥१५५॥
 सम्बाहको^१ ज्जमर्दः^२ स्थान्दवीज^३ सु निष्कलः^४ ।
 आसीन^१ उपविष्टः^२ स्यादूङ्ग^३ ऊर्ध्वन्दमः^४ स्थितः^५ ॥१५६॥
 अध्वनीनो^१ अध्वगो^२ ध्वन्यः^३ पायः^४ पथिक^५-देशिको^६ ।
 प्रवासी^१ तद्वणोद्धारिः^२ पाथेयं^३ सम्बलं^४ समे ॥१५७॥
 जङ्गालो^१ स्तिजवो^२ जङ्गाकरिको^३ जाङ्गिको^४ जवी^५ ।
 जवन^१ स्वरिते^२ वेगे^३ रयो^४ रंङ्ग^५ सारः^६ स्वद^७ ॥१५८॥
 जवो^१ वाजः^२ प्रसर^३ च^४ मन्दगामी^५ तु मज्जरः^६ ।
 कामङ्गाय^१ सुकामीनो^२ स्त्यन्तीनो^३ स्त्यन्तगामिनि^४ ॥१५९॥

(१) मनोजयश्चतुरशरोयमित्यन्ये यद्व्याडिः "जनः पितृसूधर्मा
 यः सत्ताताहो मनोजव" इति ॥ (२) शास्त्रारौ शास्त्रारः । देशिकेऽपि ॥

(३) शब्देष्टारौ शब्देष्टारः । कनुपदी कनुपदिनौ कनुपदिनः ॥

(४) समर्थस्य चत्वारि । (५) हारिः स्त्री । सम्बलं पुं ली ॥

(६) जविनौ जविनः ॥

(७) प्रसरान्तानि वेगनामानि तत्र, रङ्गवी रङ्गारि तरङ्गी तरांसि ॥

(८) मन्दगामिनिद्वयम् ॥

सहायो ऽभिवरो^१ ऽगो च जीवि^२-गामि^३-सर^४-श्रवाः^५ ।
 सेवकी^६ ऽथ सेवा^७ भक्तिः^८ परिचर्या^९ प्रसादना^{१०} ॥१६०॥
 शुश्रूषा^{११}-राधनी^{१२}-पास्त्रि^{१३}-वरिवस्त्रा^{१४}-परीटयः^{१५} ।
 उभचारः^{१६} पदाति^{१७} स्तु पत्तिः^{१८} पङ्कः^{१९} पदातिकः^{२०} ॥१६१॥
 पादातिकः^{२१} पादचारी^{२२} पदाजि^{२३}-पट्टिका^{२४} वपि ॥
 सरः^{२५} पुरोऽग्रतोऽग्रेभ्यः पुरस्तो गम^{२६} मामि^{२७} गाः^{२८} ॥१६२॥
 प्रष्टो^{२९} ऽथा वेशिका^{३०}-गन्तू^{३१} प्राघुणो^{३२} (२) ऽभ्यागतो^{३३} ऽतिथिः^{३४} ।
 प्राघूर्णको^{३५} (४) ऽथा वेशिक^{३६} मातिथ्यं^{३७} चातिथ्ये^{३८} पि^{३९} ॥१६३॥
 सूर्यो^{४०} ऽथ स सम्प्राप्तो यः सूर्ये^{४१} ऽस्तङ्गते^{४२} ऽतिथिः^{४३} ।
 पादार्थं पादार्थं मर्षार्थं मर्षार्थं वार्यय गौरवम् ॥१६४॥
 अभ्युत्थानं व्ययकं स्तु स्यान्मर्षस्युग^{४४} रन्तुदः^{४५} ।
 ग्रामेयके^{४६} तु ग्रामीणं ग्राम्यौ^{४७} लोको^{४८} जनः^{४९} प्रजा^{५०} ॥१६५॥
 स्यादा सुख्यायणो^{५१} ऽमुष्यपुत्रः^{५२} प्रख्यातवत्सुकः^{५३} ।
 कुल्यः^{५४} कुलीनो^{५५} ऽभिजातः^{५६} कौलेयक^{५७} महाकुलो^{५८} ॥१६६॥
 जात्यो^{५९} गोत्रं^{६०} तु सन्तानो^{६१} ऽन्यवयो^{६२} ऽभिजनः^{६३} कुलम्^{६४} ।
 अन्वयो^{६५} जननं^{६६} वंशः^{६७} स्त्री^{६८} नारी^{६९} वनिता^{७०} वधू^{७१} ॥१६७॥
 वशा^{७२} सीमन्तिनी^{७३} वामा^{७४} परिणीतो^{७५} महिला^{७६} (६) ऽवला^{७७} ।
 योषा^{७८} योषित^{७९} विशेषा^{८०} स्तु (७) कान्ता^{८१} भीरु^{८२} नितस्विनी^{८३} ॥

(१) अनुजीवो १ अनुगामी २ अनुचरः ३ अनुभवः ४ ॥

(२) पुरःसरः १ अग्रतः सरः २ अग्रेतरः ३ पुरोगमः १ पुरोगामी २ पुरोगः ३ । (३) प्रघूर्ण इति वा । (४) प्रघूर्णिको इति वा ॥

(५) आतिथे वीति स्त्री ली, आतिथ्ये इति लोके रूपम् ॥

(६) महिलामपि । (७) एकैकम् बोध्यम् ॥

प्रमदः^४ सुहृदी^५ रामा^६ रमणी^७ ललता^८ स्फुटा^९ ।
 स्वगुणे नोपमानेन मनोज्ञादिपदेन ॥ १६८ ॥
 विशेषिता-ङ्ग-कम्पा स्त्री यथा तरललोचना^(१) ।
 अलसेक्षया^(२) नृगाक्षी^३ मत्तेभगमना^४ अपि च ॥ १७० ॥
 वामाक्षी^५ सुस्मिता^६ स्था स्वं मान^७-लीला^८-क्षरा^९-दयः^(१) ।
 लीला^१ विज्ञासो^२ विच्छित्ति^३ विव्भोक्तः^४ किलिकिञ्चितम्^५ ॥ १७१ ॥
 मोहयितं^६ कुट्टमितं^७ ललितं^८ चिह्नितं^९ तथा ।
 विस्मय^{१०} स्वत्य लङ्कारा स्वगुणं स्वाभाविका दश^(४) ॥ १७२ ॥

(१) स्वकीयेनासाधारणेन गुणेन यथा तरललोचना अलसेक्षया इत्यत्र तरलत्वं लोचनस्यासाधारण्यम्, अलसं भीक्षणं यस्याः अत्र क्रियायाः असाधारण्यम्, उपमानं यथा नृगाक्षी मत्तेभगमना, मनोज्ञादिपदेन यथा, वामे मनोज्ञे अक्षिणी यस्याः आदिशब्दात् सुस्मितादयः अत्र शोभनत्वं तस्मिन् क्रियायाः विशेषणम् ॥ स्त्रीविशेषणामेकैकम् ॥

(२) तरललोचना इत्यत्र लोचनस्य तरलत्वं गुणो विशेषणम् अलसेक्षण इत्यत्र ईक्षणं क्रियायाः अलसत्वं गुणः विशेषणम् । नृगाक्षीत्यत्र अङ्गः उपमानं मत्तेभगमनेत्यत्र मत्तक्रियायाः उपमानम् । वामाक्षीत्यत्र अङ्गः वामत्वं मनोज्ञत्वं विशेषणं सुस्मितेत्यत्र स्मितक्रियायाः शोभनत्वं विशेषणम् । एवं स्वगुणेन विशेषिताङ्गा तरललोचना । स्वगुणेन विशेषितकम्पा अलसेक्षया । उपमानेन विशेषिताङ्गा नृगाक्षी । उपमानेन विशेषितकम्पा मत्तेभगमना । मनोज्ञपदेन विशेषिताङ्गा वामाक्षी । मनोज्ञपदेन विशेषितकम्पा सुस्मिता ।

(३) अस्याः स्त्रीया मानोऽभिमानः लीला शङ्कार चेदादिशेषः शङ्करः कामः ॥

(४) लीलाया एकैकं, स्त्रीया स्वाम विका लीलाया दशावधारः स्वेषां लक्षणानि ॥ ५ प्रियस्यानुकृतिर्लीलाश्लिष्टा माग्रेष चन्द्रितैः (१)

(१) प्रागस्यौ^१-दार्थ्य^२-माधुर्य^३-शोभा^४-धीरत्व^५-कवन्तयः^६ ।
 १०१ ॥
 १०२ ॥
 सा कोपना भामिनी^१ स्यात् छेकामन्ता च वाणिनो^(१) ।
 कन्या^१ कनी^२ कुमारी^३ च गौरी^४ तु नग्निका^५ऽरजाः ॥ १७५ ॥
 मध्यमा^१ तु दृष्टरजा^२ सारणी^३ युवति^४ चरी^५ ।

विनाशोऽङ्गे विशेषो यः प्रियाप्रा वासनादिषु (२) मण्डनाद्यादरन्यासो
 विच्छिन्नी रूपदर्पितः (३) विच्छोकोऽभिमतप्राप्तावपि गर्वादनादरः (४)
 हर्षाद्भूतितगीतादिव्यामिश्रं किञ्चिकिञ्चितम् (५) मोटायितं प्रियं स्मृत्वा
 साङ्गमङ्ग विजृम्भणम् । “सुठ प्रमदने भौयादिकः, सुटव्वाच्छेपमर्दनयोः
 तौदादिकः, पुटसुटण् सङ्घर्षेने चुरादिः, एषां मोटः मोटमिवाचरतीति
 मोटायते इति मोटायितमेकटकारोद्धटकारोऽपि पाठः” (६) दुःखोप-
 चारः सौख्येऽपि हर्षात् कुट्टमितं मतम् (कुट्टण कुत्तनादौ चरादिः, कुट्टे-
 समितं लज्ज्यापुले कुट्टमितम् अधरादिग्रहणात् दुःखपिवर्षः) (७) अना-
 चार्योपदिष्टं स्यात्तुलितं रतिचेष्टितम् । मद्यनाङ्गन्यासः (८) वक्तव्या
 भाषणं व्याजाद्विद्धतं दर्शितेष्टितम् । (९) वित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गारा-
 दिव्यमोमतः । (१०) इत्येवमलंक्रियन्ते एभिरित्यलङ्काराः, स्त्रीणामिति न पुं
 सं रतिभावाद्वृत्त्यगोचरीभूताङ्गवन्ति स्वाभाविकास्तौ च दशसंख्याः
 स्युरिति ॥

(१) प्रागस्यस्य प्रौढस्य भावः प्रागल्भ्यं सम्प्रयोगे निर्भयत्वमित्यर्थः ॥

(२) स्मृतास्कादीनां वस्तुविकारो हावः (१) अङ्गस्यात्मोविकारो
 भावः (२) अङ्गस्याप्रचरो विकारो ज्ञेया (३) अङ्गजास्त्रयोऽङ्गकारा इति
 गङ्गारतः “कलङ्काराद्यं माट्टसौ ज्ञेया भावरसान्नयाः । यौवनेऽभ्य-
 धेका स्त्रीणां विकारा वल्लगात्तजा” इति । “देहात्मकं भवेत् सत्ता-
 हावः (१) ससुखितः । भावात्सुखितो हावो (२) हावाज्ञेया (३) ससु-
 खित” इति च च एव ॥

(१) छेका अवसरज्ञा, मन्ता च उत्तमतया ॥

तलुनी^१ दिक्करो^० वय्या^१ पतिंय्यरा^२ स्यय्यरा^३ ॥१७५॥
 सुवासिनी^१ बधूटी^२ स्या^३ श्विरिण्ट^४ य सधस्मिणी ।
 पत्नी^२ सहचरी^३ पाणिगृहीती^४ गृहिणी^५ गृहाः^६ ॥१७६॥
 (१) दाराः^० स्वेवं^० वधू^६ भय्या^१ जनी^१ जाया^२ परिग्रहः^३
 द्वितीयो^४ दा^५ कलत्रञ्च^६ पुरन्धी^१ तु कुटुम्बिनी^२ ॥१७७॥
 प्रजावतो^१ आतुर्जाया^२ स्तनोः^३ स्तुषा^४ जनो^५ वधूः^६ ।
 आहवर्गस्य या जाया यातर^१ स्ताः^२ परस्परम् ॥१७८॥
 वीरपत्नी^१ वीरभार्या^२ कुलस्त्री^३ कुलबालिका^४ ।
 (०) प्रेयसी^१ दयिता^२ कान्ता^३ प्राणेशा^४ वल्लभा^५ प्रिया^६ ॥१७९॥
 हृदयेशा^० प्राणसमा^० प्रेष्टा^६ प्रणयिनो^० च सा ।
 प्रेयस्या^१ द्याः पुंसी पत्यौ भर्ता^२ सेक्ता^३ पति^४ वरः^५ ॥१८०॥
 विवोढा^१ रमणी^० भोक्ता^० कच्यो^६ वरयिता^२ धवः^३ ।
 जन्या^१ स्तु तस्य सुहृदो विवाहः^१ पाणिपीडनम् ॥१८१॥
 पाणिग्रहण^३ सुहाह^४ उपात् याम^५-यमा^६ वपि ॥

(१) कन्येति त्वयं सामान्यतः कन्यानामनि गौरीति, इयम् अष्ट-
 वर्षीय कन्यानामनि, यवतिस्त्रियां सप्त, विवाहोत्कायां त्रीणि ॥

(२) लुद्रवधूनामनि इयम् । कलत्रान् भार्यायाम् ॥

(३) दाराः पुल्लिङ्गो बहुवचनान्तश्च, एकवचनान्तोऽपि द्वल्लते ॥

(४) आतुर्जायेत्यत्र “स्वतां विद्यायोगिसम्बन्धे” इति षष्मलोपः

द्रव्यसि आहजायामित्यादौ सप्तमी समासः । आहजायापि, यटाह
 रघुवंशम् “रघात्सुमन्त्र प्रतिपन्न वाह्यात्ता आहजायां पुल्लिङ्गेवताये”
 इति ॥ (५) ‘याह’ इति शब्दरूपम् ‘या’ इति भाषा प्रविष्टिः ॥

(६) पालिका इति १ वा कुलपालिका इत्यमरः २ ॥

(७) प्रेयांसौ प्रेयांसः, सान्तः, अन्येकारान्ताः सेक्तासेत्तारौ ।

दारकर्म^७ परिणयो^८ जामाता^९ दुहितुः पतिः ॥१८२॥
उपपति^{१०} सु नारः^{११} स्यात् भजङ्गो^{१२} गणिकापतिः ।
जम्पती^{१३} दम्पती^{१४} जायापती^{१५} भार्यापती^{१६} समाः ॥१८३॥
यौतकं^{१७} (१) युतयो देयं सुदायो^{१८} हरणं^{१९} च तत् ।
हताभिषेका महिषो^{२०} भोगिन्यो^{२१} न्या नृपस्त्रियः ॥१८४॥
सैरन्ध्री^{२२} या न्यवेष्टस्या स्वतन्त्रा शिल्पजीविनी ।
असिक्कान्तः^{२३} पुरप्रेष्या दूतो^{२४} सञ्चारिके^{२५} समे ॥१८५॥
(२) प्राज्ञी^{२६} प्रज्ञा^{२७} प्रजानत्यां प्राज्ञा^{२८} तु प्रज्ञया न्विता ।
स्यादा भोरी^{२९} महाशूद्रो^{३०} जातिपुं व्योगयोः समे ॥१८६॥
पुंयुक्त्या चार्थ्या^{३१} चार्थ्याणी^{३२} (३) मातुलानी^{३३} तु मातु^{३४} ।
उपाध्याया^{३५} नृपाध्यायी^{३६} चन्त्रि^{३७} य्यर्थी^{३८} च शुद्धपि^{३९} ॥१८७॥
स्वत आचार्या^{४०} शूद्रा च^{४१} चन्त्रिया^{४२} चन्त्रियाण्यपि^{४३} ।
(४) उपाध्याय्यु^{४४} पाध्याया^{४५} स्यादर्थ्या^{४६} र्थ्याण्यो^{४७} पुनः समे^{४८} ॥१८८॥
(५) दिधिषू^{४९} पुनर्भू^{५०} विरूढा स्या दिधिषू^{५१} पतिः^{५२} (८) ।

अपिच, प्रेयस्याद्या दश शब्दाः पुंसि वर्तमानाः सन्तः पत्नीभर्तारि वर्तन्ते,
ते यथा, प्रेयान् १ दयितः २ कान्तः ३ प्राणेशः ४ वल्लभः ५ प्रियः ६
हृदयेशः ७ प्राणसमः ८ प्रेष्ठः ९ प्रणवी १०, प्रणयिनौ प्रणयिनः, नाम्नः ॥

(१) युतयो वधवरयोर्देयं परिधानवस्त्राभरणादि ॥

(२) पण्डितायाः । प्रजानस्याम् ॥ (३) आचार्यस्त्रियः ॥

(४) शूद्रादिजातीयानाम् ॥ (५) उपाध्यायो वेदपाठकः ॥

(६) अर्थस्य वश्यस्य स्त्री अर्थ्या ॥

(७) दिधिष्वौ दिधिष्व दिधीष्वस्त्रियपि “अष्टायां यद्वनूठायां”
कन्यायासुहृतेऽनुजा । सा चायं दिधिष्वैवा पूर्वा तु दिधिष्वन्ता २
इति मतान्तरम् ॥

(८) दिविषुः पतिः अये दिधिषुः, हस्तास्तपाठो यक्तः ॥

स तु द्विजो ऽपेदिष्विषू^१ र्यस्य स्यात्सै एव गेहिनी ॥१८८॥
 ज्येष्ठे ऽनूढे परिवेत्ता^१ ऽनुजो दारपरिग्रही ।
 तस्य ज्येष्ठः परिविन्ति^१ जाया तु परिवेदिनो^१(१) ॥१८९॥
 वृषथ्यन्ती^१ कामुकी^२ स्या दिच्छायुका तु कामुका^१ ।
 (२) कृतसापत्निका^१ ऽध्युदा^२ धिविन्नाथ^३ पतिव्रता^१ ॥१९०॥
 एकपत्नी^२ सुचरित्रा^३ साध्वी^४ सत्य^५ सती^६ त्वरी^७ ।
 पुंश्चली^१(१) चर्षणी^४ बन्धक्य^५ विनिता^६ च पांसुला^७ ॥१९१॥
 सैरिणी^८ कुलटा^९ (४) याति या प्रियं सा ऽभिसारिका^१ ।
 वयस्या^१ ऽस्त्रिः^२ सखी^३ सध्वी^४ च्यग्रिणी^५ तु शिशुं विना ॥१९२॥
 पतिव्रती^१ जीवत्पति^२ विश्वस्ता^३ विधवा^४ समे ।
 (५) निर्वीरा^१ निष्पतिसुता जीवत्तोका^१ तु जीवसू^२ ॥१९३॥
 नश्यत्प्रसूतिका निन्दु^१ सशशु नरमालिनी^१ ।
 कात्यायनी^१ त्वर्द्धदृडा काषायवसना ऽधवा ॥१९४॥
 अत्रणा^१ भिक्षुकी^२ मुरण्डा^३ पोटा^४ तु स्त्री वलचणा ।

(१) यत्सूतिः “येऽप्यजेष्व २कलत्रेषु कुर्वते दारसंप्रहम् । ज्ञेयाः
 परिवेत्तारः परिविन्तिस्तु पूर्वज” इति । दारपरिग्रही परिणी
 कलत्रः ॥

(२) कृतं सापत्न्यं सपत्नी भावोऽस्याः सा । “अध्युद ईश्व
 २अध्युदा कृतसापत्न्यं बोधितेति” श्रीधरः । अध्युपरि विन्दत्यस्या
 इत्यधिविद्वा “विद्वज्जामे” तं दादौमुचादिः, विन्दतेः परस्य क्त प्रत्य
 तकारस्य नित्यं न कारः, नञ् ऋहोत्रा भ्रात्रोदुदवित्ते णेति सूते
 विकल्पः । चर्षणी २ ॥ (३) इत्यपि ॥ (४) नवकुलटा नाम्नि ॥

(५) “रहिता पति पुत्राभ्यां निर्वीरेत्यभिधीयते ।” निर्वीरा इ
 नरः जीवसू जीवसूः । जीवत्पुत्रा इति वा ॥

साधारणास्त्रीः गणिकाः वैश्याः पश्यंपण्याः ऽङ्गनाः^(१) ॥१८६॥
 मुञ्जिष्वा^(२) सन्निक्ता^(३) रूपाजीवा^(४) वारवधूः पुनः ।
 सा वारमुख्याः^(५) ऽथ चुन्द्री^(६) कुट्टनी^(७) शम्भली^(८) समाः ॥१८७॥
 पीटा^(९) वोटा^(१०) च चेठी^(११) च दासी^(१२) च कुट्टहारिका^(१३) ।
 मग्ना^(१४) तु कोटवी^(१५) दृढा पलिकप्रथ^(१६) रजस्वला^(१७) ॥१८८॥
 पुष्पवत्^(१८) चिरा^(१९) जेयी^(२०) स्तोभस्मिणी^(२१) मलिन्य^(२२) वीः^(२३) ।
 उदक्या^(२४) ऋतुमती^(२५) च पुष्पकोना तु निष्कला^(२६) ॥१८९॥
 राका^(२७) तु सरजाः कन्या स्तोभस्मिः^(२८) पुष्पे मार्तवम् ।
 रज^(२९) सत्काक्षस्^(३०) तु ऋतुः^(३१) सुरती^(३२) मोहनः^(३३) रतम्^(३४) ॥२००॥
 संवेष्टन^(३५) सम्प्रयोगः^(३६) सम्भोग^(३७) च रहो^(३८) रतिः^(३९) ।
 ग्राम्यधर्मो^(४०) निधुवनं^(४१) कामकेलिः^(४२) पशुक्रिया^(४३) ॥२०१॥
 व्यवायो^(४४) मैथुनं^(४५) स्त्रीपुंसौ^(४६) हन्त्रं^(४७) मिथुनं^(४८) च तत् ।
 अन्तर्वित्री^(४९) गुर्विणी^(५०) स्यात् गर्भवन्तु^(५१) दरिण्यदि^(५२) ॥२०२॥
 आपन्नसत्त्वा^(५३) गुर्वी^(५४) च अङ्गालु^(५५) दोहदान्विता ।
 विजाता^(५६) च प्रजाता^(५७) च जातापत्या^(५८) प्रसूतिका^(५९) ॥२०३॥
 गर्भः^(६०) स्तु गरभो^(६१) भ्रूयो^(६२) दोहदलक्षणं^(६३) च सः^(६४) ॥
 गर्भाशयो^(६५) जरा^(६६) यूतवे^(६७) कललो^(६८) त्वे^(६९) पुनः^(७०) समे^(७१) ॥२०४॥

(१) पण्डाङ्गनाः । पण्याङ्गना इत्येवम् ॥

(२) अविब्रातयेयी इति वा पाठः । अवी अञ्चौ अय्यः इति रूपम् ॥

(३) रजश्क्लीः । ऋतुः पुं ॥ (४) चतुर्दश मैथुन नामानि ॥

(५) दोहदलक्षणं क्ली । जरायुः पुं । उत्तः पुं क्ली ॥

(६) शुक्रशोणित समवायस्य “सप्ताहं कललं विद्यत् ततः सप्ताहं
 बुद्बुदम् । बुद्बुदाज्जायते पेशी पेशीतोऽपि यतं भवेत्” इत्याचाराङ्ग
 इतिः ॥

(१) दोहदं दौहदं अहो^१ साक्षसा^२ सुतिमासि तु ।
 वैजननी^३ विजननी^४ प्रसवो^५ जन्दनः^६ पुनः ॥ २०५ ॥
 उदहो^७ ऽङ्गा^८-लजः^९ (२) सूनु^{१०} सानयो^{११} दारकः^{१२} सुतः^{१३} ।
 पुत्रो^{१४} दुहितरि^{१५} स्त्रीत्वे (२) तोका^{१६}-पत्न्य^{१७}-प्रसूतयः^{१८} ॥ २०६ ॥
 (३) तुक्^{१९} प्रजो^{२०} मयो^{२१} आनयो^{२२} आढव्यो^{२३} आतु^{२४} रात्मजे ।
 स्वस्त्रीयो^{२५} आभिनेय^{२६} च जामेयः^{२७} कुतप^{२८} च सः ॥ २०७ ॥
 नप्ता^{२९} पौत्रः^{३०} पुत्रपुत्रो^{३१} दौहितो^{३२} दुहितुः^{३३} सुतः ।
 प्रतिनप्ता^{३४} प्रपौत्रः^{३५} स्वात्^{३६} तत्पुत्र^{३७} सु परम्परः^{३८} (५) ॥ २०८ ॥
 पैटष्वसेयः^{३९} स्यात् पैटष्वस्त्रीय^{४०} सुक^{४१} पिटष्वसुः ।
 माटष्वस्त्रीय^{४२} सुक्^{४३} माटष्वसु^{४४} माटष्वसेय^{४५} वत् ॥ २०९ ॥
 (६) विमातृजो^{४६} वैमात्रेयो^{४७} द्वैमातुरो^{४८} द्विमातृजः ।
 सत्या^{४९} सु तनये^{५०} साम्यातुर^{५१}-व^{५२} ऊद्रमातुरः^{५३} ॥ २१० ॥
 सौभागिनेय^{५४} कानीनौ^{५५} सुभगा-कन्ययोः^{५६} सुतौ ।
 (७) पौनर्भव^{५७} पारस्त्रेण्यौ^{५८} पुनर्भू-परस्त्रियोः^{५९} ॥ २११ ॥
 दास्या^{६०} दासेर^{६१} दासेयौ^{६२} नाटेर^{६३} सु नटीसुतः ।
 बन्धुलो^{६४} बान्धकिनेयः^{६५} (८) कौलटेरो^{६६} ऽसतीसुतः ॥ २१२ ॥

(१) दोहदं कौ पुं ॥ (२) अङ्गजः १ आत्मजः २ इत्येवम् ॥

(३) स्वार्थिके द्वेयं सूत पुत्र इन्दारस्येति धिक्त्वेन इत्वे, पुलिका
 पक्षे पुत्रता ॥ (४) तु कौ तुक् ॥

(५) “परम्परः प्रपौत्रादौ ऋगभेदे परम्परः । परम्परा परीषादं
 सन्नानेदपि बंधे कश्चित् ॥” (६), विदुषा माता विमाता तस्यां जातः ॥

(७) “पुनरुक्तयो नित्याद्याह्यते वा यथाविधि । सा पुनर्भूः
 सुतस्तस्याः पौनर्भव उदाहृत” इति स्मृतिः ॥

(८) असती भिक्षुक सत्योः सुतस्य ॥

स तु कौलटिनेयः^१ स्यात् यो भिक्षुकसतीसुतः^(१) ।
 द्वावप्येतौ कौलटेयौ^१ श्वेनजो^१ देवरादिजः^(२) ॥२१५॥
 स्वजाते त्वौ रभौ^१-रस्यौ^१ मते भर्त्तरि नारजः ।
 गोक्षजो^१ ऽथा मते कुण्डो^१ भ्राता^१ तु स्यात् स होदरः^२ ॥२१६॥
 समानोदर्थ्य^१-सोदर्थ्य^१-सगर्भ^१-सहजः^१ अपि ।
 सोदर^३ च स तु ज्येष्ठः^१ स्यात् पितरः^२ पूर्वजो^१ ऽग्रजः^४ ॥२१७॥
 जघन्यजो^१ यत्रिष्ठः^२ स्यात् कनिष्ठो^१ ऽवरजो^४ ऽसुजः^५ ।
 स यत्रोयान^१ कनीयां^३ च पितृव्य^१-श्वातो^१-मातुलाः^१(२) ॥२१८॥
 पितुः पत्न्या च मातु च भ्रातरो देव^१ देवरौ^(४) ।
 देवा^३ च वरजे पत्युर्जामि^१ सु भगिनी^२ स्वसा^३ ॥२१९॥
 (५)ननान्दा^१ तु स्वसा पत्युर्ननान्दा^१ नन्दिनी^२ त्वपि ।
 पत्न्या सु भगिनी ज्येष्ठा ज्येष्ठस्त्र्यः^१ कुली^२ च सा ॥२२०॥
 कनिष्ठा चालिका^१ ह्याली^२ यत्नणी^२ केलिकुञ्चिका^३ ।
 केलि^१ द्रवः^२ परीहासः^२ क्रीडा^३ लीला^४ च नर्म^१ च ॥२२१॥
 देवनं^३ कूर्दनं^५ खेला^६ ललनं^१ वर्करो^१ ऽपि च ।
 वप्ता^१ तु जनक^२ स्वातो^१ वीजी^४ जनयिता^५ पिता^६(६) ॥२२०॥

(१) भिक्षुको चासौ सती च, भिक्षुक सती “पुत्रत्कर्त्तुं धारते” इति पुत्रवृद्धिः ॥ (२) श्वेने कथ्यते जातः श्वेनजः, तत्त्वजस्यादेति केचित् ॥

(३) इति “काका” एकं नाम पितृव्ये “माता” नाम एकं श्वातो “माता” नाम एक मातुषे ॥

(४) देवा देवरौ देवरः, देवरः देवरौ देवराः, देवा देवानौ देवानः ।

• (५) ननान्दा ननान्द्रौ ननान्दरः । यन्त्रिणी इति पाठौ वा, चतुष्कं स्त्री कनिष्ठाराम् ॥

(६) वीजिनौ वीजिनः, “स्त्री जेतनौषधीपालं वीजो चाप-

पितामह^१ स्वस्य पिता तत्पिता प्रपितामहः^१ ।
 मातुर्मातामहा^१-द्येवं माता^१ स्त्रिया^२ जननी^३ प्रसू^४ ॥२२१॥
 सवित्री^५ जनयित्री^६ च कर्मिणी^७ तु वज्रप्रसू^८ ।
 घात्री^९ तु स्यादुपमाता^{१०} वीरमाता तु वीरसू^{११} ॥२२२॥
 श्वश्रू^{१२} माता पति परम्योः श्वश्रुरसु तयोः पिता ।
 पितर^{१३} सु पितुर्वंश्या मातुर्मातामहाः^{१४} कुले ॥२२३॥
 पितरौ^{१५} मातापितरौ^{१६} मातरपितरौ^{१७} पिता च माता च ।
 श्वश्रूश्चश्रुरौ^{१८} श्वश्रुरौ^{१९} पुत्रौ^{२०} पुत्रश्च दुहिता च ॥२२४॥
 स्नाता च भगिनी चापि स्नातरा^{२१} वयं बान्धवः^{२२} ।
 स्त्री^{२३} ज्ञातिः^{२४} स्वजनो^{२५} बन्धुः^{२६} सगोत्र^{२७} च निजः^{२८} पुनः ॥२२५॥
 आत्मीयः^{२९} स्वः^{३०} स्वकीय^{३१} च सपिण्डा^{३२} सु सनाभयः^{३३} ।
 तृतीयाप्रकृतिः^{३४} पण्डः^{३५} पण्ड^{३६} स्त्रीवो^{३७} नपुंसकम्^{३८} ॥२२६॥
 इन्द्रियायतन^{३९} मङ्ग^{४०}-विग्रहौ^{४१},
 चेत्र^{४२}-गात्र^{४३}-तनु^{४४}भूषण^{४५}-स्तनूः^{४६} ।
 मूर्त्तिमत्^{४७}-करण^{४८}-काय^{४९}-मूर्त्तयः^{५०}
 वेर^{५१}-संजनन^{५२}-देह^{५३}-सञ्चराः^{५४} ॥२२७॥
 घनो^{५५} बन्ध^{५६} पुर^{५७} पिण्डो^{५८} वपुः^{५९} पुङ्गव^{६०}-वर्ष्मणी ।
 कलेवरं^{६१} शरीरो^{६२} स्निग्धजीवे कुणपं^{६३} शवः^{६४} ॥२२८॥

मृताग्रनम् । तत्रवप्रा नरः स्नामी जन्तु स्नात निमिष्यते” इति मङ्ग-
 पुराणम् ॥

(१) सपुंसकमिति स्त्री ॥

(२) तनुः स्त्री, तनूः स्त्री, वेरः पुं स्त्री, देहः पुं स्त्री ॥

(३) पिण्डः पुं स्त्री, वपुस् स्त्री, वर्ष्मणी स्त्री शरीरः पुं स्त्री, वपश्च इति

मृतकं ब्रह्म-कवचौ स्वपशीर्षं क्रियायुजि ।

(१) वयांसि तु दद्यात् प्रायतः सामुद्रं देहलक्षणम् ॥ १८ ॥

एकदेशे प्रतीकोद्गा-वयवा-पद्यना अपि ।

उत्तमाङ्गं शिरो मूर्ध्नी मौलि मुण्डं क-मसके २३ ॥

वराङ्गं करणावाणं शीर्षं मस्तिका मित्यपि ॥ २४ ॥

(४) तज्जाः केशाः शीर्षवाका सिकुराः २ (५) कुन्तलाः ४ कषाः ५ ॥ २५ ॥

वालाः १ स्य सत्पराः पाशो रचना भार उच्चयः ४ (६) ॥

हस्तः ५ पञ्चः १ कलापः ५ केश-भूयस्ववाचकाः ॥ २६ ॥

अनक्तं सुकर्करालः २ खङ्करः २ स्य कुन्तलः ४ ।

द्वयं, तेन शवसो वशांसो, शवोऽपि पुं लो, नतशरीरे द्वयं कृण्वं
शवस्य ॥

(१) वचनः पुं लो, अपगतम् शीर्षं यस्य अपशीर्षं क्रियायुजि नत्वति
शरीरे इत्यर्थः ॥

(२) “सामुद्रो देहलक्षणो । सामुद्रं समुद्रोय लवणादिषु भेष-
यत्” इति पुं स्यपि मन्त्रेश्वरः ॥

(३) शिरः लो, मूर्ध्नी पुं, मौलिः पुं स्त्री, मुण्डं पुं लो, कं पुं लो,
गलकमपि लो पुं ॥

(४) तस्मिंश्चिरसि, तज्जा इति यौगिकरूपनं, तेन शिरसिजाः
शिरोरज्जाः मूर्ध्नी रज्जादि ॥

(५) माकतेः कस्य वा देशात् विच्छरा इति, संस्मृतेऽपीति छपः
यदाह “कुण्डलामूर्ध्नी रज्जादिभिरुच्छरा” इति ॥

(६) तेषां केशादिभ्योऽप्यपराः अपे स्थिताः पाशादयः सप्त-
शलाः केशमूलकस्यावका भवन्ति, यथा केशपाशाः १ केशरचना २ केश-
भारः ३ केशशुद्धिः ४ केशशक्तिः ५ केशपथः ६ केशकलापः ७ एवं
कषादिभ्योऽप्यपरा यौगिकत्वात् ॥

(१) स तु भाले स्वमरुतः^१ कुबलो^२ स्वमरालकः^३ ॥२३॥
 (५) धम्मिल्लः^४ संख्यताः केशपाः केशवेधे कवर्धय ।
 (२) वेणिः^५ प्रवेणी^६ शीर्षण्य^७ शिरस्यौ^८ विशदे कचे ॥२४॥
 केशेषु वर्त्म सीमन्तः^९ पलितः^{१०} पाण्डुरः कचः ।
 चूडा^{११} केशी^{१२} केशपाशी^{१३} शिखा^{१४} शिखण्डिकाः^{१५} सखाः ॥२५॥
 सा वालानां काकपक्षः^{१६} शिखण्डक^{१७} शिखाण्डकौ^{१८} ।
 तुण्ड^{१९} भास्य^{२०} मुख^{२१} वक्त्र^{२२} लपन^{२३} वदना^{२४} नने^{२५} ॥२६॥
 भाले^{२६} मोध्य^{२७} लिका^{२८} नीक^{२९} तलाटानि^{३०} श्रुतौ^{३१} अवः^{३२} ।
 शब्दाधिष्ठान^{३३} पैक्षूप^{३४} महानाद^{३५} ध्वनिग्रहाः^{३६} ॥२७॥
 कर्णः^{३७} श्रोत्रं^{३८} अवर्ण^{३९} च वेष्टन^{४०} कर्णशष्कुली^{४१} ।
 पालि^{४२} सु कर्णलतिका^{४३} शङ्खो^{४४} भानत्रयो^{४५} न्तरे ॥२८॥
 चक्षु^{४६} रक्षी^{४७} चक्षु^{४८} नेत्र^{४९} नयन^{५०} दृष्टि^{५१} रस्यकम्^{५२} ।
 शोचनं^{५३} दर्शनं^{५४} दृक्^{५५} चतन्तागा^{५६} तु कर्णनिका^{५७} ॥२९॥
 वामं तु नयनं सौम्यं भानवीयं तु दक्षिणम् ।

(१) चत्वारि वक्त्रकृत केशनामानि । भालाभिमुखे चेत् तत्र
 त्र्येणि नामानि ॥

(२) "तद्वत्प्रविशेषाः स्युर्वेणी धम्मिल्लकलकवर्धयः" इति, हला-
 धः । रेफयुक्त पाठोऽपि कश्चित् ॥ (३) नेणिः दीर्घान्तोऽपि ॥

(४) पलितं पुं लो, । (५) लो मुखं पुं लो ॥

-(५) "तारकापि तारकावर्णकेति इत्यारम्भाभावः, "तारको दैत्य-
 भित्कर्णधारको-र्द्धितारकम्, "शब्दे कर्णनिकायां च तारकापि चेति"
 "तारका कर्णनिके" इत्यमरः, "तारकतिग्रसः तारका-स्थितिपि-
 तीत्याभावः" इति शीरस्वामी ॥

(१) ततो जघनं शमयन् जलं मांसलोमं च वासुरी ॥
 दादिकां दंष्ट्रिकां दादं दंष्ट्रां लघो विचित्रां मदं ॥ २४ ॥
 (२) रदनां दग्धं दन्तां दंष्ट्रां खादन् मल्लकाः ॥
 राजदन्तौ तु मध्यस्था उपरि (३) श्रेणिकौ कवित् (४) ॥ २४ ॥
 रसश्चां रसनां लिङ्गां खेलां तालुं तु काकुदन्तौ ।
 सुधास्रवां मृष्टिकारं च खल्लिकारं गजमसृङ्का ॥ २४ ॥
 कन्धरां श्रमनिं श्रीवां शिरोभिः च शिरोमखाः ।
 (५) सा विरेखा कन्धग्रीवां श्वरुर्घाटां ललाटिकाः (६) ॥ २५ ॥
 कर्कं सु कन्धराकण्ठं लक्ष्मणार्धं तु वीतनौ (७) ।
 श्रीवा धमन्यौ (८) प्राग् नीले पश्चात् श्वान्ये कलश्विके ॥ २५ ॥
 गण्डौ निगरणः २ कण्ठः (९) काकलकं सु तन्मणिः ।

(१) जघनं पुं स्त्री, शमय ज्, कूर्चं पुं स्त्री । आस्यलोम आस-
 लोमनी आस्यलोमानि । (२) रदना इति स्त्रीलिङ्गं कीवलिकृद् ॥

(३) उपरि अधश्च द्वौ द्वौ मध्यस्थौ विचालस्थितावित्यर्थः ॥

(४) कविदिति मतान्तरे दन्तपङ्केरुपरि, नलधस्तात्, यौ दन्तौ तौ
 कैशिकाविलुच्यते ॥

(५) “देहालयाङ्गिता श्रीवाकम्बु श्रीवेति कथ्यते” इति हज्जायुधः ।
 कण्ठः पुं स्त्री । (६) श्रीवा पश्चाद्भागस्य लोमं “नामानि ॥

(७) कलश्वः श्रीवामध्यस्य पार्श्वे निकटौ वीतनौ उच्यते इत्यन्वयः ।
 पार्श्वग्रन्थौ निकटार्धौः क्षीयविकृद्, तस्य प्रथमादिवचनान्ते लक्ष्मणार्धं
 इति ॥

(८) प्रागित्यन्वयं श्रीवाकाः पूर्वभागे नीले उच्यते, इत्यन्वयः नीवे
 इति प्रथमादिवचनम् ॥ (९) कण्ठः पुं स्त्री, काकलकं तस्य

“श्रीवामूचे त कण्ठोऽस्तीति क्षीवेत्याह” अथ इत्यपि पुं स्त्री ॥

प्रदेशिनादिभिः सार्धं संशुद्धं वितते इति ।

प्रादेश-^(१) लोकोपयोग्यं वितते अत्र । अथानाम् ॥ २५२ ॥

प्रसारितोक्तौ च ^(२) चपेटः । (१) प्रतले स्तले ।

प्रहस्य सात्त्विकः । तात्त्विकः (२) सिंहतलं सुतो सुती ॥ २६ ॥

सन्निहितोक्तौ तात्त्विकं सुतिं सुतुं सुचुष्यपि ।

(२) संग्राह्यं सार्धं सुतिं सुचुष्यः कुञ्जितः पुनः ॥ २६१ ॥

पाणिः प्रसृतः प्रसृतिः सौ सुती पुन रञ्जतिः (३) ।

प्रसृते तु द्रव्यपारे (४) मरुद्वजः सुतुक् सलः ॥ २६२ ॥

हस्तः प्रामाण्यको मध्ये मध्यमांशुलि-कूर्परम् (५) ।

वद्वसुति रत्नौ रत्निरः (६) रत्निं निष्कमिठिकः ॥ २६३ ॥

(१) चपेटः पुं स्त्री, तेन चपेटापि । अपि च, चपेटोऽपि, प्रदाह “चपेट चपटौ तले” इत्युज्ज्वलदत्तः ॥

(२) सिंहो हि सिंहतांभ्यां चपेटाभ्यां हन्ति अतः सिंहतलः संहतलः सानुसारे दन्त्याद्यस्तरादित्यन्ये ।

(३) यद्वैजयन्ती काह “अङ्गोके सुटि सुलू द्वौ संग्राहो मुचुटिः स्तम्भम्” इति । सुलूखटतिष्ठमोटरादिः बाहुलकात् किटुटिः सुचुटिः उग्रो मुचुटिः । सुचुटिः पुं स्त्री, सुस्तः पुं स्त्री, सुचुटो स्त्री, मचटो इत्यपि कश्चित् ॥

(४) अङ्गुलिः प्रणामार्थं मुकुलितस्तस्त युग्मोऽपि यथोक्तकारणम्ने “अतस्तेन मुपेतस्ते प्राङ्गुलिः पुष्पधन्वा” इति ॥

(५) द्रव्यार्थानां धारणयोग्यं विस्तृतपादौ त्रीणि तलंगच्छुः पुं स्त्री, सुतुक् पुं स्त्री, चलः पुं ।

(६) मध्यमांशुलि कूर्परमेव मध्ये पारे मध्ये अतः धन्वांशुलि योऽपि संसारः तत्त्वविशेषोऽप्यस्यैव कारी निपात्यते ॥

(७) रत्निः पुं स्त्री, अरत्निः पुं स्त्री ॥

व्यामं व्यायामं-ययोधोः शिख्यं वाचं प्रसादितौ ॥

ऊर्ध्वीकृतभुजम्^(१) प्राणिनगरमनं तु पौकम्^(२) ॥ २६४ ॥

(१) दध्न-इयसो-माचो-सु जाव्यादे-सन्त दुन्विते ।

रीटकः^(३) प्रठवंशः^(४) स्वात् एव^(५) तु चरमं तनोः ॥ २६५ ॥

पूर्वभाग उपस्थो^(६) ऽङ्ग^(७) कोङ्^(८) चत्सङ्^(९) इत्यपि ।

(१) क्रोडो^(१०) रो^(११) हृदयस्यान्ते वचो^(१२) पत्तो^(१३) भुजान्तरम्^(१४) ॥ २६६ ॥

सानान्तरं^(१५) हृत् हृदय^(१६) सनो^(१७) कुचौ^(१८) पयोधरो^(१९) ।

चरोजौ^(२०) च चुचुक^(२१) सनात् एन्ते^(२२) शिखा^(२३) मुखाः^(२४) ॥ २६७ ॥

तुन्दं^(२५) तुन्दि^(२६) र्गम^(२७) कुचो^(२८) पिचखडो^(२९) जठरो^(३०) दरे^(३१) ।

कालखण्डं^(३२) कालखञ्जं^(३३) कालेयं^(३४) कालकं^(३५) यकत्^(३६) ॥ २६८ ॥

(१) भुजशब्दस्य पुं स्त्रीलिङ्गत्वात्, अत्र स्त्रीलिङ्गान्तेन भुजाशब्देन प्राणिशब्देन सहचनन्दः भुजा च प्राणिस्य भुजाप्राणी ऊर्ध्वीकृतभुजा प्राणिनरोमानं यस्य तत् कति विग्रहः ।

(२) दध्नादयः स्त्रियः शब्दाः, प्रत्यया अपि जाव्यादेः परतो योजिताः सन्तः, तेन जाव्यादिना छान्दितं तत्त दुन्वितं तस्थिन् तत्त दुन्विते जाव्यादुन्विते वर्त्तत इत्यर्थः, यथा जानुप्रमाणस्य जानुदध्नम् । जानु शब्दं २ जानुदध्नं २ । अलादिकमपि ष्यादिशब्दात् पुरुष दध्नमित्यादि । स्त्रियं जानुदध्नो जानुदधनी जानुमाती ।

(३) क्रोङ् क्रोङ्गपि यदाह शौकः “स्त्री कपुं चक्रवोः क्रोङ्ग यद्यपि स्यात् किंलै पुमान्” “क्रोङ्गे पीनपयोधरे ष्टगडशः कः स्त्रीलिङ्गं नेच्छति” इति । सनदन्तम् । सनशिखा-२ सनमुत्सम् ३ ।

(४) यकत् यकत्की यकत्नी । यकत्की दन्तपादनापिसेत्वादि सूत्रेण य कन् ष्यादेशोऽपि कञ्जेन भवति तेन हि, कीचा, यकत्वाच्चे, यकत्नी, यकत्नी, ततीयैकवचने यकता यक्ता यकद्वयम्, यकभां यकद्भिः, यकभिः यकद्भिः

दक्षस्येति संज्ञां लोकोत्पत्तिं तु रिक्तकर्मजं यत्नः ।
 पुष्पसः स्वादव जीवः पुष्पोऽन्ने तु पुरीतः ॥२१॥
 रोमावली स्वेक्यता नामिः स्थितं तुन्दुर्विकारः ।
 नामे रंधो मुचपुटं विसर्गमृत्तयाम् उप ॥ २२ ॥
 मध्योऽवतन्ने विसर्गमध्यमोऽयं कटः ॥ २३ ॥
 श्रोणिः कलत्रं कटीरं काष्ठोपहं क श्रुती ॥ २४ ॥
 नितम्बा रोहो स्त्रीकथाः पञ्चा ज्ञघनं मघतः ।
 त्रिकं वंशाधुस्त्याग्ध्रूपकौ तु कुकुन्दरे ॥ २५ ॥
 पुत्तौ स्त्रिजौ कटिप्रोक्तौ वराङ्गौ तु च्युति वृत्तिः ॥

यकते यक्ते, पञ्चमीपद्योः यकतः यक्तः यक्तोः यकतोः यकतां यक्तां
 यकति यक्ति यकनि यकन्तु यक्त्तु ॥

(१) लोको लोमनि लोमाणि ॥

(२) दक्षिणे इति पदम् इडादि वर्तते हृदयस्य दक्षिणे मार्गे को-
 दर्थो जलप्रारः लोमः, लोमः कञ्जुतान्तः सुखतन्त्र इति केषाकिम्यतं
 खराक्तः इत्यपि पुष्पसः “कुसुमुक्” इति भाषा ॥

(३) ३. श्रोत्रा श्रोत्रानौ श्रोत्रानः ॥

(४) पुदोहम् पुरीतं तु पुनितं लो, वायव्यतिष्ठ “ककं पुरीतद
 स्त्रिवा” इति पुंस्त्वान्त्वात् ॥

(५) कुकुन्दरे लो, भाषारिष्ठ “कुकुन्दरे यमप्यक्ते लो जघन
 कृपिकम्” इति पुंस्त्वान्त्वात् ॥

(६) त्रिकं लो, त्रिकं त्रिजौ त्रिजौ ॥

(७) पुत्तौ वंशुर्गुणधौ पुत्तौ वंशुर्गुणधौ वंशुर्गुणधौ वंशुर्गुणधौ
 वंशुर्गुणधौ वंशुर्गुणधौ वंशुर्गुणधौ वंशुर्गुणधौ वंशुर्गुणधौ वंशुर्गुणधौ
 वंशुर्गुणधौ वंशुर्गुणधौ वंशुर्गुणधौ वंशुर्गुणधौ वंशुर्गुणधौ वंशुर्गुणधौ

मगोऽपत्यमयो^१ नोतिः^१ क्षराग्नस्मिर^२ - कूपिके^३ (१) ॥२७२॥
 स्त्रीविज्ञ^४ मय पुंविज्ञ^५ मेहमं^६ शोष^७ शोषसी^८ ।
 शिख^९ मेह^{१०} कामलता^{११} लिङ्ग^{१२} च द्वय मयदं ॥२७३॥
 गुह्य^{१३} - मजननी^{१४} - पथ्य^{१५} (२) गुह्यमयं सुली^{१६} मणिः^{१७} ।
 सीवनी^{१८} तदधः^{१९} सूत्रं स्या दण्डं^{२०} पेलं मण्डकः^{२१} ॥२७४॥
 मुष्को^{२२} ऽण्डकोशो^{२३} छिद्यो^{२४} ऽपाजं पावुरं गुदं^{२५} च्युतिः^{२६} ।
 अधोमर्म्भ^{२७} शङ्खहार^{२८} त्विषकीक^{२९} तुली^{३०} अपि ॥२७५॥
 विटपं^{३१} तु सहावीन्ये^{३२} मक्षरा मुष्कवङ्गयाम्^{३३} (३) ।
 ऊरुमन्त्रि^{३४} वङ्गयाम्^{३५} स्यात् सक्त्यारु^{३६} सस्य पर्वे तु ॥२७६॥
 जानु^{३७} नलकीलो^{३८} ऽडीवान्^{३९} पञ्चाङ्गागो^{४०} ऽस्य मन्दिरः^{४१} ।
 कपोली^{४२} त्व ग्रिमो^{४३} जङ्गा^{४४} प्रसृतारं नलकिन्व^{४५} पि ॥२७७॥
 प्रतिजङ्गा^{४६} त्वग्रजङ्गा^{४७} पिण्डिका^{४८} तु पिचण्डिका^{४९} ।
 गुल्फ^{५०} सु चरणग्रन्थि^{५१} घुटिको^{५२} घुण्टको^{५३} घुटः^{५४} ॥२७८॥
 चरणः^{५५} क्रमणः^{५६} पादः^{५७} पदो^{५८} (४) ऽन्त्रि^{५९} चलनः^{६०} क्रमः^{६१} ।
 पादमूलं^{६२} गोहिरं^{६३} स्यात् पाणि^{६४} सु घुटयो रधः ॥२८०॥
 पादागं^{६५} प्रपदं^{६६} चिमं^{६७} त्वङ्गुठा^{६८} कुलिमध्यतः^{६९} (५) ।

(१) क्षरजन्मन्दिरः । क्षरकूपिका ३ ॥

(२) “उक्तं त्वग्रजङ्गापिण्डिकी” इति स्त्रीवेद्याह वैजयन्ती ॥

(३) मुष्कवङ्गयामिह स्त्रीविज्ञः द्वितीयैकवचनं तटाह वागभटः
 मुष्कवङ्गययोर्मध्ये विटपं घटतारकम्” इति ॥

(४) पदं पादं पदो पादः । “पदं पादं त्रिचरणोऽस्त्री” इति व्यासः ॥

(५) अङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठं
 य इति सप्तम्यर्थे तु प्रत्ययः ॥

कूर्चं^१ जि पक्षौ पथं त्विच्छन्वः^२ कूर्चधिरः^३ खमे ॥२८१॥
 तल्लहयं^४ तु तलं^५ जघ्ने पादलहयं तल्लह^६ ।
 तिलकः^७ कालकः^८ विह^९ जटुल^{१०} शिलकालकः^{११} ॥२८२॥
 (२) रसा^१-खन्^२-मांस^३-मेदो^४-स्थि^५-मज्जा^६-शुक्राणि^७ धातवः ।
 समैव दृश वैकेषां रोम^८-त्वक्^९-स्थायुभिः^{१०} सङ्ग ॥२८३॥
 रस^१ आहारतेजो^२ ऽग्निसम्भवः^३ षड्रसाभवः^४ ।
 आजेयो^५ ऽह्नकरो^६ धातु^७ घन-मूल-महा-परः^८ ॥२८४॥
 रक्त^१ रुधिरं^२ मांसेयं^३ विष्णं^४ तेजो^५-भवे^६ रसात्^७ ।
 शोणितं^८ लोहितं^९ मरुन्^{१०} वाशिष्टं^{११} प्रा^{१२}दा^{१३} सुरे^{१४} ॥२८५॥
 चतुर्णां^१ मांसकार्यं^२ ऽस्त्रं^३ मांसं^४ पल्लवं^५ जङ्गलं^६ ।
 रक्ता^७ मेजो^८-भवे^९ क्रय्यं^{१०} काश्यपं^{११} तरसा^{१२}-मिषे^{१३} ॥२८६॥
 मेदस्कृत्^{१४} पिशितं^{१५} कीनं^{१६} पल्लवं^{१७} पेक्ष्यं^{१८} शु^{१९}तल्लताः^{२०} ।

(१) जल न इति पाठोपि । तिलकालोपि ॥

(२) धातुमासेकम् ॥

(३) घनधातुः २ मूलधातुः ३ महाधातुरिति ॥

(४) रसतेजसो रसतेजांसि, रसतेजः १ रसभवम् २ ।

(५) अह्नन् अह्णन् अह्नी अह्नन्नि, शसादौ दन्पादनादिके-
 त्यादिना विकल्पेन असन् इत्यादिगे अहानि अहन्नि, अह्नाजा अह्ना,
 अमभ्याम् अह्नाभ्याम्, अमभिः अह्नाभिः, अह्नाजे अह्ना, अह्नाजः अह्ना-
 अह्नाजीः अह्नाः २, अह्नाजाम् अह्नासु, अह्नाजि अह्नि अमभि, अह्नाज
 अह्नाजा अह्ना इति वा पाठः ॥

(६) रक्ततेजसो रक्ततेजांसि, रक्ततेजः १ रक्तभवम् २ ।

(७) मेदस्कृत् मेदस्कृती ॥

(८) लोहितं लोहितं पेशिः पेशी ॥

बुक्ता^(१) हृद्देहदयोऽहम्^(२) हृदसं च तदग्रिमस्य^(३) कोऽहम्^(४) ।
 शुष्कं वज्ररु^(५) अन्तर्गते पुनः-दूषणे पुनः सने ।
 मेहो^(६) अस्थिगतं कपमं मांसं सत्तेजः^(७) जे^(८) गीतं वसं^(९) ॥ ८८ ॥
 गोदं तु मसकच्छो ह्ये मक्षिष्को^(१०) मसु सुवृकः^(११) ।
 अस्थि^(१२) कुलं^(१३) भारद्वाजं मेहसो^(१४) अमज्जगतं^(१५) ॥ ८९ ॥
 मांसपित्तं^(१६) अद्वयितं^(१७) कर्कशं^(१८) देहधारकम्^(१९) ।
 मेहो^(२०) कीकसं^(२१) सारं^(२२) करोटिः^(२३) शिरसोऽस्थिनि ॥ ९० ॥
 कपालं^(२४) कर्परो^(२५) तुल्यौ^(२६) पृष्ठस्थौ^(२७) सि कशेरुका^(२८) ।
 (१) शाखास्थिनि स्यात्कलकं^(२९) पार्श्वस्थि वङ्क्ति^(३०) पशुके ॥ ९१ ॥
 शरीराग्निं करकः^(३१) स्यात् कङ्कालं^(३२) मस्थिपञ्जरः^(३३) ।

(१) बुक्ता बुक्तानौ यत्कलः, बुक्तभाषणे उचितकौतुकम् प्रत्ययः,
 क्लृप्त इत्यप्रत्यये बुक्ता स्तिवामावन्तः पुङ्क्तिश्च इति गौडः, भागुरिक्तं
 अयमांसं भवेदुक्तम् इति लीयमाह ॥

(२) हृक्का स्तिवामावन्तः, हृक्कौ पार्श्वगतौ रुक्कौ इति वैजयन्ती-
 कारः पुंस्वाह ॥

(३) मेदः क्लो, मेदशी मेदांसि ॥

(४) मांसतेजस्यो मांसतेजांसि । मांसतेजः । मांसजम् ॥

(५) कचोटीः स्त्री, चतुर्थस्वरालोटपि ।

(६) कर्कशः कूर्पर इत्यपि कर्कशेभ्यश्च जातः “कूर्परौ कान्ति
 पोक्तः कपर्पेभ्यश्च कूर्पर” इति “कर्परस्तत्कारे धूर्ते भिक्षुपाल
 कपर्पभ्यो” इति कर्परोटकाश्च महेन्द्रः । कपालकर्परौ घटादीनां
 चतुष्टयवकाराद् कर्कशेभ्यः “कर्काश्च शिरसोटस्थि स्यादुपटोदः शक्ये
 भवे” इति ॥

(७) शाखास्थि इत्योटलं भुजापङ्क्तियः, अन्तर्गते अधरः “मांसं स्यात्
 पञ्चमे वेदविभागोऽप्यन्तिके भुजे” इति ॥

(१) मज्जा^१ तु कौशिकः^२ शुभ्रः^३ कर्णः^४ स्त्र्यः^५ खो^६ च^७ मज्जा^८ द्यो^९ ॥ २८२ ॥
 शुक्रं^१ रेतो^२ (३) बलं^३ बीजं^४ वीर्यं^५ मज्जा^६ सङ्गु^७ क^८ फ^९ ।
 आनन्दप्रमत्तं^१ पुं^२ विद्वि^३ वे^४ विद्व^५ व^६ तम्^७ ॥ २८३ ॥
 पौरुषं^१ प्रभावधातु^२ कौर्म^३ रोस^४ तनू^५ क^६ ।
 त्वक्^१ वि^२ द्म^३ द्म^४ त्म^५ त्म^६ त्म^७ त्म^८ त्म^९ ॥ २८४ ॥
 वस्त्रसा^१ तु वस्त्र^२ वस्त्र^३ ना^४ ज्ञो^५ धमनय^६ सिरा^७ ॥
 कण्ठरा^१ तु मज्जा^२ सङ्गु^३ नलो^४ विद्व^५ (६) तत्त्व^७ विजम्^८ ॥ २८५ ॥
 दूषीका^१ दूषिका^२ जैहं^३ कुकु^४ पिप्पिका^५ पुनः ।
 दन्तं^१ का^२ तु पिप्पु^३ शि^४ शि^५ शि^६ शि^७ शि^८ शि^९ ॥ २८६ ॥
 खणीका^१ खनिनी^२ लाला^३ स्थासवः^४ कोफ^५ कूर्चिका^६ (७) ।
 मूत्रं^१ वस्त्रिमलं^२ मेहः^३ प्रस्रावो^४ वज्रलं^५ खवः^६ ॥ २८७ ॥
 सुम्पिका^१ तु लिङ्गमलं^२ विह^३ (४) विह^५ विह^६ विह^७ विह^८ विह^९ ॥
 गूयं^१ पुरीषं^२ शमलो^३ चारो^४ वस्त्र^५ वस्त्र^६ वस्त्र^७ वस्त्र^८ वस्त्र^९ ॥ २८८ ॥

(१) मज्जानो मज्जानः, वाचसातिस्तु “अथ मज्जाद्यो” रिति
 स्त्रियामप्याह, तदाभिदादिवादि मज्जा आवनः स्त्रीलिङ्गः ॥

(२) अस्त्रिखेहः १ अस्त्रिखेहः २ अस्त्रिखेहोऽपि ॥

(३) रेतसि रेतसि ॥

(४) “किं मलीहस्त्रिवा” मित्तमः ॥

(५) बाल नामानि पञ्च ॥

(६) विटु स्त्री, विगौ विगौ, वैजखेलोकास्तु “सङ्गुतो विटु
 नना” रिति स्त्रीवेष्ठाह तदा विगौ वीर्यं । “विटु विगौ स्त्रिवा” इत्य-
 मरः, विटु विगौ विषः, शकती शकन्ति शसरो दन्तवाटनासिकेति
 विकल्पेन शकन् आदेशे शकानि शकानि शकती शकती शकती शकती
 मित्वादिति ॥

वेतो! ने पक्षीं ज्ञानात्कृतः। प्रेरितकर्मिणः। अक्षयः। वि। १०००
 उद्घर्षनः। सुखाद्वक्तः। अक्षयः। वि। १०००
 चर्चनः। समीपमेतत्। अक्षयः। वि। १०००
 प्रसाधनः। प्रतिफलितः। वि। १०००
 (१) वासयोने। सुखात्। अक्षयः। वि। १०००
 अक्षयः। वि। १०००
 नर्वेशः। उपभोगे। अक्षयः। वि। १०००
 कर्पूर-सुख-कर्मिणः। अक्षयः। वि। १०००
 साद्यत्। कर्मिणः। अक्षयः। वि। १०००
 अक्षयः। वि। १०००
 (२) अक्षयः। अक्षयः। वि। १०००
 अक्षयः। वि। १०००
 कालान्तः। अक्षयः। वि। १०००
 अक्षयः। वि। १०००
 अक्षयः। वि। १०००
 अक्षयः। वि। १०००
 अक्षयः। वि। १०००
 अक्षयः। वि। १०००
 अक्षयः। वि। १०००

(१) अक्षयः। अक्षयः। वि। १०००
 अक्षयः। वि। १०००

- (२) अक्षयः। अक्षयः। वि। १०००
- (३) अक्षयः। अक्षयः। वि। १०००
- (४) अक्षयः। अक्षयः। वि। १०००
- (५) अक्षयः। अक्षयः। वि। १०००

जातिभेदं जातिभेदं कर्तुं रीतिं विधानं कर्तुं ॥
 वनसारः १ विनमः २ च पञ्चो ३ इव वनमन्त्रिणः ४ ॥ १० ॥
 वनमन्त्रिणः वनमन्त्रः १ वनमन्त्रः २ वनमन्त्रः ३ विनमः ४
 काशमीरजन्तः सुवर्णः १ वरुणः २ लोहितवर्णः ३ ॥ १० ॥
 वाङ्मयीनं कुक्षुमं वज्रिणः १ कालेयः २ जगद्विजयः ३
 वज्रोपविष्टः १ रत्नः २ वीरः ३ वीरः ४ वीरः ५ ॥ १० ॥
 लवङ्गं देवकुसुमं श्रीवङ्गं मथः कोषकम् ॥
 ककोलकं कोशकम् कालीनकं तु चापकम् १ ॥ १० ॥
 यक्षधूपो वज्रधूपः २ वरुणधूपः ३ विनमः ४ ॥
 सर्जमन्त्रः १ वरुणधूपः २ रत्नः ३ वरुणधूपः ४ ॥ १० ॥
 धूपो वज्रधूपः लवङ्गः १ तु वज्रः २ विनमः ३ ॥
 पावकं तु वज्रधूपः श्रीवामः २ वरुणधूपः ३ ॥ १० ॥
 स्यानात् स्यानाम्बरं नक्षत्रं नूरो गन्धमिश्राधिकारः ॥
 स्यासकं तु वज्रधूपः मन्त्रधूपः १ तु वज्रधूपः २ ॥ १० ॥
 परिष्कारः मन्त्रधूपः १ वज्रधूपः २ विनमः ३ ॥
 नायकं वरुणधूपः काशमीरजन्तः सुवर्णः १ तु वज्रधूपः २ ॥ १० ॥
 मौलिः २ विरिटी कोटीर ३ सुखीषं ४ वज्रधूपः ५ ॥
 मूर्ध्नि मौलिं भातां वज्रधूपं गर्भकः १ कोशमन्त्रधूपः २ ॥ १० ॥
 मन्त्रधूपं विनमः पुरोन्त्यसं ललाटकम् ॥
 तिर्थधूपं वज्रधूपं वरुणधूपं मन्त्रधूपं १ तु वज्रधूपः २ ॥ १० ॥

(१) काशमीरजन्तः काशमीरजन्तः काशमीरजन्तः काशमीरजन्तः काशमीरजन्तः

(२) वज्रधूपः १ वज्रधूपः २ वज्रधूपः ३ वज्रधूपः ४ वज्रधूपः ५

सन्धर्भो रत्नचक्रे सुवर्णः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः ।
 तिलचक्रे तिलचक्रे सुवर्णः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः ॥३१०॥
 चापीडः श्रेष्ठो रत्नचक्रः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः ।
 सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः ॥३१८॥
 भक्तिः-वक्तिः-सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः ।
 बालपाशः पारितोषः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः ॥३१९॥
 ताडः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः ।
 उत्सृष्टिकाः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः ॥३२०॥
 त्रैवेयकं कण्टकं सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः ।
 प्रालम्बिकाः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः ॥३२१॥
 हारोः सुतातः प्रालम्बिकाः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः ।
 देवचक्रः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः ॥३२२॥
 तदर्थं सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः ।
 सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः ॥३२३॥

(१) कर्णपूरः सुवर्णः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः ।
 सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः ।
 सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः ।

(२) सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः ।
 सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः ।
 सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः ।
 सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः ।

(३) सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः ।
 सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः ।
 सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः सन्धर्भः ।

दिवा दशाः प्रसूतः। त्वात् पञ्चमरः कलः। खलः न
 अर्धः कलः। असुः पञ्चमरः। अर्धः कलः। अर्धः कलः।
 अपि गोखलः। अर्धः कलः। अर्धः कलः। अर्धः कलः।
 इति कारः। अर्धः कलः। अर्धः कलः। अर्धः कलः।
 कलः। अर्धः कलः। अर्धः कलः। अर्धः कलः।
 केयूरः। अर्धः कलः। अर्धः कलः। अर्धः कलः।
 कटकोः। अर्धः कलः। अर्धः कलः। अर्धः कलः।
 हस्तः। अर्धः कलः। अर्धः कलः। अर्धः कलः।
 सा साधरा। अर्धः कलः। अर्धः कलः। अर्धः कलः।
 कलः। अर्धः कलः। अर्धः कलः। अर्धः कलः।
 सा। अर्धः कलः। अर्धः कलः। अर्धः कलः।
 नूपुरः। अर्धः कलः। अर्धः कलः। अर्धः कलः।
 मञ्जरः। अर्धः कलः। अर्धः कलः। अर्धः कलः।
 सिचयः। अर्धः कलः। अर्धः कलः। अर्धः कलः।
 मटः। अर्धः कलः। अर्धः कलः। अर्धः कलः।
 पत्रोः। अर्धः कलः। अर्धः कलः। अर्धः कलः।
 तत्। अर्धः कलः। अर्धः कलः। अर्धः कलः।
 त्वकः। अर्धः कलः। अर्धः कलः। अर्धः कलः।

(१) पादकलः। अर्धः कलः। अर्धः कलः।

(२) अर्धः कलः। अर्धः कलः। अर्धः कलः।

(३) अर्धः कलः। अर्धः कलः। अर्धः कलः।

(४) दशाः पुं लो दशाः। अर्धः कलः। अर्धः कलः।
 केचित्, “दशाः स्युर्वल्लोर्बवो” इति मरः।

धीमः कार्योऽपि कौशेयः कुरुष्व हि विभेदम् ।
 (१) धीमः इह लब्धं धीमः सा धीमः । तदादरम् ॥ १३३ ॥
 कौशेयः । (२) समिधोऽपि त्वं द्राक्ष्यस्व । सगरोऽननम् ।
 कण्डूः । (३) पुनः कर्षादुदविजौ-रथ-रुद्रकाः ॥ १३४ ॥
 नवं वासो ज्ञातुं सा ज्ञानं निष्प्रवाणि ॥ १३५ ॥
 प्रच्छादने प्रादुरासं संव्याने चोत्तरीयकम् ॥ १३६ ॥
 वैकथे प्रादुरासं-सरासङ्गौ रुद्रिकाः ॥ १३७ ॥
 वराधिः स्रुतश्रावः स्वात् परिधानं त्वभ्युक्तम् ॥ १३८ ॥
 सन्तरीयं निवसनं सुपसंजानं मितम्पि ।
 तदुत्पत्तिं कथ्यो नीवी वरस्यप्रदोऽयं युक्तम् ॥ १३९ ॥
 चक्षुःश्रवणं चक्षुःश्रवणं त्वि तरस्त्रिधाः ।
 शोकाः कथुकिताः श्रुतीयकोऽङ्गिकाः च कथुके ॥ १४० ॥
 शाटीः शोकाः य नीशारोऽस्मिन्नात्मपङ्कशुक्ले ।
 कच्छाः कच्छादिकाः (४) कच्छाः परिधाना-परासले ॥ १४१ ॥
 कक्षापटः स कौपीनं समौ मरुकाः-कर्णटौ ।
 निचोक्तः प्रच्छदप्रदो निचुत्तः सो न्तरच्छदः ॥ १४२ ॥

(१) "धीमः-धीमः" इत्यमरः, सुनादतवी वस्यात्तन्मो मातम्
 आदिपञ्चाव भाषादीति धीरक्षामी, भाषुं गण निष्पन्नं शार्थं डाट रति
 मविच्छुम् । धीमः इह लब्धं धीमः स्रुतश्रावनाकी अपि ॥

(२) यद्यपि कौशेयनामी पदस्य स्रुतश्रावना की अपि ॥
 श्रावना दीया ॥

(३) कच्छाः इति, त्विना कच्छा मदीपद ॥

(४) कच्छादिका इति च शाटीः ॥

कस्यवेष्टु सुहृद्भिर्न्यहकादाकथ्य मृत्पति ।

वस्त्रमास्त्रादि तत् पूर्य पात्रं पूर्यनकं च तत् ॥३४१॥

तत् स्यादा प्रपदं तु ध्याप्नोत्याप्रपदं हि यत् ।

(१) जीवरं भिक्षुसङ्घाटो जीर्णवस्त्रं पटश्चरम् ॥३४२॥

प्राणी गोयी द्विवस्त्रे जलाद्रीं स्निग्धवाससि ।

पर्यस्त्रिकारं परिकरं पर्यङ्कं चावसक्यिका ॥३४३॥

(२) कुशो वर्णः परिस्रोमः प्रवेणी नवता ५-स्रराः ६ ।

अपटी काण्डपटः स्यात् प्रतिरीरा जवन्मपि (३) ॥३४४॥

तिरस्त्ररिण्डयो लोचो वितानं कदकोऽपि च ।

चन्द्रोदये ४ स्थलं दूष्ये केणिका पटकुर्व्यपि ॥३४५॥

शुणालयनिकायां स्यात् संसारं स्रसारौ समौ (५) ।

तल्पं शय्यं शयनीयं शयनं तल्लिम् (६) च तत् ॥३४६॥

मञ्चं मञ्चकं पर्यङ्कं पत्यङ्का खड्गया समाः ।

चच्छीर्षका सुपा हानं बहौ पाले पतद्ग्रहः ॥३४७॥

प्रतिग्राहो (७) सुकुरा लट्ग्राहो दृशी सु दर्पणे ।

(१) ह पुनिजनाच्छादनस्य ।

(२) सामान्येन गजाद्युपरि समामूनी वा आस्तरणस्य "जुल-
आजिम्" इति भाषा ।

(३) यवनिकापि । यद्यं प्रच्छादनपटे "परदा" इति यस्य
प्रतिग्रहः ।

(४) वस्त्रमृहस्य ।

(५) मल्लवाटिर्निमित्तशय्यः ।

(६) तल्लिम् इति वा ।

(७) मल्लरोपि ।

स्था वेतासक्तः भासन्ती^(१) विहरः पीठे मासमसू^२ ॥ २४८ ॥
 नशिपुः भोजनाच्छादा वीथीरं शयनासने ॥
 लाक्षां दुस्मानयो राक्षसं रङ्गमाता पलङ्कषा^३ ॥ २४९ ॥
 अतुं अतन्ना^४ क्षमिजा^५ यावा लक्ष्मी तु तद्रसः ।
 अश्वत्थं कज्जलं दीपः प्रदीपः कज्जलध्वजः^६ ॥ २५० ॥
 खेहप्रियं गृहमणिं दंशाकर्षो दशेन्धनः^७ ।
 व्यजनं तालवृत्तं तत् धवितं सगवर्त्तनः ॥ २५१ ॥
 आलावर्त्तं तु वस्त्रस्थ कङ्कतिः केशमार्जनः^८ ।
 प्रसाधनं स्थाय बालक्रीडनके सुष्ठो गिरिः^९ ॥ २५२ ॥
 गिरियको गिरिगुहः समौ कन्दुक-गेन्दुकौ^{१०} ।
 राजा राट् पृथिवीशक्र-मध्यलोके^{११} भूभतः^{१२} ॥ २५३ ॥
 महीचित् पार्थिवो मूर्ध्निभिषिक्तो भूपजा-नृपः^(१३) ।
 (१) सधर्मो मण्डलधीशः सस्मात् तु शास्त्रियो नृपान् ॥ २५४ ॥
 (२) यः सर्वमण्डलस्थो राजसूर्यः^(५) च योऽयजत् ।
 चक्रवर्त्ती सार्वभौमो स्ते तु^(६) द्वादश भारते ॥ २५५ ॥
 आर्षभिर्भरतः सत्र सगरः सुसुमित्रभूः^२ ।

(१) भासन्ती स्त्री पुल्लिङ्गः इति कृत्वायुधटीका "कङ्कति" इत्यपि ॥

(२) भूपः, प्रजापः, नृपः दैविकत्वात् भूपातः, लोकपालः नर-
पातु इत्यादयः ॥

(३) अश्वत्थमसृज्जाजालेनया सामान्यः ॥

(४) द्वादश राजचक्रस्य ॥

(५) राजसूर्यः सूर्यविशेषम् ॥

(६) तेतिभिर्भारतस्य द्वादशतपस्यना द्वादश ॥

- (१) जयवा^१ वैजयि^२ रत्ना^३ श्रवणमन्दनः^४ ॥ २५६ ॥
 सनतकुमारो^५ ऽथ^(१) शान्तिः^१ कुम्भ^२ ररो^३ जिना^४ जयि^५ ।
 कृष्ण^६ सु कार्त्तनीर्जः^७ पद्मः^८ पद्मोत्तरात्मनः^९ ॥ २५७ ॥
 हरिवेणो^{१०} हरिसुतो^{११} जयो^{१२} विजयनन्दनः^{१३} ।
 ब्रह्मचरु^{१४} ब्रह्मदत्तः^{१५} सर्वे पीप्साकुवंशजाः^{१६} ॥ २५८ ॥
 मानापत्य^{१७} स्त्रिष्टो^{१८} ऽथ^(१) द्विष्टो^{१९} ब्रह्मचरु^{२०} ।
 स्वचम्पू^{२१} बृहत्तनयः^{२२} सोमभूः^{२३} पुरुषोत्तमः^{२४} ॥ २५९ ॥
 शैवः^{२५} पुरुषसिंहो^{२६} ऽथ महाशिरस्सुक्लवः^{२७} ।
 स्यात् पुरुषपुण्डरीको^{२८} दत्तो^{२९} ऽग्निमिहमन्दनः^{३०} ॥ २६० ॥
 (४) नारायणो^{३१} दाशरथिः^{३२} कृष्ण^{३३} सु वसुदेवभूः^{३४} ।
 वासुदेवा^{३५} समी^(५) कृष्णा नवशुक्ला वला^{३६} स्वमी^(१) ॥ २६१ ॥
 (७) अचलो^{३७} विजयो^{३८} मद्रः^{३९} सुप्रभ^{४०} सुदर्शनः^{४१} ।

(१) मघवानौ मघवानः ॥

(२) जिन चक्रवर्त्ति नामैकम् ॥

(३) त्रयोवंश्याः पृष्ठे पश्चिमप्रदेशेऽस्य त्रिष्टोः त्रिष्टोदत्तकर्म
 चक्रवर्त्तिनः द्वौ वंशौ पृष्ठे पश्चिमप्रदेशेऽस्य द्विष्टोः प्राक्पार्श्ववादिः ॥

(४) वत्स्य वासुदे सर्वे नीलावलाङ्ग सुक्लिषयेति एतेषां च वासुदेव
 वसुदेवानाम् अष्टानां गोतमगोत्रं नारायणपञ्चमोऽस्य काश्यपगोत्रं
 जेवं वदावशकस्त्वं वलदेव वासुदेवा अद्देवयजुन्ति गोतमः सरस्ता-
 नारायणपोसापुण्ण कासवरात्ता शुणोयथा ॥

(५) अश्वीपूर्वोक्ताः प्रजापत्याद्याः कृष्णाश्च वासुदेवाः चम्पू
 कृष्णाश्चैव श्यामाः ॥

(६) समी वक्ष्यमाणाः नवेत्यत्रापि चम्पूभ्यते कृष्णकृष्णं पुनः
 कर्मण्यवस्थाः ॥ (७) एवमेवम् ॥

आनन्दो नमः प्रज्ञो रारो विष्णुर्द्विजः ॥१॥
 (२) अक्षयिणी सादकः च मेरुको मधुरः च ॥
 निशुक्लः-वलिः प्रज्ञादः-लक्ष्मेशः-मगधेश्वरः ॥३॥
 (३) जिनेः सह विमटिः स्युः प्रज्ञाकापुत्रपाः चमी ।
 आदिराजः द्युर्वैद्यो नाम्नाताः ॥४॥ सुवनाग्रजः ॥५॥
 धुन्वमारः कुवकाश्वो हरिचन्द्रः स्त्रिशंकुजः ।
 (५) पुष्करवाः वीरः ऐलः ऊर्ध्वशीरमणः च सः ॥६॥
 दोष्यन्ति मरतः सत्येन्द्रमः शकुन्तलात्मजः ।
 हैहयस्तु कार्त्तवीर्यो दोष्यहस्तः दर्जुनः ॥७॥
 कौशल्यानन्दो दाशरथी रामोऽस्य तु प्रिया ।
 वेदेही मैथिली सीता जानकी चरणीसुता ॥८॥

(१) अमी वक्ष्यमाणा अश्वीवाद्यो नव विष्णुना प्राजापत्यादीनां
 वासुदेवानां वधाक्रमं द्विजः प्रतिपद्याः ॥

(२) एकैकम् ॥

(३) उपर्युक्तमात्रं जिनेरिति जिनेस्तीर्षहर अश्वमादिभिस्त-
 विंशत्या सह नीचिषा अमी मरतादयो द्वादश चक्षुर्धिनः-प्राजापत्या-
 दयो नव वासुदेवाः अश्वमाद्यो नव वलदेवाः-अश्वीवाद्या नव प्रति-
 वासुदेवाश्चेति चर्चो प्रलिता विमटिः स्युः ते च प्रज्ञाका पुत्रपाः पुष्क-
 रवा जातिविशेषा इत्यर्थः ॥

(४) नाम्नातारौ नाम्नातारः, एते नाम्नातप्रमुखाः षट्कोणे
 चक्षुर्धिनं प्रतिष्ठाः । वदाह "नाम्नाताः १ धुन्वमारश्च २ हरिचन्द्रः ३
 पुष्करवम ४ अक्षयः ५ कार्त्तवीर्यश्च ६ वक्ष्यते चक्षुर्धिनः ॥"

(५) पुष्करवाः पुष्करवती पुष्करवतः ॥

रामपुत्रो मुच-सका^(१) त्रैकयोक्ता मुशीकयोः ।
 योमिनि^(२) लक्ष्मणो^(३) वासी^(४) वासि^(५) रिन्दुत^(६) च^(७) ॥१६॥
 काश्चित्पुत्रः^(८) मुशीको^(९) दनुमान^(१०) वल्लभकण्टः^(११) ।
 भावति^(१२) केसरि^(१३) सुत^(१४) बाष्पमेयो^(१५) ऽर्जुनध्वजः^(१६) ॥१७॥
 यौकल्यो^(१७) रावणो^(१८) रघो^(१९) लक्ष्मणो^(२०) दशकम्बरः^(२१) ।
 रावणः^(२२) शत्रुजि^(२३) नोवनादो^(२४) मन्दोदरीसुतः^(२५) ॥१८॥
 अनातशत्रुः^(२६) शत्रुवारि^(२७) धर्मपुत्र^(२८) दुषिष्ठिरः^(२९) ।
 कङ्को^(३०) ऽजमीढो^(३१) भीम^(३२) सुमन्त्रतो^(३३) दकोदरः^(३४) ॥१९॥
 किर्त्तोर^(३५) कीचक-वक-द्विद्विज्जानां निरुदनः^(३६) ।
 अर्जुनः^(३७) पाण्डुनः^(३८) पार्थः^(३९) सत्यसार्थः^(४०) धक्कयः^(४१) ॥२०॥
 दाधात्रेभी^(४२) किरीटो^(४३) निरु^(४४) निष्णु^(४५) श्वेतचयो^(४६) नरः^(४७) ॥

(१) मुशीकवाचिति राजदत्तादित्यात् साधु ।

(२) वासी, वासिनौ, वासिनः, वसलः ।

(३) वासी वासयः, हरिषद्वत् ।

(४) दशरथः १ वल्लभः २ ।

(५) अनात शत्रुवर्जिता यथा भीष्मः किल्लाः अनेन अजमीढः ।
 अजमीढोपि अज्ञानवतं "वेत्तुः जिता वदन्मुभावितभाजमीढः इति"
 अजमीढ, चे वधिष्ठिरः इति तट्टिका ।

(६) किर्त्तोरनिरुदनः, कीचकनिरुदनः, वकनिरुदनः, द्विद्विज-
 निरुदनः ।

(७) सत्यवाचिनौ वक्त्रवाचिनः ।

(८) दाधा त्रैलोक्यविभक्तं विधायि, दाधा त्रैलोक्यं विधायि ।

(९) किरीटलो किरीटिणः ।

दृष्टव्यो^(१) सुहृदो^(२) सुभद्रयोः^(३) अपि धनः^(४) ॥ ३७॥
 वीर्यवान्^(५) कर्णजि^(६) तस्य नास्तीति^(७) नास्ति वं धनुः^(८) ॥ ३८॥
 पाश्चात्तो^(९) द्रौपदी^(१०) कथा^(११) सैरन्वी^(१२) नित्ययौवना^(१३) ॥ ३९॥
 वेदिजा^(१४) बाह्यसेनी^(१५) च कर्ण^(१६) सम्पादितो^(१७) ऋराट्^(१८) ॥ ४०॥
 राधा^(१९) -सूता-क^(२०) -तनयः^(२१) कालदृष्ट^(२२) तु तदनुः^(२३) ॥ ४१॥
 (२) श्रेयिक^(२४) सु भस्मासारो^(२५) हासः^(२६) स्वात् सातवाहनः^(२७) ॥ ४२॥
 कुमारपात^(२८) शौलुक्को^(२९) राजर्षिः^(३०) परमार्हतः^(३१) ॥ ४३॥
 मृतस्वलोक्ता^(३२) धर्मात्मा^(३३) मारिव्यसनवारकः^(३४) ॥ ४४॥
 राजवीजि^(३५) (५) राजवंश्यो^(३६) वीर्य-वंश्यो^(३७) तु वंशजे^(३८) ॥ ४५॥
 स्वाम्य^(३९) मातुः^(४०) सुहृत्^(४१) कोशो^(४२) राष्ट्र^(४३) -दुर्ग^(४४) -प्रणानि^(४५) च ।
 (६) राज्याङ्गानि प्रकृतयः^(४६) (७) पौराणां श्रेणयोऽपि च^(४७) ॥ ४६॥
 तन्म^(४८) स्वराष्ट्रविक्ता^(४९) स्यादावाप^(५०) स्व रिचिम्ननम् ॥

(१) दृष्टव्यो नटवेति दृष्टवटः, विराट्महे कृष्णना नाया-
 पायोऽवा वभूदिति प्रसिद्धिः ॥

(२) राधातनयः सूततनयः अर्कतनयः ॥

(३) राजाविश्वामनाम् ॥

(४) दृष्टव्योऽस्ति दृष्टव्यं हासः अस्मादिवाक्यः, हासं दत्तं पुनं
 वाहनमस्ति सातवाहनः सातवाहन इत्यपि ॥

(५) राजवीजिमौ राजवीजिनः ॥

(६) स्वामी प्रभुः, स्वाम्यो मन्त्री, सुहृत् मित्रम् । कोशो
 भाण्डानादः, राष्ट्रं जनपदः, दुर्गं क्रीडाः (कोटमङ्ग इत्यादि भाषा)
 वंशं वीर्यम् । राज्याङ्गानि प्रकृतयः प्रकृतयः स्वताः इति
 भाष्यम् ॥

(७) राज्याङ्गानां पौराण्यं प्रकृतयः स्वताः इति
 भाष्यम् ॥

परिच्छन्दः^१ परिवर्तः^२ परिवारः^३ परिवर्तः^४ ॥३७८॥
 परिच्छन्दः^५ परिवर्तः^६ सन्तोः^७ प्रवरखे^८ सचिः ।
 राजश्रव्याः^९ जहश्रव्याः^{१०} भद्रासनः^{११} वपासनम्^{१२} ॥३८०॥
 सिंहासनं तु तत् सन्तो^(१) जन्म मातृपशरकम् ।
 चामरं^{१३} बाह्व्यजनं^{१४} रोमशुभ्रः^{१५} प्रकीर्णकम्^{१६} ॥३८१॥
 स्थनी^{१७} ताञ्जलकरको^{१८} भङ्गारः^{१९} कनकालुकाः ।
 भद्रकुम्भः^{२०} पुर्णकुम्भः^{२१} पादपीठं^{२२} पदासनम्^{२३} ॥३८२॥
 धमातः^{२४} सचिवो मन्त्री^{२५} धीसखः^{२६} सामवायिकः^{२७} ।
 नियोगी^{२८} कर्णसचिवः^{२९} आयुक्तो^{३०} व्याघ्रतः^{३१} ख सः ॥३८३॥
 द्रष्टा तु व्यवहाराणां प्राङ्विषाको^{३२} ज्ञदर्थकः^{३३} ।
 महाभावाः^{३४} प्रधानानि^(२) पुरोधा^{३५} सु पुरोहितः^{३६} ॥३८४॥
 सौवर्णिको^{३७} ज्व द्वारस्थः^{३८} चत्ता^{३९} स्वात् द्वारपालकः^{४०} ।
 दौवारिकः^{४१} प्रतोहारो^{४२} वेतु^{४३} त्वारकः^{४४} दण्डिनः^{४५} ॥३८५॥
 (१) रक्षिवर्गे^{४६} ज्ञोकस्थः^{४७} स्यादध्यक्षा^{४८} धिक्तौ^{४९} समौ ।
 पौरोगवः^{५०} सूदाध्यक्षः^{५१} सूदस्त्रौदनिको^{५२} गुणः^{५३} ॥३८६॥
 भक्तकारः^{५४} सुपकारः^{५५} सुपा^{५६} रालिकः^{५७} वल्लवाः^{५८} ।
 धीरिकः^{५९} कनकाध्यक्षो^{६०} सुपाध्यक्षः^{६१} सु नैष्किकः^{६२} ॥३८७॥
 स्थानाध्यक्षः^{६३} स्थानिकः^{६४} स्यात् शुक्लाध्यक्षः^{६५} शु शैलिकः^{६६} ।

(१) वैकीलिकारो वैमहः ।

(२) प्रधानमन्त्रिणं लोचयिष्यः “महाभावाः प्रधानं स्यादिति”
 इत्यादि ।

(३) भङ्गरक्षकं राजभित्तिविषयकं वा ।

(१) शुल्कस्य घट्टादिदेयं धर्माध्यक्षस्य धार्मिकः ॥ ३८८ ॥
 धर्माधिकारणीयं चायं घट्टाध्यक्षोऽधिकार्यकः ॥
 चतुरङ्गवत्ताध्यक्षः सेनानी दण्डनायकः ॥ ३८९ ॥
 स्थायुकोऽधिकृतो ग्रामे गोपो ग्रामेषु भूरिषु ।
 स्याता मन्तःपुराध्यक्षेऽन्तर्जगिका वरोधिकारः ॥ ३९० ॥
 शुडान्तः स्यादन्तःपुरे मवरोधोऽवरोधनम् ॥ (२) ॥
 सौविदमन्तः कक्षुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ॥ ३९१ ॥
 षण्ढे वर्षनरः शत्रौ प्रतिपक्षः परोरिपुः ॥
 शत्रवः प्रत्यवस्थाता प्रत्यगीकोऽभियात्यस्री ॥ ३९२ ॥
 दस्युः सपत्नी सहनो विपक्षो
 द्वेषी द्विषन् (१) वैर्यः द्वितो जिघांसुः ॥
 दुर्हृत् परेऽपत्यकः (४) परिपत्न्यौ द्विदः
 प्रत्यर्थ्य मित्रा वभिमात्यः राती ॥ ३९३ ॥
 वैरि विरोधो विद्वेषो वयस्यः सवयाः (५) सुहृत् ॥

(१) “सं विचिन्त्य धनुर्द्वानमं पीडितो दुर्हित शुल्कसंस्थवा”
 इति रघुः । शुल्कशब्दो विवाहाद्यवसादप्याह्यः वस्तुवाच्यपि यदाह
 अजयः “शुल्को घट्टे विवाहाद्यवसादप्याह्ये च वस्तुनि” महेन्द्रोपि
 “शुल्कं घट्टादिदेयेष्वामातुर्बन्धकेषु च” बन्धको विवाहाद्यवसा-
 दप्याह्यं धनमिति वङ्गीका । “घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्ती” इत्यमरोपि ॥

(२) अन्तर्जगिका इति, हिन्दिभाषायां “महत्” इति शब्दात् ॥

(३) द्विषन् द्विषन् ॥

(४) परिपत्न्यौ परिपत्न्यः, परिपत्न्यकः । परिपत्नी ॥

‘परिपत्नी’ इति शब्दः ॥

(५) सवयाः सवयाः, सुहृदो सुहृदः ॥

स्त्रिंशः^५ सुहृदरो^१ मित्रं^१ सखा^१ सख्यं^१ तु सोऽहम्^१ ॥२४॥

सौ^१ फार्दे^१ साप्तपदीन^१-मैत्रु^१ (१) ज्योतिषि^१ सङ्गतम्^१ ।

आनन्दनं^१ त्वं^१ प्रच्छन्नं^१ स्यात् सभाजनं^१ मित्यपि ॥२५॥

विषयानन्तरो राजा शत्रुं^१ मित्रं^१ भतः परम्^१ ।

उदासीनः^१ परतरः^१ पाणिग्राहं^१ सु पृष्ठतः^१ ॥२६॥

असुवृत्तिं^१ स्व सुरोधो^१ हेरिको^१ गूढपूरुषः^१ ।

प्रणिधि^१ र्यथार्थवर्णो^१ स्वसर्पो^१ मन्त्रविचक्षुरः^१ ॥२७॥

वाक्तायनः^१ स्पृष्टश्चरः^१ आप्तं^१ प्रत्ययितौ^१ समौ ।

सन्निधि^१ (२) स्याद् गृहपति^१ हृतः^१ सन्देशहारकः^१ ॥२८॥

(२) सन्धि^१-विग्रह^१-यानान्या^१ सन^१ द्वैधा^१-अया^१ अपि ।

मङ्गुणाः^१ शक्तय^१ स्त्रिंशः^१ प्रभुत्वो^१ त्वाह^१ सन्त्र^१-जाः^१ (४) ॥२९॥

(५) साम^१-दानः^१-भेद^१-दण्डा^१ उपायाः^१ साम^१ (५) सान्त्वनम् ।

उपजापः^१ पुनर्भेदो^१ दण्डः^१ स्यात् साहसं^१ दमः^१ ॥३०॥

प्राभतं^१ ठौकनं^१ लञ्जो^१ त्कोचः^१ कौशलिका^१-मिषे^१ ।

(१) मैत्री नदीवत्, मैत्रप्रमित्यपि क्लृप्ते ॥

(२) सस्त्री सस्त्रिणौ सस्त्रिणः ॥

(३) मङ्गुणानमेकैकम् ॥

(४) प्रभुत्वोत्वाह सन्त्रभवा इत्यर्थः, एभि स्त्रिभिः त्वं कोशः

भाण्डागारः दुर्गः कोटः दण्डसन्त्रिः सैन्यम् प्रभुशक्तिः । उपायसङ्घनं

उत्वाहशक्तिः २ पराक्रमसम्पत् इत्यर्थः सन्त्रः पञ्चाङ्गो सैन्यशक्तिः

विश्रान्तसम्पत् इत्यर्थः ३ एषो त्वयाणां शक्तिरिति नाभेदार्थः ॥

(५) एकैकमुपादानम् ॥

(६) सामनो साप्तानि ॥

१ पाश्चात् २ प्रदानम् ३ उपहारो ४ पाश्चात् ॥ यन्ते ५ अपि ॥ १॥

२ मायो ३ पेक्षे ४ मन्त्राक्षानि ५ जुहोपाया ॥ इमे तयः ।

१ मृगया २ आः ३ स्त्रियः ४ पान ५ वाक्पाशव्य ॥ २-यदूषणे ॥ १॥ २॥

दण्डपाशव्य ॥ मित्येत द्वेयं व्यसनं ॥ सप्तकम् ।

पौरुषं विक्रमः २ शौर्यं ३ शौण्डीर्यं ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

यत् कोशदण्डजं तेजः ५ ॥ स प्रभावः ॥ प्रतापः २ वत् ।

भिया धर्माधिक्येन च परीक्षा या तु सोपधा ॥ १ ॥ ४ ॥ ४ ॥

त आन्द्राद्य षडक्षीणं यत्तृतीयाद्य गोवरः ।

रहस्या लोचनं मन्त्रो १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

(१) उपचारः १ उपप्रदानम् २ उपदा ३ उपहारः ४ उप-
पाद्यम् ५ उपायनम् ६ ॥

(२) एकैकम् । माया रूपपरावर्तनादिका, अपेक्षा २ वधारणम्,
रज्ज्वाद्यं मन्त्रं द्रव्यरूपमन्त्रादिना असम्भवदृष्टदर्शनम्, एषां दृष्टे
मायोपेक्षे मन्त्राक्षानि जुहोपाया उपायाः ॥

(३) एकैकम् । आः पाशका अत्र तैरूपकचितं द्यूतं प्रेषम् ॥
पानं मृगयादेः ॥ वाक्पाशव्यं कर्कशवचनम् ॥ अर्थस्य दूषणं तद्वदर्थं
अदानम् १ आदानम् २ विनाशः ३ परिहाराद्य ४ ॥ अर्थस्य दण्डेन
पाशव्यं दण्डपाशव्यं तीक्ष्णदण्डता ॥ एते सप्त व्यसनानि उच्यन्ते ॥

(४) शौण्डीर्यस्य भावः कर्म वा शौण्डीर्यं शौण्डीर्यम् इति वा ॥

(५) तेज इति प्रभत्वशक्तिं भवभुक्तत्वं तेजसी तेजावि ॥

(६) धर्माक्षानि भवोपन्यासेन क्षमात्मानामाश्रयान्वेषणम् उपधा
इत्युच्यते ॥

(७) मन्त्रः पञ्चाङ्गः । यत्कौटल्यः । कर्मणामारम्भोपायः १
पुरुष द्रव्यसंज्ञा २ देशकालविभागः ३ विनिपातप्रतीकारः ४ कार्य
विधिः ५ विप्रश्नाश्चोक्तम् ॥

विनिर्गतं-विजने^१. कान्तं-निःशब्दाकानि^२ केवलम्^३ ।
 यच्चिरहस्यं न्यायं^४ देशरूपं समञ्जसम्^५ ॥४०६॥
 जल्पः^६ स्वेष्टौ^७ नयो^८ न्याय्यं^९ तु चित्तं युक्तं^{१०} चास्मत्ते^{११} ।
 साध्यं^{१२} प्राप्तं^{१३} भजयतां^{१४} भिगीतो^{१५} पयिकानि^{१६} च ॥४०७॥
 प्रविश्यात्^{१७} धिकारो^{१८} ऽथ मर्यादा^{१९} धारणा^{२०} स्थितिः^{२१} ।
 मंस्या^{२२} ऽपराधं^{२३} मनुर्व्यलीकं^{२४} विप्रिया^{२५} गसी^{२६} ॥४०८॥
 बलिः^{२७} करी^{२८} भागधयो^{२९} द्विपाद्यो^{३०} द्विगुणोदमः^{३१} ।
 वाहिनी^{३२} दूतना^{३३} सेना^{३४} बलं^{३५} सैन्यं^{३६} मनीकिनी^{३७} ॥४०९॥
 कटकं^{३८} ध्वजिनी^{३९} तन्त्रं^{४०} दण्डो^{४१} ऽनीकं^{४२} पताकिनी^{४३} ।
 बद्धिनी^{४४} चमू^{४५} चक्रं^{४६} स्तन्धावारो^{४७} ऽस्य तु स्थितिः^{४८} ॥४१०॥
 शिविरं^{४९} रचना तु स्वात् व्यूहो^{५०} दण्डादिको युधि^{५१} ।
 प्रत्यासारो^{५२} व्यूहपाणिः^{५३} सैन्यदृष्टे प्रतिग्रहः^{५४} ॥४११॥
 एकेनै करथाः त्रयश्चा पत्तिः^{५५} पञ्चपदातिका ।
 सेना^{५६} सेनामुखं^{५७} गुह्यो^{५८} वाहिनी^{५९} दूतना^{६०} चमूः^{६१} ॥४१२॥
 मनीकिनी^{६२} च पत्तेः^{६३} स्याद् भाटौ^{६४} स्त्रियुगोः^{६५} क्रमात्^{६६} ॥४१३॥

(१) युधि संपादनमित्तं सैन्यानां रचना (विन्यास विशेषः)
 च ॥

(२) प्रत्यासरतीति प्रत्यासारः सैन्यरचनायाः पञ्चाङ्गाङ्ग इत्यर्थः ॥

(३) ब्रह्मारतम् । “एको रथो गजस्यैको नराः पञ्चपदातयः । त्वयस्व
 मयः कञ्चस्यै पत्तिरित्यभिधीयते” ॥ पत्तेः सम्बन्धिभि र्भिरवाञ्चपदा-
 तयः क्रमेण लिख्यन्ते । सेनादीनि नामानि क्रमेण भवन्ति । तेन पत्ति
 रथो वा सेना^१ सेना लिख्यतां सेनामुखं^२ सेनामुखं लिख्यतां गुह्यः^३
 वाहिनी^४ वाहिनी लिख्यतां दूतना^५ दूतना लिख्यतां

शानीकिनी (१) चोद्विनी सज्जनं तु परजयम् ॥४१३॥
 प्रेजयन्ती पुनः केतुः वताका केतन ध्वजः ॥
 प्रसो जूला-ववूला-खा बूही-धोमुखमूर्धनी ॥४१४॥
 राजो वाजी रथः पत्तिः सेनाङ्गः स्यात्तुर्विधम् ।
 इत्येव चक्रं द्याने प्रतापः स्यन्दनो रथः ॥४१५॥
 श्रीद्वार्यः पुष्परथो देवार्थः सु मरुद्वयः ।
 गोम्बारथो (२) बैनयिको ध्वरथः पारियात्रिकः ॥४१६॥
 (१) कर्णारिथः प्रवहन् उद्यमं रथगर्भकः ॥
 नस्तु शकटो य स्याद्दन्ती कम्बलिवाद्यकम् ॥४१७॥
 य काश्चक्ष-वास्त्रा द्या सौ सौः परिहृते रथे ।
 पाण्डुकम्बवीयः स्त्रात् संज्वीतः पाण्डुकम्बजे ॥४१८॥
 तु द्वेपो वैशाखः च बो वृत्तो द्वीपिचर्मणा ।
 पाण्डुरथपादोऽरि (३) चक्रं धारा पुनः प्रधिः ॥४१९॥
 निरेखाग्रकीले त्वण्या-णी नाभिः सु पिण्डकाः ।

१ चमू त्रिगुणा अनीकिनी ७ ॥ वृदाङ्कः ॥ "पत्तिः १ सेना २
 ॥ सुहृत् १ गुणः ४ वाहिनी चैव ५ मि अणा ६ चमू ७ अनी-
 ८ दशगणिका अकखोद्विनि होइ ८ ॥" "स्त्रात् सेना २ चोद्विनी
 ॥ खाटगाटैवद्विनि गजेः २१८०० । रथैः २८७० सैभ्यो हयै
 भैः ६५६१० पक्षैश्च पदातिभिः १०८१५० ।" इति ॥

(१) दशगुणा अनीकिनी ५ त्वयैः ॥

(२) प्रस्ताभावाद्यै रथः, गोम्बा इति प्रस्ताभ्यां यो ग्या ॥

(३) भरपाद्यै रथः ॥

(४) कर्णारिथो प्रवहन्, चक्रः धीः ॥

युगन्मरः श्वरः स्वात् (१) युगः मीमांसायन्त्रम् ॥४२०॥
 युगकोलकः खु शम्भाः प्रासङ्गः खु युगान्तरम् ।
 अयुक्तोदा बंधस्थः पूर्णः यानमुखः च भूः ॥४२१॥
 (२) रघुपुत्रिः खु वरुणो रघाङ्गानि त्व पस्तराः ।
 शिषिकायाप्यथानेऽव दोलाः प्रेक्षाः-दिका भवेत् ॥४॥
 धनीतकः परम्परावाहनं शिषिकादिकम् ।
 धामः युष्मत् पत्रः वाह्यः वक्ष्यः वाहनः-धोरणो ॥४२२॥
 नियन्ताः प्राजिताः यन्त्राः सूतः सव्येष्टः सारथीः ।
 हविण्यस्थः-प्रवेतारौ (३) जन्ता रघुकुटुम्बिकः ॥४२३॥
 रघारोहिणिः तु रघीः (४) रघिके रघिरो रघीः ।
 (५) अश्वारोहे त्व श्वारः सादी च तुरगी च सः (६) ॥४२४॥
 हस्त्यारोहे सादि-यन्त्रः- (७) महासातः-निषादिनः ।
 अधोरणाः हस्तपकारगजाजीवे भपालकाः ॥४२५॥
 योद्धारः खु भटा योधाः सेनारक्षः खु सैनिकाः ।
 सेनायां वे समवेता से सैन्याः सैनिका अपि ॥४२७॥

(१) युं ली, युगः युंसीत्तमरः ॥

(२) रघुपुत्रादयः ॥

(३) प्रवेतारौ इति वा पाठः ॥

(४) रघिनौ रघिनः ॥

(५) रघवत स्त्रीणि नामानि ॥

(६) सादी इज्जनः सादी सादिनौ सादिनः इत्यपि तेषां
 तुरगिणौ तुरगिणः ॥

(७) अत्रापि पूर्ववत्, सादी सादिनौ सादिनः ॥

ये सहस्रेण योश्चर सो साधवाः सहस्रिणः ।
 छायाचरः शब्दधारः पताकी वैजयन्तीकः ॥४२८॥
 परिधिस्थः परिचरः (१) आसुक्तः प्रतिसुक्तः-वत् ।
 अपिनद्धः पिनद्धो ऽथ सन्नद्धो व्यूढकण्टः ॥४२९॥
 दंशितो वसितः सज्जः सन्नाहो वस्यैककण्टः ।
 जगरः कवचं दंशं सानुतं माण्ड्यरज्जुदः ॥४३०॥
 निषोक्तकः स्यात् कूर्पासो वारवाणश्च कक्षुकः ।
 (२) सारसनं त्वधिकाङ्गं हृदि धार्यं सकक्षुकैः ॥४३१॥
 शिरस्त्राणो तु शीर्षस्थं शिरस्कं शीर्षकं च तत् ।
 नागोदं सुदरत्राणं जङ्घात्राणं तु मत्कुण्ठम् ॥४३२॥
 बाहुत्राणं बाहुलं स्याज्जातिका त्वङ्गरक्षणी ।
 काकप्रायाः ऽयसी स्यादायुधीयः शस्त्रजीविनि ॥४३३॥
 काण्डवृद्धाः सुधिकौ च तुल्यौ प्रासिकौ-कौन्तिकौ (३) ।
 पारश्वधिकः सु पारश्वधः परश्ववायुधः ॥४३४॥
 स्युर्नैस्त्रिंशिकः शात्की-याष्टीकाः सप्तदायुधाः ।
 दूरी (४) भुजुर्भुजुर्धनुष्कः स्यात्काण्डरीरं सु काण्डवान् (५) ॥४३५॥

(१) सज्जीभूतस्य ॥

(२) चारुं सनोति ददाति सारसनम् अधिकमङ्गादधिकाङ्गं पुं
 जीविनिः, अधिवाङ्गमित्येके यन्मनिः “अधिवाङ्गं सारसनम्” भृगुस्तु
 “तस्य सारसनं स्रवं धियाङ्गञ्च निवन्धन” मित्वात् । गच्छत्वाकरेपि
 “कक्षुके सारवायः स्यात् वाणवादोधिवाङ्गवत् अधिवाङ्गमधिकाङ्गं
 सारवायकेभ्यो ऋत” इति ॥ (३) भक्षुधारिणः ॥

(४) दूरीकौ दूरीकः ॥ (५) बाणधरस्य, काण्डवानो बाणधरस्य ॥

कृतकसः^१ कृतपुङ्ख^२ समवेत्तशरीरिणः ।
 ग्रीष्मवेधिनौ^३ कबुद्धसोः पराङ्मुखः^४ कथतः^५ ॥४३६॥
 अन्तेषु दूरवेधिनौ^६ दूरापातः^७ त्वावधं पुनः^८ ।
 हेतिः^९ महरणं^{१०} शस्त्रं^{११} मस्त्रं^{१२} तच्च चतुर्विधम् ॥४३७॥
 मुक्तं द्विधा पाणि^{१३} यन्म^{१४} मुक्तं शक्ति-शरादिकम्^{१५} ।
 यमुक्तं^{१६} शस्त्रिणादि स्याद्यप्याद्यं तु द्वयात्मकम्^{१७} ॥४३८॥
 धनुः^{१८} चापो^{१९} स्त्र^{२०} मिषवासः^{२१} कोदण्डं^{२२} धन्वकानुकम्^{२३} ।
 द्रुणा^{२४} सौ^{२५} लसको^{२६} स्यान्नरयं त्वर्त्ति^{२७} रटन्यपि ॥४३९॥
 मौर्वी^{२८} जीवा^{२९} गुणो^{३०} गव्या^{३१} शिञ्जा^{३२} बाणसनं^{३३} द्रुणा^{३४} ।
 शिञ्जनी^{३५} क्वा^{३६} च गोधा^{३७} तु तलं^{३८} व्याघातकारणम् ॥४४०॥

- (१) ग्रीष्मवेधिनौ ग्रीष्मवेधिनः ॥
 (२) “समवेदपराङ्मुखस्य कक्षाभ्युतः शरः” इति ॥
 (३) दूरवेधिनौ दूरवेधिनः, दूरापातिनौ दूरापातिनः ॥
 (४) पाणिमुक्तं शक्त्यादि । यन्ममुक्तं शरादि । “शक्त्यादि
 पाणिमुक्तं । स्यादमुक्तं २ सुरिकादिकम् । मुक्तःमुक्तं १ च कक्षादि यन्म-
 मुक्तं ४ शरादिकम्” इति हलःयुधः ॥
 (५) मुक्तामुक्तस्य ॥
 (६) धनुश्, धनु, धनू इति त्रीण्येव प्रातिपदिकानि दृश्यन्ते ।
 अन्यत धनति शब्दादन्ते व्याघातेन वा धनुः रज्ज्वर्तन्यस्य शिङ्गनिर्देशात्
 शब्दमिति उपपत्त्येव धनुरकारान्तोपि, द्वावपि पुं स्त्रीवचिङ्गौ, क्वपि च म्येति
 उपपत्त्येव स्त्रीवचिङ्गो धनूरपि, (पुं स्त्री) धनुः धनुषौ धनुषः, धनुः धनुषी
 धनूषि, पुं स्त्री, धनुः धनू धनवः ॥
 (७) धन्वनी धन्वानिनाम् स्त्री क्वास्ते वायव्येन व्याघः पुं
 स्त्रीवचिङ्गः ॥

(१) स्थानान्या^१ लीढ^२-वैशाख^३-प्रत्यालीढानि^४ मण्डलम्^५ ।
 समपदं^६ च वेधं^७ तु लक्ष्यं^८ लक्ष्यं^९ शरव्यकम्^{१०} ॥४४१॥
 बाणो^{११} पृषत्का^{१२}-विशिखो^{१३} खग^{१४}-गाङ्ग^{१५} पक्षौ^{१६}
 काण्डा^{१७}-शुग^{१८}-प्रदर^{१९}-सायक^{२०}-पत्रवाहा^{२१} ।
 पत्री^{२२}-ध्व^{२३}-जिह्वाग^{२४}-शिलीमुख^{२५}-कङ्कपत्र^{२६} ।
 रोपाः^{२७} कलस्य^{२८}-शर^{२९}-मार्गण^{३०}-चितपुङ्खाः^{३१} ॥४४२॥
 प्रक्षेडनः^{३२} सर्वलोहो^{३३} नाराच^{३४} एषण^{३५} स्व सः ।
 निरस्तः^{३६} प्रहिते बाणे विघाते दिग्ध^{३७}-लिप्तकौ^{३८} ॥४४३॥
 बाणमुक्ति व्यवच्छेदो^{३९} दीप्ति^{४०} वेगस्य तीव्रता^(२) ।
 ज्वरप्र^{४१}-तड्वला^{४२}-वेन्दु^{४३}-तीरी^{४४}-मुख्या स्तु तद्भिदः ॥४४४॥
 पक्षो^{४५} वाजः^{४६} पतणा^{४७} त न्यासः पुङ्ख^{४८} स्तु कर्त्तरी^{४९} ।
 तूणो^{५०} निषङ्ग^{५१} सूणीर^{५२} उपासङ्गः^{५३} शराश्रयः^{५४} ॥४४५॥
 शरधिः^{५५} कलापो^{५६} ऽप्य य चन्द्रहासः^{५७}
 करवाले^{५८}-निस्त्रिंश^{५९}-कपाण^{६०}-खड्गाः^{६१} ।
 तरवारि^{६२}-कौक्षेयक^{६३}-मण्डलाग्रा^{६४}
 अस्मि^{६५} कटि^{६६}-रिष्टी^{६७} त्सर^{६८} रस्य मुष्टिः ॥४४६॥
 प्रत्याकारः^{६९} परीवारः^{७०} कोशः^{७१} खड्गपिधानकम्^{७२} ।
 अङ्गुलं^{७३} फलकं^{७४} चर्म्म^{७५} खेटका^{७६}-वदण^{७७}-सुराः^(३) ॥४४७॥
 यस्य मुष्टिः^{७८} स्तु संप्राङ्^{७९} क्षुरी^{८०} क्षुरी^{८१} कपाणिका^{८२} ।

(१) बाणभेदानामेकैकम् ॥

(२) बाणभेदानामेकैकम् ॥

(३) स्फुर स्फुरिचवनयोः स्फुर चेति घातद्वयादस्फुरति चञ्चति स्फुरः । स्फुरकोशश्च एवं स्फुरः स्फुरक इत्यपि ॥

शक्यं^१ चे^२ भू^३ - पुत्रौ^४ च (१) प्रवपाकस्तु सा स्यता ॥४४८॥
 दण्डो^५ यष्टि^६ च लण्डः^७ स्या दीक्षी^८ करत्रालिका^९ ।
 भिन्दिपाले^{१०} (२) दृग्^{११} कुम्भो^{१२} प्राप्नो^{१३} स्य द्रुषणो^{१४} घनः^{१५} ॥४४९॥
 मुद्गरः^{१६} स्यात् कुठारः^{१७} स्तु^{१८} परशुः^{१९} पशु^{२०} - पश्वधौ^{२१} ।
 परश्वधः^{२२} स्वधिति^{२३} च परिधः^{२४} परिधातनः^{२५} ॥४५०॥
 (४) सर्व्वज्ञा^{२६} तोमरे^{२७} शल्यं^{२८} शङ्खौ^{२९} शूलौ^{३०} त्रिशूलकम्^{३१} ।
 शक्ति^{३२} - पट्टिश^{३३} - दुस्कोट^{३४} - चक्रा^{३५} द्याः^{३६} (५) शस्त्रजातयः ॥४५१॥
 (३) खुरली^{३७} तु अमो^{३८} योम्या^{३९} भ्यास^{४०} सद्भू^{४१} खलूरिका^{४२} ।
 सर्वाभिसारः^{४३} सर्व्वोधः^{४४} सर्व्वसन्नहन^{४५} समाः ॥४५२॥
 लोहाभिसारो^{४६} दशव्यां विधि नीराजना त्परः ।
 प्रस्थानं^{४७} गमनं^{४८} व्रज्या^{४९} अभिनिर्याणं^{५०} प्रयाणकम्^{५१} ॥४५३॥
 यात्रा^{५२} अभिषेणनं^{५३} तु स्यात् सेनया अभिगमो रिपो ।
 स्यात् सुहृद्बल मासारः^{५४} प्रचक्रं^{५५} चलितं बलम् ॥४५४॥
 प्रसारं^{५६} स्तु प्रसरणं^{५७} तृणकाष्ठादिहेतवे ।
 अभिक्रमो^{५८} रणे यान मभीतस्य रिपून् प्रति ॥४५५॥

(१) अस्मि धेनुः १ अस्मि पुत्री २ ॥

(२) भिन्दिपालो नाम इक्ष्वाकुस्यो महाफलो दीर्घदेण्ड आयुध-
विधेयः इत्यस्य टीका ॥

(३) कुठिः सौतः, कोठति कुठारः, पुं स्त्रीलिङ्गः, तृषि कुठिभ्यां
किटिभ्याः कुठारः, कुठान् इक्षानियसीति वा ॥

(४) सर्व्वज्ञातोमरोऽस्त्रिषामित्यकरः ॥

(५) चक्राः पुं स्त्री चक्राः चक्रम् ॥

(६) प्रसक्तः अभिषेणः ॥

अभिमित्तो^१ (१) अभिमित्तियो^२ अभिमित्तियो^३ अभि-रिज्जन् ।
 ख्यादुरखा^४ वुरसिल^५ (२) ऊर्जस्व^६ ऊर्जस्वो^७ सौ ॥४५६॥
 माय्युगीनो^८ रणे साधु-जेता^९ जिष्णु^{१०}श्च जित्वरः^{११} ।
 जय्यो^{१२} यः शक्यते जेतुं जेयो^{१३} जेतव्यमानके ॥४५७॥
 वैतालिका^{१४} बोधकरा^{१५} अर्थिकार^{१६} सौखसुप्तिकाः^{१७} ।
 घण्टिका^{१८} स्वात्क्रिका^{१९} सूतो^{२०} बन्दी^{२१} (२) मङ्गलपाठकः ॥४५८॥
 मागधो^{२२} मगधः^{२३} संशप्तका^{२४} युद्धा-निवर्त्तिनः ।
 (४) नग्नः^{२५} सुतिव्रत^{२६} साधु ग्रन्थो भोगावली^{२७} भवेत् ॥४५९॥

प्राणः^{२८} स्थाम^{२९}-तरः^{३०} (५) पराक्र^{३१}-
 मवल^{३२} घुम्बानि^{३३} शौथ्यो^{३४} जही^{३५},
 (६) शुष्मं^{३६} शुष्म^{३७} च शक्ति^{३८} ऊर्ज^{३९}-
 सहसी^{४०} युद्धं^{४१} तु संख्यं^{४२} कलिः^{४३} ।
 संग्राम^{४४}-हव^{४५}-सम्प्रहार^{४६}-
 समरा^{४७}-जन्यं^{४८}-युद्धा^{४९} (७) योधनं^{५०},
 संस्फोटः^{५१} कलहो^{५२} मधः^{५३}
 प्रहरणं^{५४} (८) संख्यं^{५५} द्रुणो^{५६} विग्रहः^{५७} ॥४६०॥

(१) शुक्लसम्मुखगामिनः ॥

(२) ऊर्जस्विन् इति छेदः ऊर्जस्विनो ऊर्जस्विनः ॥

(३) बन्दिनौ बन्दिनः ॥

(४) पीतकौ पीतमात्र परिधानो मङ्गलपाठकः ॥

(५) तरः तरसी तरांसी ॥

(६) ओजः ओजवि ओजांवि, शुष्म शुष्मणि शुष्माणि ॥

(७) युध युधौ युधः, स्त्री । (८) संयत् संयती संयन्ति, स्त्री

वृद्धः^१ समाधातः^२ समाह्वयः^३ मि-

सम्पातः^४ सम्पदः^५ समिः^६ त्रिधाताः^७ ।

(१) आत्माह्वयः^१ जिः^२ प्रधानान्यः^३ ऽनीकः^४

मन्थागमः^५ च प्रविदारणः^६ च ॥४६१॥

समुदायः^१ समुदयोः^२ राटिः^३ ससितिः^४ सङ्करोः^५ ।

अभ्यामर्दः^६ सम्परायः^७ समीकः^८ साम्परायिकम्^९ ॥४६२॥

आक्रन्दः^{१०} संख्यगः^{११} चाथ नियुद्धं तद् भुजोद्धवम् ।

(२) पटङ्गाः^१ उखरौः^२ तुल्यौः^३ तुमुलं^४ रणसङ्कुलम् ॥४६३॥

नारीसं त्व ग्रयानं^५ स्यादवमर्दः^६ शु पीडनम्^७ ।

प्रपातः^८ स्व अवस्कन्दोः^९ धाव्यः^{१०} भ्यासादनं^{११} च सः ॥४६४॥

तद्रात्रौ सौप्तिकं वीराशंसनं^१ त्वा जिभीष्णम् ।

नियुद्धभूर क्षवाटो^२ मोहो^३ (४) मूर्च्छा^४ च कश्मलम् ॥४६५॥

दृक्ते भाविनि वा युद्धे पानं^५ स्या द्वीरपाणकम्^६ ।

प्रकायनं^७ मपयानं^८ सन्दावः^९ दूतः^{१०} विद्रवाः^{११} ॥४६६॥

अपक्रमः^१ समु-त्प्रे-भ्यो^२ (३) द्रावो ऽथ विजयो^४ जयः^५ ।

पराजयो^६ रणो भङ्गो^७ (८) डमरे^८ भिस्त्रे^९ विज्वौ^{१०} ॥४६७॥

वैरनिर्यातनं^१ वैरशुद्धिं^२ वैरप्रतिक्रिया^३ ।

(१) समित् समितौ समितः ॥

(२) वाक्पुद्धयः ॥

(३) संयामवाद्यः ॥

(४) संयामे प्रहाराभ्योहो वैचित्तं मूर्च्छा मूर्च्छां तयोवीनैकम् ॥

(५) सन्दावः १ उद्धवायः २ प्रद्रावः ३ ॥

(६) अपक्रमस्य "पट" इति भाषा ॥

लात्कारः^१ शु प्रसभ^२(१) हठो^३य स्वलितं^४ कलम्^५(२) ॥१८॥
 रा-पर्य-भितो भूतो^६(३) जितो^७ भग्नः^८ पराजितः^९ ।
 लायित^{१०}सु नष्टः^{११} स्यात् गृहीतदिक्^{१२}तिरोहितः^{१३} ॥१९॥
 जताहवो^{१४} जितकाशी^{१५} प्रस्कम्भ^{१६}-पतिती^{१७} सभी ।
 चारः^{१८}कारा^{१९}-गुप्तो^{२०} बन्धा^{२१}ग्रहकः^{२२}प्रोपतो^{२३}ग्रहः^{२४}(५) ॥२०॥
 वानुर्वैर्यं^{२५} द्विज^{२६}-क्षत्र^{२७}-वैश्य^{२८}-शूद्रा^{२९} दृणां^{३०}(६) भिदः ।
 ब्रह्मचारी^{३१}(७) गृही^{३२}वानप्रस्थो^{३३} भिक्षु^{३४}रिति क्रमात् ॥२१॥
 चत्वार आश्रमा^{३५} सत्र वर्णी^{३६} स्यात् ब्रह्मचारिण्य^{३७} ।
 ज्येष्ठाश्रमी^{३८} गृहमेधी^{३९} गृहस्थः^{४०} स्नातको^{४१} गृही^{४२} ॥२२॥
 वैखानसो^{४३} वानप्रस्थो^{४४} भिक्षुः^{४५} सान्नासिको^{४६} यतिः^{४७} ।
 कर्ष्यन्दी^{४८} रक्तवसनः^{४९} परिव्राजक^{५०}-तापसौ^{५१} ॥२३॥
 पाराशरी^{५२} पारिकाञ्छी^{५३} मस्करी^{५४} परिरेणकः^{५५} ॥

(१) प्रसभोऽस्तीति वैजयन्ती ॥

(२) “कृबन्त स्वलिते व्याजे” इति महेश्वरः । स्वलितं परस्य
 वदतः स्वामिमताद्यन्तरविकल्पोपपादनेन वचनविघातः । यथा कूपो
 नवोदक इति षड्दर्शनम् । वादिना कूपो नवोदक इति कथायां
 शीतार्थवाचकतया नवशब्दप्रयोगे कृते कृतवादो नवसंख्यामारोप्य
 दूषयति कुत एकएव कूपो नवसंख्योदक इति । मतिक्लृप्तादिकं वा ।
 यज्ञायक्यः । “किं करोति नरः प्राप्तः शूरोवाथ सुपण्डितः । द्वेयो
 यस्य कृत्वाग्नेवी करोति विफलाः क्रियाः” ॥

(१) पराभूतः १ परिभूतः २ अभिभूतः ३ ॥

(४) कारागारस्थः ॥ (५) ग्रहः २ उपग्रहः ॥

(६) पक्षिकम् ॥

(७) दण्डीवत् ब्रह्मचारी ॥

स्याच्छिखः^१ स्याच्छिखशायी^२ यः श्रोते स्याच्छिखे प्रतात्^३ ॥४७॥
 अपः^४ क्षेशश्च^५ हो^६ दान्तः^७ शान्तः^८ आन्तो^९ जितेन्द्रियः^{१०} ।
 प्रवदानं^{११} कर्णं^{१२} शुङ्गं^{१३} प्राञ्छय^{१४} सु त्रयीमुखः^{१५} ॥४७५॥
 मूदेवो^{१६} वाङ्मो^{१७} विप्रो^{१८} ह्य-ग्र-भ्यः^{१९} जाति^{२०}-जम्ब^{२१}-जाः^{२२} ॥४७६॥
 र्याज्ये^{२३} षः^{२४} सूवकगृहः^{२५} षट्कर्मा^{२६} सुखसम्भवः^{२७} ॥४७७॥
 वेङ्गगर्भः^{२८} शमीगर्भः^{२९} सार्वित्रो^{३०} मैत्र^{३१} एतसः^{३२} ॥४७८॥
 षटुः^{३३} पुनर्माणवक्रो^{३४} भिक्षा^{३५} स्यात् प्रासमात्रकम्^{३६} ॥४७९॥
 उपनाय^{३७} सु पनयो^{३८} वटूकरण^{३९} मानयः^{४०} ॥४८०॥
 अग्नीन्धनं^{४१} त्वग्निकार्यं^{४२} माग्नीध्रा^{४३} चाग्निकारिका^{४४} ॥४८१॥
 पालाशो^{४५} दण्ड आषाढो^{४६} व्रते राभ्य^{४७} सु^{४८} वैणवः^{४९} ।
 रैलः^{५०} सारस्वतो^{५१} रौच्यः^{५२} पैलव^{५३} स्वौ परैधिकः^{५४} ॥४८२॥
 आश्वत्य^{५५} सु जितनेमि^{५६} रौदुम्बर^{५७} उलूखलः^{५८} ।
 जटा^{५९} सटार^{६०} टषी^{६१} पीठं^{६२} कुण्डिका^{६३} तु कमण्डलुः^{६४} ॥४८३॥

(१) "मातुरये विजननं द्वितीयं मौञ्जीवन्धनमिति" स्मृतेः ।
 द्विजातिः १ द्विजन्मा २ द्विजः ३ अपजजातिः ४ अपजन्मा ५ अपजः ६

(२) एतसः एकादशखरादित्तद्वर्गाद्यनध्योदन्यान्तस्य ।

(३) "प्रासप्रमाणं भिक्षास्यादयं प्रासचतुष्टयम्, अप्यं चतुष्टयं
 प्राञ्छईत्यकारं द्विजोक्तमाः १" ॥

(४) वक्त्राणुः "गर्भाष्टमे ह्यकुर्वीत प्राञ्छयस्योपनायनम्" चत्वारि
 मौञ्जीवन्धनस्य ।

(५) ऋग्वेदकाण्डेऽग्निविशेषस्य ॥

(६) रन्ध्राशब्दो वेणुप्रस्थाय इति टीका, रन्ध्रावा विकारो रान्धः

(७) औषरोधिक इति वा पाठः ॥

श्रोत्रियः^(१) ज्ञान्दसो^(२) यथा^(३) त्वा देहा^(४) स्या^(५) स्मखे व्रती^(६) ।
 याजको^(७) यजमान^(८) च सोमयाजी^(९) तु दीक्षितः^(१०) ॥४८१॥
 इज्याशीलो^(११) यायजूको^(१२) यज्वा^(१३) स्यादा सुतीव्रतः^(१४) ।
 सोमपः^(१५) सोमपीथी^(१६) स्यात् स्थपति^(१७) गर्घ्यतीष्टिकत् ॥४८२॥
 सर्ववेदा^(१८) सु^(१९) सर्वस्वदक्षिणं यज्ञ मिष्टवान् ।
 यजुर्विदध्वसु^(२०) ऋग्भि^(२१) व्रोतो^(२२) ज्ञाता^(२३) तु^(२४) सामवित् ॥४८३॥
 यज्ञो^(२५) यागः^(२६) सवः^(२७) सत्तं^(२८) सोमो^(२९) मन्यु^(३०) स्मिखः^(३१) क्रतुः^(३२) ॥
 संसरः^(३३) सप्ततनु^(३४) सवितानं^(३५) बर्हि^(३६) रध्वरः^(३७) ॥४८४॥
 अथ्ययनं^(३८) ब्रह्मयज्ञः^(३९) स्याद्देवयज्य^(४०) आहुतिः^(४१) ॥
 होमो^(४२) होत्र^(४३) वषट्कारः^(४४) पितृयज्ञसु^(४५) तर्पणम्^(४६) ॥४८५॥
 तच्छ्राद्धं^(४७) पिण्डदानं^(४८) च त्रयज्ञो^(४९) ऽतिथिपूजनम्^(५०) ।
 भूतयज्ञो^(५१) बलिः^(५२) पञ्च महायज्ञा^(५३) भवन्त्यमी ॥४८६॥
 पौर्णमास^(५४) च दर्श^(५५) च यज्ञौ पञ्चान्तयोः^(५६) पृथक् ।
 सौमिकी^(५७) दीक्षणीयेष्टि^(५८) दीक्षा^(५९) तु व्रतसंग्रहः^(६०) ॥४८७॥
 वृतिः^(६१) सुगहना^(६२) कुम्भा^(६३) वेदी^(६४) भूमिः^(६५) परिस्तृता ।

(१) यष्टारौ यष्टारः, आदेष्टारौ आदेष्टारः ॥

(२) सर्ववेदसौ सर्ववेदसः ॥

(३) उज्ञातारौ उज्ञातारः ॥

(४) लो, बर्हिषी बर्हिषि ॥

(५) ब्रह्मण्योवेदस्य यजनं दानादि स ब्रह्मयज्ञः ॥

(६) अग्न्यपूर्वकं जलदानं तर्पणम् ॥

(७) दीक्षणी यस्य

दीक्षाहस्य बर्हिषः चन्द्रनिमित्तयागविशेषोऽयम् ॥

(८) वासनास्य अथवा औगुह्यारविशेषः ॥

स्यखिलं^१ त्वरं^२ च न्या यूपः^३ स्याद्यज्ञकीलकः ॥४८८॥

चमालो^४ यूपकटको^(१) यूपकर्णो^५ हतावनो^(२) ।

यूपाग्रभागे^६ रक्षा^७ जुह्वी^(३) शरणि^८ निर्घ्न्यदाशुणि ॥४८९॥

स्युर्दक्षिणा^९-हवनीय^{१०}-गार्हपत्या^{११} स्त्रयोऽग्नयः ।

इदं मग्निचयं जेता^{१२} प्रणीतः^{१३} संस्कृतोऽनलः ॥४९०॥

ऋक् सामिधेनो^{१४} धाव्या^{१५} च समिदा^{१६} धीयते यथा ।

समिदि^{१७} न्वन^{१८} मेधे^{१९}-धम^{२०}-तर्पयौ^{२१}-धांसि^{२२} भस्मा^{२३} तु^(४) ॥४९१॥

स्याद् भूति^{२४} रक्षितं^{२५} रक्षा^{२६} चारः^{२७} पातं^{२८} सुवादिकम् ।

सुवः^{२९} सुग^{३०} धरा सो पभञ्जुहः^(५) पुन रुक्तरा ॥४९२॥

ध्रुवा^{३१} तु सर्वसंज्ञार्थं यस्यामा^{३२} न्यं निधीयते ।

योऽभिमन्य^{३३} निहन्येत सस्या तपशु^{३४} रूपाकृतः^{३५} ॥४९३॥

परम्पराकं^{३६} श्रमनं^{३७} प्रोक्षणं^{३८} च मखे बधः ।

हिसार्थं कर्मा^{३९} भिचारः^{४०} स्याद्यज्ञार्हं^{४१} तु यज्ञियम्^{४२} ॥४९४॥

हविः^{४३} सान्नाय्यं^{४४} मामिक्षा^{४५} शतोष्णक्षीरगं^{४६} दधि ।

क्षीरशरः^{४७} पयस्या^{४८} च तन्मासुनि^(६) तु वाजिनम्^{४९} ॥४९५॥

(१) सूत्रधारघटिता यूपशिरसि कटकाकृतिः ॥

(२) हतविश्वनस्थाने ॥

(३) वाचसपतिस्तु “यूपाग्रेतर्मा नस्तिवामिति” पुंस्त्व्याहः तन्मते तर्मा तर्माणी तर्माणि इत्याद्यपि च न्यत्र तर्माणी तर्माणि नान्तः स्त्री, शरणिः पुं स्त्री ॥

(४) भस्मा भस्मानी भस्मानि ॥

(५) उपभृतौ उपभृतः स्त्री, जुह्वौ जुह्वः ॥

(६) तस्या सामिक्षाया मण्डे ॥

हव्यं^१ सुरेभ्यो दातव्यं पितृभ्यः कव्यं^१ मोदयम् ।
 आग्निं तु दधिसंयुक्ते षष्ठहाज्यं^१ षष्पातकः^२ ॥४८६॥
 दध्ना तु मधु संयुक्तं मधुपर्कं महोदयः ।
 हवित्री^१ तु होमकुण्डं हव्यपाकः^१ पुन सवः^२ ॥४८७॥
 अमृतं यज्ञशेषे^२ स्या द्विषसो^१ भुक्त शेषके^२ ।
 यज्ञान्तो ऽवभ्यथः^२ पूर्वं वाप्या-दीष्टं^१ मस्यक्रिया ॥४८८॥
 इष्टापूर्णां तदुभयं वर्हिर्मुष्टिं स्तु विष्टरः^१ ।
 अग्निहोत्र^१ ग्निचि^२ ज्ञा हिताग्ना^३ वथा ऽग्निरक्षणा^४ ॥४८९॥
 अग्न्याधाने^२ अग्निहोत्रं दर्वी^१ तु दृतलेखनी ।
 होमाग्निं^१ स्तु महाज्वालो^१ महावीरः^२ प्रवर्ग^३ वत् ॥५००॥
 होमधूमं स्तु निगणो^१ होमभस्म तु वैष्टुतम्^४ ।
 उपस्यर्श^१ स्वाचमनं^२ धारशसेकौ^२ तु सेचने^२ ॥५०१॥
 ब्रह्मासनं ध्यानयोगासने ऽथ ब्रह्मवर्चसम्^५ ।
 वृत्ताध्ययनर्द्धिः पाठे स्याद् ब्रह्माञ्जलि^१ रञ्जलिः ॥५०२॥
 पाठे तु सुखनिष्क्रान्ता विप्रो वृत्ताविन्दवः^१ ।
 साकल्यवचनं^६ पारायणं^१ कल्पे^१ विधि^२ क्रमौ^२ ॥५०३॥

(१) हव्यतेऽस्यां हवित्री ॥

(२) हव्यस्य पाकः पचनमत्र हव्यपाकः स्यातीति केचित् ॥

(३) अग्निहोत्रिणौ अग्निहोत्रिणः, अग्निचितौ अग्निचितः ॥

(४) विशेषेण स्तुयते स्तु विष्टुतोऽग्निसस्येदं वैष्टुतम् ॥

(५) ब्रह्माणो वर्चस्तेजो ब्रह्मवर्चसम् । चरित्वाध्ययनसम्पन्ने ॥

(६) सकलस्य भावः साकल्यं साकल्येन सामस्तेन वचनम् अध्य-
 यनम् । “साकल्यवचनं प्राज्ञैः पारायणमुदाहृतम्” इति हलायुधः ॥

मूले ऽङ्गुष्ठस्य स्याद्वाङ्मूत्रं^१ तीर्थं कायं^१ कनिष्ठयोः ।
 पित्रं^१ तर्जन्यङ्गुष्ठान्तर्देवतं^१ त्व ऽङ्गुलीमुखे ॥५०४॥
 ब्रह्मत्वं^१ तु ब्रह्मभूयं^२ ब्रह्मसायुज्यं^२ मित्यपि ।
 देवभूया^३-दिक्^(१) तद्वदयोपाकरणं^१ श्रुतेः ॥५०५॥
 संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यात् स्वाध्यायः^१ पुनर्जपः^२ ।
 औपवस्त्रं^(२) तूपवासः^२ कच्छं^१ सान्त्तपनादिकम् ॥५०६॥
 प्रायः^१ सन्यास्य-नसने नियमः^१ पुण्यकं^२ व्रतम्^(२) ।
 चरितं^१ चरितार्-चारो^२ चारित्र्यं^३-चरणं^४ अपि ॥५०७॥
 तत्तं^१ शीलं^१ च सर्वैर्गोर्ध्वं^१ जपे ऽवमर्षणम् ।
 समास्तु पादग्रहणा^१-भिवादनो^२-पसङ्ग्रहाः^२ ॥५०८॥
 उपवीतं^१ यज्ञसूत्रं^२ प्रोद्धते दक्षिणे करे^(४) ।
 प्राचीनावीतं^१ मन्यस्त्रिन्निवीतं^१ कण्ठलम्बितम् ॥५०९॥
 प्राचेतसं^१ स्तु वात्सीकी^२ वत्सिक^३-कुम्भिनौ^४ कविः^५ ।
 मैत्रावरुण^६-वात्सीकौ^७ वेदव्यासं^१ स्तु माठरः^२ ॥५१०॥
 द्वैपायनः^१ पाराशर्यः^४ कानीनो^५ वादरायणः^६ ।

(१) आदिशब्दात् स्वर्गभूयं स्वर्गत्वं स्वर्गं सायुज्यम् इति ॥

(२) औपवस्त्रं उपवस्त्रा प्राप्नोऽस्य औपवस्त्रम् ऋत्वादिभ्य इत्यण्
 “वस्तच् स्तन्ने” इत्यस्मात् क्ते उपवस्त्रास्यदमौपवस्त्रमित्येकै, उपवस्त्र-
 भिन्यन्ते, उपवस्त्ररिदमित्यन्नाद्योपि यत् स्मृतिः “मापान्कषु मस्त्रुं रांश्च
 यर्जयेदौपस्त्रं के” इति । “औपवस्त्रमुपवस्त्रमौपवस्त्रोपवस्त्रके” इति
 शब्दकलाकरः ॥

(३) पुं ली, व्रतः व्रतमिति यावत् ॥

(४) दक्षिणे करे प्रोद्धते इति दक्षिणकराधोनिःक्षिपे स्तुते इत्यर्थः ॥

व्यासो^१ ऽस्या ऽस्वा सत्यवती^२वासवी^३ गन्धकालिका^४ ॥५१२॥
 योजनगन्ध^५ दाशेयी^६ शालङ्कायनजा^७ च सा ।
 जामदग्न्य^८ स्तु रामः^९ स्यात् भार्गवो^{१०} रेणुकासुतः^{११} ॥५१३॥
 नारद^{१२} स्तु देवब्रह्मा^{१३} पिशुनः^{१४} कलिकारकः^{१५} ।
 (१) वशिष्ठो^{१६} ऽरुन्धतीजानि^{१७}-रत्नमाना^{१८} त्व ऽरुन्धती^{१९} ॥५१३॥
 त्रिशङ्कुयाजी^{२०} गाधेयो^{२१} विश्वामित्र^{२२} च कौशिकः^{२३} ।
 कुशारणि^{२४} स्तु दुर्वासाः^{२५} शतानन्द^{२६} स्तु गौतमः^{२७} ॥५१४॥
 याज्ञवल्क्यो^{२८} ब्रह्मरात्रि^{२९} र्योगेशो^{३०} ऽप्यथ पाणिनी^{३१} ।
 (१) सालानुरीयो^{३२}-दाक्षेयो^{३३} गोमर्दीये^{३४} पतञ्जलिः^{३५} ॥५१५॥
 कात्यायने^{३६} वररुचि^{३७} र्मेधाजि^{३८} च पुनर्वसुः^{३९} ।
 अथ व्याडि^{४०} र्विन्ध्यवासी^{४१} नन्दिनी तनय^{४२} च सः ॥५१६॥
 स्फोटायने^{४३} तु कञ्जीवान्^{४४} पालकाय^{४५} करेणुमः^{४६} ।
 वाटस्यायने^{४७} मल्लनागः^{४८} कौटिल्य^{४९} अणकात्मजः^{५०} ॥५१७॥
 द्रामिलः^{५१} पञ्चिलस्वामी^{५२} विष्णुगुप्तो^{५३} ऽङ्गुल^{५४} च सः ।

(१) अयं टन्त्ययानपि, अतिशयेन वसुमान् वसिष्ठः, गुणाङ्गादितीति
 निम्नतोर्णीध्वेति मतोर्नुपि प्रत्यं खरादेरियखरादिनापः ॥

(२) दुर्वामसो दुर्वाससः ॥

(३) सनातन आभिजनो निशामोऽस्य सनातुरीयः सनातुरा-
 दीयण् ॥ . . .

(४) कञ्जीवन्तो कञ्जीवलः ॥

(५) कौटिल्य इति वा । कुटो धट् सं खानि कुटवा कलधान्याः,
 तेषामपत्यं कौटिल्यः, यद्यपि टीका कृता एतत्साधितं तथापि प्रसक्त-
 भावे कौटिल्य इत्येव दृश्यते ॥

चतव्रतो ऽवकीर्णो^(१) स्यात् प्रात्यः^१ संस्कारवर्जितः ॥५१॥
 शिखिदानः^१ लणकस्मी ब्रह्मबन्धु^१ द्विजो ऽधमः ।
 नष्टाग्निर्वीरहा^१ जातिमात्रजीवी द्विजव्रुवः^१ ॥५१६॥
 धर्मध्वजो^१ लिङ्गवृत्ति^२ वेदहीनो^१ निराकृतिः^२ ।
 वार्त्ताशी^१ भोजनार्थं यो गोत्रादि वदति स्वकम् ॥५२॥
 चच्छिष्टभोजनो^१ देव-नैवेद्यवर्तिभोजनः ।
 अजप^(२) स्व ऽसदध्येता^२ शाखारण्डो^१ ऽन्यशाखकः^२ ॥५२१॥
 शस्त्राजीवः^१ काण्डसृष्टो^२ गुरुहा^१ नरकीलकः^२ ।
 मणो^१ देवादिपूजाया मन्त्राद्भो ऽय मलिम्लुचः^१ ॥५२२॥
 पञ्चयज्ञपरिभ्रष्टो निषिद्धैकरुचिः खरुः^२ ।
 षुभे यस्मि न्नुदेत्य ऽर्को ऽसमेति क्रमेण तौ ॥५२३॥
 अभ्यदिता^१-भिनिर्मुक्तौ^१ वीरोज्जो^१ न जुहोति यः ।
 अग्निहोतृकलात् याज्यापरो वीरोपवीजकः^१ ॥५२४॥
 वीरविष्ठावको^१ जुह्व द्वनैः शूद्रसमाहृतैः^(२) ।
 (४) स्याद्वादवाद्या^१ र्हतः^२ स्या च्छून्यवादी^१ तु सौगतः^२ ॥५२५॥
 नैयायिक^१ स्वा ऽक्षपादो^२ योगः^२ साङ्ख्य^१ सु^१ कापिलः^२ ।
 वैशेषिकः^१ स्यादौलूक्यो^२ बार्हस्पत्य^१ सु नास्तिकः^२ ॥५२६॥

(१) अवकीर्णो नैव अवकीर्णिनः ॥

(२) नान्ति जपः साध्यागोटस्य ॥

(१) शूद्रेभ्यः समाहृतैः ॥

(४) स्याद्वादवादिनौ स्याद्वादवादिनः । “स्यादन्ति” “स्यान्नास्ति”

इत्येवं रीत्या वक्तुं शीलाः । स्याद्वाद मयुभक्तिनयो इत्येवंतां युक्तिनामनि ।

चार्वाको^१ लोकायतिक^२ चै ते षडपि तार्किकाः^३ ।
 ऋक्^४ तु ऋचियो^५ राजा^६ राजन्यो^७ वाङ्मन्त्रवः^८ ॥५१७॥
 अथी^९ भूमिस्त्रिशो^{१०} वैश्या^{११} ऊरुव्या^{१२} ऊरुजा^{१३} विशः^{१४} ।
 वाणिज्यं^{१५} पाशुपाल्यं^{१६} च कर्षणं^{१७} चेति^{१८} वृत्तयः^{१९} ॥५२८॥
 आजीवो^{२०} जीवनं^{२१} वार्त्ता^{२२} जीविका^{२३} वृत्ति^{२४}-वेतने^{२५} ।
 उख्यो^{२६} धान्यकणादानं^{२७} कणिशाद्युर्जनं^{२८} शिलम्^{२९} ॥५२९॥
 ऋतं^{३०} तद्वय मन्त्रं^{३१} कवि^{३२} र्ऋतं^{३३} न्तु याचितम्^{३४} ।
 अयाचितं^{३५} स्या दृष्टं^{३६} सेवावृत्तिः^{३७} श्वजीविकारं^{३८} ॥५३०॥
 सत्यान्त्रं^{३९} तु वाणिज्यं^{४०} वणिज्या^{४१} वाणिजो^{४२} वणिक^{४३} ।
 क्रयविक्रयिकः^{४४} पण्णाजीवा^{४५}-पणिक^{४६}-नैगमाः^{४७} ॥५३१॥
 वैदेहः^{४८} सार्थवाह^{४९} च क्रायकः^{५०} क्रयिकः^{५१} क्रयी^{५२} ।
 क्रयेदे^{५३} तु विपूर्वा^{५४} स्ते मूल्ये^{५५} वस्तारं^{५६}-र्थं^{५७}-वक्रयाः^{५८} ॥५३२॥
 मूलद्रव्यं^{५९} परिपणो^{६०} नीनी^{६१} लाभो^{६२} ऽधिकं^{६३} फलम्^{६४} ।
 परिदानं^{६५} विनिमयो^{६६} नैमेयः^{६७} परिवर्त्तनम्^{६८} ॥५३३॥
 व्यतिहारः^{६९} परावर्त्तो^{७०} वैमेयो^{७१} निमयो^{७२} ऽपि च^{७३} ।
 निक्षेपो^{७४}-पनिधी^{७५}न्यासे^{७६} प्रतिदानं^{७७} तदर्पणम्^{७८} ॥५३४॥
 केतव्यमानके^{७९} क्रयं^{८०} क्रयं^{८१} न्यस्तं^{८२} क्रयाय यत् ।
 पणितव्यं^{८३} तु विक्रेयं^{८४} पण्यं^{८५} सत्यापनं^{८६} पुनः^{८७} ॥५३५॥
 सत्यङ्कारः^{८८} सत्याकृति^{८९} सुख्यौ^{९०} विपण विक्रयो^{९१} ।

(१) एकैकं श्रेयम् ॥

(२) विक्रायकः १ विक्रायिः २ विक्रयी ३ विक्रयिता ४ ॥

(३) नैमेय निमयोऽपि च, वैमेय विमयोऽपि च, इति पाठद्वय-
मपि भवति ॥

गण्यं^(१) गण्यं संख्येयं^२ संख्या त्वे कादिका भवेत् ॥३३६॥
 यद्योत्तरं दशगुणं^(२) भवेदे को^१ दशा^२ ऽमुतः ।
 शतं^३ सहस्रं^४ मयुतं^५ लक्षं^६ प्रयुतं^७ -कोटयः^८ ॥५३७॥
 अर्बुदं^९ मवजं^{१०} खर्वं^{११} च निखर्वं^{१२} च महास्रजम्^{१३} ।
 शृङ्गं^{१४} वीरुं^{१५} रन्ध्रं^{१६} मध्यं^{१७} परार्द्धं^{१८} चेति नामतः ॥५३८॥
 अर्धस्रजं^{१९} द्वीप-वाङ्मार्ग-दि पुङ्गवा-ल-द्य ऽनन्तकम्^{२०} ।
 सांख्यातिकः^{२१} पोतवणिग् यानपात्रं^{२२} बह्वितकम्^{२३} ॥५३९॥
 बोह्विह्यं^{२४} वह्नं^{२५} पोतः^{२६} पोतवाहो^{२७} नियामकः^{२८} ।
 निर्यामः^{२९} कर्णधारं^{३०} सु नात्रिको^{३१} नौ^{३२} सु मङ्गिनी^{३३} ॥५४०॥
 तरी^{३४}-तरण्यौ^{३५} वेङ्गा^{३६} ऽथ द्रोणी^{३७} काष्ठास्त्रवाहिनी ।
 नौकादण्डः^{३८} क्षेपणी^{३९} स्या ज्ञगण्ड^{४०} सु कूपकः^{४१} ॥५४१॥
 पोलिन्दा^{४२} स्त्र ऽन्तरादण्डाः^{४३} स्या त्मङ्गो^{४४} मङ्गिनीशिरः ।
 अस्त्रि^{४५} सु काष्ठकुहालः^{४६} सेकपात्रं^{४७} तु सेवनम् ॥५४२॥
 केनिपातः^{४८} कोटिपात्रं^{४९} मरितं^{५०} ऽथो डुपः^{५१} खवः^{५२} ।
 कोलो^{५३} भेलं^{५४} स्तरण्डं^{५५} च स्या उत्तरपण्य मातरः^{५६} ॥५४३॥
 वृद्धाजीवो^{५७} द्वैगुणिको^{५८} वाहु^{५९} पिकः^{६०} कुसीदिकः^{६१} ।
 वाहु^{६२} पि^{६३} च कुसीदा^{६४} र्थं प्रयोगौ^{६५} वृद्धिजीवने ॥५४४॥
 वृद्धिः^{६६} कलान्तरं^{६७} मृगां^{६८} तू द्वारः^{६९} पर्युपदञ्चनम्^{७०} ।

(१) गणसंख्याने कवर्ग तृतीयाद्यस्यरादिर्धातुः ॥

(२) दशगुणसंख्या यस्मिन् तद्दशगुणं क्रियाविशेषणमेतत् यथा
एकादशभिर्गुणितो दश भवेत् ॥

(३) सां यातिक इत्यपि ॥

याज्वयाभं याचितकं^१ परिवृत्त्या ऽपमित्यकम् ॥५४५॥
 अभ्रमर्णो^१ ग्राहकः स्या दुक्तमर्णो^१ सु दायकः ।
 प्रतिभूर्लङ्गकः^१ (१) साची^१स्येय^२ आधि^१सु बन्धकः^२ ॥५४६॥
 तुलाद्यैः पौतवं^१ मानं द्रुवयं^१ कुडवादिभिः ।
 पाय्यं^१ हस्तादिभि सत स्याद् गुञ्जाः पञ्च माषकः^२ ॥५४७॥
 ते तु षोडश कर्षो^१ ऽक्षः^२ पलं^१ कर्षचतुष्टयम् ।
 विस्तः^१ सुवर्णो^१ हेम्नो ऽचे कुरुविस्त^१सु तत् पले ॥५४८॥
 तुला^१ पलशतं तासां विंशत्या भार^१ आचितः^२ ।
 शाकटः^२ शाकटीन^४ च शलाट^५ स्ते दशा^६ चितः^१ ॥५४९॥
 चतुर्भिः कुड्वैः प्रस्थः^१ प्रस्थे चतुर्भि राढ़कः^१ ।
 चतुर्भि राढ़कै द्रोणः^१ खारी^१ षोडशभि च तैः ॥५५०॥
 चतुर्विंशत्या ऽङ्गुलामां हस्तो^१ दण्ड^१ चतुष्करः ।
 तत्सहस्रो तु गव्यूतं^१ क्रोश^१सौ द्वौ तु गोरुतम्^१ ॥५५१॥
 गव्या^२ गव्यूत^२ - गव्यूती^४ चतुःक्रोशं तु योजनम्^१ ।
 पाशुपाल्यं जीववृत्ति^२र्गोमान् गोभी^२ गवीश्वरे^२ ॥५५२॥
 गोपाले^१ गोधु^२ गाभीर^२ - गोप^४ - गोसङ्ख्य^५ - वल्लवाः^६ ।
 गोविन्दो^१ ऽधिकृतो गोषु जावाल^१ स्त्व ऽजजीविकः^२ ॥५५३॥
 कुटुम्बी^१ कर्षकः^२ चेतो^२ हर्ला^४ हषिक^५ - कार्षकौ^६ ।
 कभीवल्लो^१ ऽपि जित्या^१ (२) तु हलिः^२ सीर^१सु लाङ्गलम्^२ ॥५५४॥
 गोदारंण^२ हल^४ मीषा^१ - सीते^१ त-दण्ड पङ्कती ।

(१) जामिन् इति ख्यातस्य ॥

(२) दृढजलस्य ॥

निरीषे^(२) कुटकां फाले^१ कषकः^२ कुशिकः^३ फलम्^४ ॥५५॥
 दात्रं^१ क्षविट^२ तन्मृष्टौ वण्टो^३ मत्स्यं^४ समीकृतौ ।
 गोदारणं^१ तु कुदालः^२ खनित्रं^३ त्व वदारणम्^४ ॥५५॥
 प्रतोदं^१ स्तु प्रवयणं^२ प्राजनं^३ तोन्म^४-तोदने^५ ।
 योत्रं^१ तु योक्तमा^२ वन्मः^३ कोटिशो^४ लोटभेदनः^५ ॥५५॥
 मेधिं^१ मेधिः^२ खलेवाली^३ खले गोबन्धदार यत् ।
 मूद्रो^१ ऽन्यवर्णो^२ वृषलः^३ पद्यः^४ पञ्जो^५ जघन्यजः^६ ॥५५॥
 ते तु मूर्द्धावसिक्तादा ऽऽरयकन्मिषजातयः ।
 चस्त्रियायां द्विजा न्मूर्द्धावसिक्तो^१ विट् स्त्रियां पुनः ॥५५॥
 अम्वष्टो^१ ऽथ पारशव^२-निषादौ^३ मूद्रयोषिति ।
 क्षत्रा न्माहिष्यो^४ वैश्याया मुग्र^५ स्तु वृषलस्त्रियाम् ॥५६॥
 वैश्या क्षु करणः^६ मूद्रा क्षायोगवो^७ विशः स्त्रियाम् ।
 चत्रियायां पुनः क्षत्रा^८ चण्डालो^९ ब्राह्मणस्त्रियाम् ॥५६॥
 वैश्या क्षु मागधः^{१०} क्षत्रां वैदेहको^{११} द्विजस्त्रियाम् ।
 सूत^{१२} स्तु चत्रिया ज्ञात इति द्वादश तद्धिदः ॥५६॥
 माहिष्येण तु जातः स्यात्करणं रयकारकः^१ ।
 कारु^१ स्तु कारी^२ प्रकृतिः^३ शिल्पी^४ श्रेष्ठिस्तु तद्गणः ॥५६॥
 शिल्पिं^१ कला^२ विज्ञानं^३ च भालाकार^४ स्तु मालिकः^५ ।
 पुष्पाजीवः^६ पुष्पलाबी^७ पुष्पाणा भवचायिनो ॥५६॥
 कल्पपालः^८ सुराजीवी^९ शौण्डिको^{१०} मण्डहारकः^{११} ।

(२) यस्याये फालो विवध्यते तस्य निष्क्रान्ता ईषा अस्मात् ॥

वारिवासः^१ पानवणिक्^१ ध्वजो^१ (१) ध्वज्या^८ सुतीव्रतः^८ ॥५१५॥

मद्यं^१ मदिरा^२ मदिरा^३ परिस्तुता^४ ।

कथ्यं^२ परिस्तु^१ न्माधु^१ कापिप्रायनम् ।

गन्धोत्तमा^८ कल्य^१ मिरा^१ परिस्तुता^२ ।

कादस्वरी^१ स्वादुरसा^४ हलिप्रिया^{१५} ॥५१६॥

शुण्डा^१ हला^१ हारहरं^{१८} प्रसन्ना^८ वारुणी^{२०} सुरा^{२१} ।

माध्वीकं^{२२} (२) मदना^{२३} देवसृष्टा^{२४} कापिश^{२५} मन्विजा^{२६} ॥५१७॥

मध्वासवे^१ माधवको^१ मैरेये^१ (३) शीघ्र^२ रासवः^२ (४) ॥

जगलो^१ मेदको^२ मद्यपक्वः^३ किण्वं^४ तु नग्नः^५ ॥५१८॥

नग्नः^६ मद्यजीजं^७ च मद्यसन्धानमा^८ सुतिः^९ ।

(५) आसवो^१ अभिषवो^२ मद्यमण्ड^३-कारोत्तमो^४ समौ ॥५१९॥

गत्वर्क^१ शु चक्रः^२ स्या त्वरक^३ चा तुतर्षणम्^४ ।

शुण्डा^१ पानमदस्थानं^२ अधुवारा^३ अधुक्रमाः^२ (६) ॥५२०॥

(१) “पानवणिजौ पानवणिजः ।” “ध्वजिनौ ध्वजिनः ।” “यथा दशचक्री समो ध्वजः ।”

(२) माध्वत्यनयामाध्वीकं सृणीकास्तीके इको निपात्यते सृणीक विकारोमाध्वीकमित्यन्यं, माध्वीक इति वा ॥

(३) मिरायां देशे भवो गौड्याः सुराया विशेषो मैरेयः नद्या दिलादेयण मोरे समुद्रे भव इति वा तत्र । शेरतेनेन शीघ्रो ध्रुक् पुं- लोवङ्गिष्ठावेतौ ॥

(४) आसूयते आसवः । सुरा चतुर्णां “गौड्यी १ पौट्यी २ च माध्वी ३ च फलोष्ट्या ४ च सुराः स्मृता” इति ॥

(५) आसवनमासवः, एवमभिषवश्च ॥

(६) भद्यपानावसरस्य हे ॥

सपीतिः^१ सङ्घपानं^२(१) स्याद्वापानं^३ पानगोष्ठिका^२ ।
 उपदंशं^४ स्ववदंशं^५ सच्यं^६ मद्यपाशनम्^७ (२) ॥५७१॥^८
 नाडिन्धमः^९ स्वर्णकारः^{१०} कलादो^{११} मुष्टिक^{१२} च सः ।
 तैजसावर्त्तनी^{१३} मूषा^{१४} भस्त्रा^{१५} चर्मप्रसेविका^{१६}(३) ॥५७२॥
 आम्बोटनी^{१७} वेधनिका^{१८} शाण^{१९} सुनिकषः^{२०} कषः^{२१} ।
 सन्दंसः^{२२} स्यात्कङ्कमुखोन्ममः^{२३} कुन्दं^{२४} च यन्त्रकम्^{२५} ॥५७३॥
 बैकटिको^{२६} मणिकारः^{२७} शौलिक^{२८} साम्बकुट्टकः^{२९} ।
 शाङ्गिकः^{३०} स्यात्कास्त्रविक^{३१} सुन्नवाय^{३२} सुसौचिकः^{३३} ॥५७४॥
 कपाणी^{३४} कर्त्तरी^{३५} कल्पन्य^{३६} पिस्त्रुची^{३७} तु सेवनी^{३८} ।
 सृचिस्त्रुतं^{३९} पिप्पलकं^{४०} तर्कुः^{४१} कर्त्तनसाधनम्^{४२} ॥५७५॥
 पिच्छनं^{४३} विहननं^{४४} च तूतस्फोटनकार्मुकम्^{४५} ।
 सेवनं^{४६} सीवनं^{४७} स्थिति^{४८} सुल्यौ स्थूतं^{४९} प्रसेवको^{५०} ॥५७६॥
 तन्तुवायः^{५१} कुविन्दः^{५२} स्यात्त्रसरः^{५३} स्त्रजवेष्टनम्^{५४} ।
 वाणि^{५५} व्यूति^{५६} बानदण्डो^{५७} वेमा^{५८}(४) स्त्रवाणि^{५९} तन्तवः^{६०}(५) ॥५७७॥
 निर्णोजक^{६१} सु रजकः^{६२} पादुकाङ्ग^{६३} तु चर्मजत्^{६४}(६) ।

(१) मिलित्वा मद्यपाने द्वे । मद्यपानस्थानेपि द्वे ॥

(२) मद्यपानरुचिकरमण्यस्य चत्वारि ॥

(३) “पुंसि चर्मप्रसेवकः” इति कोषान्तरम् ॥

(४) वेमानौ वेमानः, वेम वेम्नी, वेमनी वेमानि इत्यादि स्त्रीवि

(५) तन्तः पुं स्त्री, तन्त्रमण्यत्र यदनेकार्थः “तन्त्रं सिद्धान्तराष्ट्र
 परब्रह्मप्रधानयोः । अङ्गदे कुटम्बकाल्ये च तन्तुवाने परिच्छदे
 शाखान्तरे शास्त्रे करणे द्वयसाधके” इति ॥

(६) रजकस्य द्वे, चर्मकारस्यापि द्वे ॥

उपानत्पादुकारपादूः^१ पन्था^२ पादरक्षणम्^३ ॥५७८॥
 प्राणाहिता^४(१) सुपदीना^५ त्वा वद्धा सुपदं हि या ।
 नङ्गी^६ वङ्गी^७ वरना^८ स्या दारा^९ चर्मप्रभेदिकार^{१०} ॥५७९॥
 कुलालः^{११} स्यात् कुम्भकारो^{१२} दण्डभ^{१३} चक्रजीवकः^{१४} ।
 शाणाजीवः^{१५} शस्त्रमाजो^{१६} स्वमाशक्तो^{१७} सिंघापकः^{१८} ॥५८०॥
 धूम^{१९} स्वातिके^{२०} सौली^{२१} स्या त्रिण्याक^{२२}-खलौ^{२३} समौ ।
 रथकत्^{२४} स्थपति^{२५} स्वष्टा^{२६}(२) काष्ठतट^{२७} तच्च^{२८}-वर्द्धकी^{२९} ॥५८१॥
 ग्रामायत्तो ग्रामतच्चः^{३०} कौटतच्चो^{३१} नधीनकः ।
 वृक्षभि^{३२} सञ्जणी^{३३} वासी^{३४} ककच^{३५} करपत्रकम्^{३६} ॥५८२॥
 स उद्हनो^{३७} यत्र काष्ठे काष्ठं निक्षिप्य तन्नते ।
 वृधादनो^{३८} वृक्षभेदी^{३९} टङ्कः^{४०} पाषाणदारकः^{४१} ॥५८३॥
 व्योकारः^{४२} कर्मारो^{४३} लोहकारः^{४४} कूट^{४५} त्व^{४६} योषनः^{४७} ।
 (३) व्रश्चनः^{४८} पत्रपरशु^{४९} रोषीका^{५०} तूलिके^{५१} धिका^{५२} ॥५८४॥
 मध्यकारः^{५३} कान्दविकः^{५४} कन्दु^{५५}-स्वेदनिके^{५६} समे ।
 रङ्गाजीव^{५७} सौलिकिके^{५८} श्वित्रक^{५९} च्चा^{६०} य तूलिका^{६१} ॥५८५॥
 कूचिकार^{६२}, चित^{६३} मालेख्यं^{६४}, पलगण्ड^{६५} सु लेपकत्^{६६} ।
 पुस्तं^{६७} लेपादिकर्म^{६८} स्या न्नापित^{६९} श्वण्डलः^{७०} चुरी^{७१} ॥५८६॥

(१) षट् चर्मपादुकामात्रे । “मोजा” “बुट्” इति इदानीं प्रसिद्धायां पादुकायामेकम् ॥

(२) त्वष्टारौ त्वष्टारः, काष्ठतच्चौ काष्ठतच्चः, तच्चा तच्चः । तच्चाणः, वर्द्धकिः वर्द्धकी वर्द्धकयः ॥

(३) व्रश्चरः नागवल्लीपत्रच्छेदक अस्त्र इत्येके ॥

दुरमर्दी^१ शिवाकीर्त्ति^२ सुखको^३ स्तावसाय^४पि ।
 सुखनं^१ भद्राकरणां^२ वपनं^३ परिवापणम्^(१) ॥५८७॥
 चौरं^२ नाराचो^१ त्वे घिण्वां^२, देवाजीव^१सु देवलः^२ ।
 मार्दङ्गिको^१ भौरजिको^२, वीणावाद्^१सु वैणिक्^२ ॥५८८॥
 वेणुधम्^१ स्या द्वैणविकः^२, पाणिधः^१ पाणिवाद्कः^२ ।
 स्या त्प्रातिहारिको^१ मायाकारो^२, माया^१तु साम्बरी^२ ॥५८९॥
 इन्द्रजालं^१ तु कुहकं^२ जालं^३ कुहति^४ रित्यपि ।
 कौतूहलं^१ तु कुतकं^२ कौतुकं^३ च कुतूहलम्^४ ॥५९०॥
 व्याधो^१ मृगवधाजीवी^२ लुब्धको^३ मृगयु^४ च सः ।
 पापङ्क्तिं^१ मृगया^२खेटो^३ मृगव्या^४-खोदने^५ अपि ॥५९१॥
 जालिकं^१ सु वागुरिको^२, वागुरा^१ मृगजालिकः^२ ।
 (१) शुम्भं^१वटारको^२रज्जुः^३शुल्बं^४तन्वी^५वटी^६गुणः^७ ॥५९२॥
 भीवरे^१ दाश^२कैवर्त्त^(१)(२), वडिशं^१ मत्स्यवेधनम्^२ ।
 आनायं^१सु मत्स्यजालं^२ कुवेणी^१ मत्स्यवन्धनी^२ ॥५९३॥
 जीवान्तकः^१ शाकुनिको^२, वैतंसिक^(४)(४)सु सौनिकः^२ ।
 मांसिकः^१कौटिक^२साथ सूना^१स्थानं वधस्य यत् ॥५९४॥
 स्या बन्धनोपकरणं वीतंसो^१ मृगपक्षिणाम् ।

(१) परिवापनम् इत्यपि ॥ (५८९) "शाम्बरी" इत्यपि ॥

(२) शुनति शुम्भं स्त्री लीवल्लिङ्गः, त्वम् त्वन्वाद्य इति निपात्यते, वध्यते वटारः दारश्चक्रादेत्यारेनिपाते के वटारकः ॥

(३) दन्त्यवान् दासशब्दः सेवकायैः ॥

(४) वीतंसेन पञ्चादिधातयेन जीवति ॥

पाशः^१ सु बन्धनग्रथि^२ रवपाता^३-वटौ^४ समौ ॥५८५॥

सर्माथः^१ कूटयन्त्रं^२ स्यात् किवर्ग^३ सु पृथग्जनः^४ ।

इतरं^२ प्राकृतो^४ नीचः^५ बामरो^६ वर्धर^७ च सः ॥५८६॥

चण्डालो^१ न्नावसा^२ यन्तेवासि^३-श्वपच^४-बुक्कसाः^५ ।

निषाद^१-श्व^२-मातङ्ग^३-दिवाकीर्त्ति^४-जनकुमा^५ ॥५८७॥

पुलिन्दा^१ नाहृत्ता^२ निह्याः^३ शत्ररा^४ वरुटा^५ भटाः^६ ।

माला^१ भिल्लाः^२ किराता^३ च सर्वे ऽपि न्नेच्छजातयः ॥५८८॥

इत्याचार्य श्रीहेमचन्द्रविरचितायामभिधानचिन्तामणौ

नाम मालायां मर्त्यकाण्डस्तोत्रः समाप्तः ॥३॥

भूमिकाण्डः ।

—३३०—

भूँ भूँ मिः२ पृथिवी० पृथ्वी० वसुधो२ वी० वसुन्धरा० ।
 धात्री० धरित्री० धरणी० विष्ठा० विष्णुधरा० धरा० ॥१॥
 क्षिति० क्षौणी० क्षमा० नन्ता० ज्या० कु० वसुमती० महो० ।
 गौ० गौता० भूतधात्री० क्षमा० गन्धमाता० चला० वनिः० ।
 सर्वसङ्घा० रत्नगर्भा० जगती० मेदिनी० रसा० ।
 काश्यपी० पर्वताधारा० स्थिरे० ला० रत्न० बीज० सूः (१) ॥
 विपुला० सागरा च ये स्युर्नेमी० मेखला० स्वरा० (२) ।
 द्यावापृथिव्यौ० तु द्यावाभूमौ० द्यावाचमे० अपि ॥४॥
 दिवस्पृथिव्यौ० रोदस्यौ० (३) रोदसी० रोदसी० च ते ।
 उर्वरा० सर्वस्याभूरि रियां पुन रूषरम् ॥५॥
 स्थलं स्थलो मरु धन्वा० (४) क्षेत्राद्य प्रहृतं खिलम् ।
 मरुत्सृत्तिकारसा चारो घो० मत्स्यमत्स्यारच सा शुभा ॥६॥
 (५) रुमा० लवणखानिः स्यात् सामुद्रं लवणं हि यत् ।

(१) रत्नसूतै रत्नसूतः, रत्नसूतः १ बीजसूतः २ ॥

(२) सागरनेमी सागरमेखला सागरास्वराः ॥

(३) रोदस्यौ स्त्रीलिङ्गोऽयं दिवचनान्तः सान्तः, इकारान्तं “रोदसी रोदसी च ते” इति डावपि दिवचनान्तौ लीव स्त्रीलिङ्गौ सान्तः अकारान्तोऽपि ॥ (४) धन्वान्तौ धन्वानः ॥

(५) रुमाणौ रुमाणः । अथवा रुमास्त्री आकारान्तः ॥

त दक्षीवं^१ वक्षिरक्ष^२ सैन्धवं^३ तु नदीभवत्^४ ॥ १० ॥
 मर्णिमन्त्रं^५ शीतश्चिवं^६ रौमकं^७ नु कमाभवत्^८ ।
 वसुकं^९ वसुकं^{१०} तच्च विष्टं^{११} पाक्ते^{१२} तु कृत्तिमे^{१३} ॥ ११ ॥
 सौवर्चले^{१४} ऽक्षकं^{१५} रचकं^{१६} दुर्गन्धं^{१७} मूलनाशकम्^{१८} ।
 ज्योते तु तत्र तिलकं^{१९} यवचारो^{२०} यवाग्रजः^{२१} ॥ १२ ॥
 यवमालजः^{२२} पाक्व^{२३} च पाचनकं^{२४} सु टङ्कणः^{२५} ।
 मालतीतीरजो^{२६} खोहक्षेष्माणो^{२७} (१) रसशोधनः^{२८} ॥ १३ ॥
 समा सु खर्जिकाक्षार^{२९} कापोत^{३०} सुखवर्चकाः^{३१} ।
 खर्जिस्तु खर्जिकारस्तु गृष्णी^{३२} योगवाही^{३३} सुवर्जिका^{३४} ॥ १४ ॥
 भरतान्यै^{३५} रावतानि^{३६} विदेहा^{३७} च कुक्षन् विना ।
 वर्षाणि कक्षीभूयः^{३८} स्थुः श्रेषाणि फलभूमयः^{३९} ॥ १५ ॥
 वर्षं^{४०} वर्षभरद्वयं^{४१} विप्रय^{४२} स्तु पवर्त्तनम्^{४३} ।
 देशो^{४४} जनपदो^{४५} नीटत्^{४६} (२) राष्ट्रं^{४७} निर्ग^{४८} च मण्डलम्^{४९} ॥ १६ ॥
 आर्यावर्त्तो^{५०} जन्मभूमि जिन्वक्र^{५१} द्वेषक्रिणाम् ।
 पुण्यराभो^{५२} चारवेदी^{५३} मध्यं विन्ध्यहिमागयोः^{५४} ॥ १७ ॥
 गङ्गायमुनयो^{५५} मध्यं मन्तर्वेदिः^{५६} समस्थली^{५७} ।
 ब्रह्मावर्त्तः^{५८} सरस्वत्या दृषद्वत्या च मध्यतः^{५९} ॥ १८ ॥
 ब्रह्मवेदिः^{६०} कुरुक्षेत्रे पञ्चरामहृद्धान्तरम् ।
 धर्मक्षेत्रं^{६१} कुरुक्षेत्रं^{६२} द्वादशयोजनात्रयि^{६३} ॥ १९ ॥
 हिमवद्विन्ध्ययो^{६४} मध्यं यत् प्राग्विज्ञाना दपि ।

(१) खोहं हेमादि, श्लिष्यतेऽनेन खोहक्षेष्माणः ॥

(२) नीटत् स्त्री, तीटवौ नीटतः ४

प्रत्यगेव प्रयागा मध्यदेशः^१ स मध्यमः^२ ॥१७॥
 देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्यो^३ नदीं वाव च्छरावतीम् ।
 पश्चिमोत्तरं सू दीक्षः^४ प्रत्यन्तो^५ स्नेच्छमण्डलः ॥१८॥
 पाण्डू-दक्ष-क्षणा-भूमः^६ पाण्डू-दक्ष-क्षणा-वृत्तिके^(१) ।
 जङ्गलो^७ निर्जलो^८ नूपो^९ स्सुमान् कच्छ^{१०}स्तु तद्विधः ॥१९॥
 कुसुद्वान् कुसुदावासो वेतखान्^{११} भूरिवेतसः ।
 नडप्रायो^{१२} नडकीयो^{१३} नड्वा^{१४} च नड्वल^{१५} च सः ॥२०॥
 शाड्वलः^{१६} शाद्वहरिते देशो नद्यस्त्रुजीवनः ।
 स्था नदोमाढको^{१७} देवमाढको^{१८} वृष्टिजीवनः ॥२१॥
 प्राग्ज्योतिषाः^{१९} कामरूपामालवाः^{२०} स्यु रवन्तयः^{२१} ।
 त्रैपुरा^{२२}स्तु डाहलाः^{२३} स्यु चैद्या^{२४} स्ते चेदय^{२५} च ते ॥२२॥
 वङ्गा^{२६} स्तु हरिकेलीया^{२७} अङ्गा^{२८} चम्प्योपलक्षिताः ।
 सात्वा^{२९}स्तु कारकुलीया^{३०} मरव^{३१}स्तु दशेरकाः^{३२} ॥२३॥
 जालन्धरा^{३३} स्त्रिगन्ताः^{३४} स्यु स्तायिकः^{३५} स्तर्जिकाभिधाः ।
 कश्मीरा^{३६}स्तु माधुमता^{३७} सारस्वता^{३८} विकर्णिकाः^{३९} ॥२४॥
 वाङ्गिका^{४०} षड्क^{४१} नामानो वाह्लीका^{४२} वाह्लिका^{४३} -ह्वयाः ।
 तुरष्का^{४४}स्तु साख्यः^{४५} स्युः कारुषा^{४६}स्तु वृहद्गुह्याः^{४७} ॥२५॥
 लम्पाका^{४८}स्तु सुरण्डाः^{४९} स्युः सौवीरा^{५०}स्तु कुमालकाः^{५१} ।
 प्रत्यग्रथा^{५२}स्त्व द्विष्टताः^{५३} कीकटा^{५४} मगधा^{५५} -ह्वयाः ॥२६॥
 (२) उण्डाः^{५६} केरल^{५७} -पर्यायाः कुन्तला^{५८} उपहासकाः^{५९} ।

(१) पाण्डुभूमः १ उदग्भूमः २ क्षणभूमः ३ तद्विधोऽनूपप्रायः ॥

(२) उत्कल इति प्रसिद्धायाम् ॥ (३१) "शाद्वल" इत्यपि ॥

ग्रामीस्तु वसथः^२ सन्नि-प्रति-पर्युप-तः परः^(१) ॥२७॥
 पाटक^३स्तु तद्वै स्याद्वाघाट^४स्तु घटो^५ऽवधिः^६ ।
 अन्तो^७ऽवमानं^८ सीमा^९च मर्यादा^{१०}ऽपि च सीमनि^{११} ॥२८॥
 ग्रामसीमा तू पशत्य^१ मालं^२ ग्रामान्तराटवी ।
 पर्यन्तभूः परिसरः स्यात् कर्मान्त^३स्तु कर्मभूः ॥२९॥
 गोस्थानं^४ गोष्ठमेतत्तु गौठीनं^५ भूतपूर्वकम् ।
 तदाश्रितंगवीनं^६ स्याद्भावो यत्राश्रिताः पुरा ॥३०॥
 जेतुं तु वप्रः^७ केदारः^८ सेतौ^९ पाल्या^{१०}-लि^{११}-सम्बराः^{१२} ।
 जेतुं तु शाकस्थ शाकशाकटं^१ शाकशाकिनम्^२ ॥३१॥
 त्रैहेयं^३ शालेयं^४ षष्ठिक्यं^५ कौटवीणं^६-मौज्जीने^७ ।
 वीच्यादीनां चेत्रे^८ऽणव्यं^९तु स्वादा गवीनं^{१०} मणोः ॥३२॥
 भङ्ग^१ भाङ्गीनं^२ मौमीनं^३ सुस्थं^४ यव्यं^५ यवक्यं^६-वत् ।
 तिल्यं^७ तैलीनं^८ माषीणं^९ माष्यं^{१०} भङ्गादिसम्भवम् ॥३३॥
 शीलं^१ हल्यं^२ त्रिहल्यं^३ तु त्रिसील्यं^४ त्रिगुणाकृतम्^५ ।
 तृतीयाकृतं^६ द्विहल्या^७-द्येवंशखाकृतं^८ च तत् ॥३४॥
 बीजाकृतं^१ तू मृकष्टं^२ द्रौणिका^३-दकिका^४-दयः^(२) ।
 स्युर्द्रौणा-दक-वापादौ^(३) खलघानं^४ पुनः खलम्^(४) ॥३५॥

(१) संवसथः १ निवसथः २ प्रतिवसथः ३ परिवसथः ४ उपव-
 सथः ५ ॥ (२) आदिना खारीकादयो गृह्यन्ते ॥

(३) उपयतेऽस्मिन्निति वापः जेतुं द्रौणादकयोर्वापः द्रौणादकयापः
 स आदिर्यस्य स तथा आदिशब्दात् द्रौणं पचति सम्भवत्यवहरति वा
 द्रौणिकः कटाहः द्रौणिकी स्यात्ती एवम् आदकिकः कटाहः आद-
 किकी स्यात्ती इत्याद्याः ॥ (४) खलं त्रिगु ॥

पूर्णो^१ चोदो^२ ऽथ रजसि^३ (१) सुधृती^२ पांसु^३-(२) रेखा^४ ।
 लोष्टे^१ लोष्टु^२ दक्षि^३ लेष्टु^४ व्वेत्सीकः^१ कर्मिपर्वतः^२ ॥ ३६ ॥
 वव्वीकूट^३ (३) वामलूरो^४ नाकुः^५ शक्रशिर^६ च सः ।
 नगरी^१ पू^२ पुरी^३ दृङ्गः^४ पत्तनं^५ पुटभेदनम्^६ ॥ ३७ ॥
 निवेशन^१, मधिष्ठानं^२ स्थानीयं^३ निगमो^४ ऽपि च ।
 शाखापुरं^१ तू पपुरं^२ खेटः^३ पुरार्द्धविस्तरः ॥ ३८ ॥
 स्कन्धावारो^१ राजधानी^२ कोट्ट^३-दुर्गे पुनः समे ।
 गयी^१-पु गयराजर्षेः कन्यकुब्जं^२ महोदयम्^३ ॥ ३९ ॥
 कन्याकुब्जं^१ गाधिपुरं^२ कौशं^३ कुशस्थलं^४ च तत् ।
 काशि^१ व्वराणसी^२ वाराणसी^३ शिवपुरी^४ च सा ॥ ४० ॥
 साकेतं^१ कोशलं^२ ऽयोध्या^३ विदेहा^४-मिथिले^५ समे ।
 त्रिपुरी^१ चेद्दिनगरी^२ कौशास्त्री^३ वत्सपत्तनम्^४ ॥ ४१ ॥
 (४) उज्जयिनी^१ स्या द्विशाला^२ ऽवन्ती^३ पुष्पकराण्डिनी^४ ।
 पाटलिपुत्रं^१ कुसुमपुरं^२ चम्पा^३ तु मालिनी^४ ॥ ४२ ॥
 (५) लोमपादकर्णयोः पू^४ देवीकोट^१ उमावनम्^२ ।

(१) अकारान्तोपि रजः ॥

(२) पांसुः दन्त्य-पञ्चमस्तरान्तः तालव्यान्तोपि ॥

(३) कूटं पुं लो ॥

(४) उत्कर्षेण जयत्तुज्जयनी रस्यादित्वादनट्, अन्ये तु उज्जयिनी-
 नाम राक्षसी देवता तस्या निवास उज्जयिनीति चातुरधिकमण-
 मुत्पाद्य तस्य लोपमिच्छन्ति ॥

(५) लोमपादपुः १ कर्णपः २ ॥

कोटीवर्षं बाणपुरं^१ स्याच्छोणितपुरं^२ च तत् ॥४३॥
 मधुरा^३ तु मधूपद्मं^४ मधुरा^५ इय गजाक्षयम्^६ ।
 स्याद्वास्तिनपुरं^७ हस्तिनीपुरं^८ हस्तिनापुरम्^९ ॥४४॥
 (१) ताम्रलिप्तं^१ दाम्रलिप्तं^२ ताम्रलिप्ती^३ तमालिनी^४ ।
 सत्सव^५ विष्णुगृहं^६ च स्याद्दिदर्भा^७ तु कुण्डिनम्^८ ॥४५॥
 द्वारावती^९ द्वारका^{१०} स्यात् निषधा^{११} तु नक्षत्रपूः ।
 प्राकारो^{१२} वरुणः^{१३} साले^{१४} चयो^{१५} वप्रो^{१६} स्य पीठभूः ॥४६॥
 प्राकाराग्रं^{१७} कपिशिर्षं^{१८} क्षौमा^{१९}-द्वारं^{२०} द्वालकाः^{२१} समाः ।
 पूर्वारे^{२२} गोपुरं^{२३} रथ्या^{२४} प्रतोली^{२५} विशिखाः^{२६} समाः ॥४७॥
 परिकूटं^{२७} हस्तिनखो^{२८} नगरद्वारकूटके ।
 सुखं^{२९} निःसरणे^{३०} वाटे^{३१} प्राचीना^{३२}-वेष्टकौ^{३३} वृत्तिः^{३४} ॥४८॥
 पदव्यै^{३५} कपदी^{३६} पद्मा^{३७} पद्मि^{३८} वृत्तिः^{३९} वर्त्तनी^{४०} ।
 अयनं^{४१} सरणि^{४२} मार्गो^{४३} ध्वा^{४४} पथ्या^{४५} निगमः^{४६} वृत्तिः^{४७} ॥४९॥
 सत्पथे^{४८} स्व-ति-तः पथ्या^{४९} (२) अपथ्या^{५०} अपथं^{५१} समे^{५२} (३) ।
 व्यधो^{५३} दुरध्वः^{५४} कदध्वः^{५५} विपथं^{५६} कापथं^{५७} च सः ॥५०॥
 प्रान्तरं^{५८} दूरध्वन्यो^{५९} ध्वा कान्तारो^{६०} वर्त्त दुर्गमम् ।
 (१) सुरङ्गा^{६१} तु सन्धिलारं^{६२} स्याद्गूढमार्गो^{६३} (२) भुवो न्तरे ॥५१॥

(१) ताम्रलिप्तमिति वा ॥

(२) सुपथ्या १ अतिपथ्याः २ । सुपथ्यानां सुपथ्यानाः, अति-
 पथ्यानां अतिपथ्यानाः, द्वौ नालौ पुं ॥ (३) अपथे-अपथानि,

अकारान्तः स्त्री ॥ (१) सरत्यनया सुरङ्गा सत्तेः सर्व्वेत्यङ्गः ॥

(२) गूढवर्त्तनि भूमध्येतदुकाराद्वा दन्त्य तान्नव्य पूषेगा सुरङ्गा
 इति शब्दशलाकर शब्दभेदः ४

चतुष्पथे^१ तु संस्थाने^२ चतुष्करं^३ त्रिपथे^४ त्रिकम्^५ ।

द्विपथे^६ तु चारुपथो^७ गजादृ-ध्वा त्व सङ्कलः ॥५॥

घराणापथः^८ संसरणं^९ श्रीपथो^{१०} राजवर्त्त^{११} च ।

उपनिःक्रमण^{१२} सो पनिष्करं^{१३} च गृहापथः^{१४} ॥५॥

विपणि^{१५} स्तु वणिग्मार्गः^{१६} स्थानं^{१७} तु पदं^{१८} नास्यदम्^{१९} ।

शेष स्त्रिमाथ्याः^{२०} शृङ्गाटं^{२१} बद्धमार्गी^{२२} तु चत्वरम्^{२३} ॥५॥

शमशानं^{२४} करवीरं^{२५} स्थातुं^{२६} (१) पितृ-प्रेता^{२७} द्वनं^{२८} गृहम्^{२९} ।

गेहम्^{३०} वीक्षु^{३१} गेहं^{३२} तु गृहं^{३३} वेष्टम्^{३४} निकेतनम्^{३५} ॥५॥

मन्दिरं^{३६} सदनं^{३७} सङ्घं^{३८} निकायो^{३९} भवनं^{४०} कुटः^{४१} ।

आलयो^{४२} निलयः^{४३} शाला^{४४} सभो^{४५} दवसितं^{४६} कुलम्^{४७} ॥५॥

धिष्ण्यं^{४८} भावसयः^{४९} स्थानं^{५०} प्रसंगं^{५१} संसाराय^{५२} आश्रयः^{५३} ।

(२) ओको^{५४} निवासं^{५५} आवासो^{५६} वसतिः^{५७} शरणं^{५८} जयः^{५९} ॥५॥

धामा^{६०} गारं^{६१} निशान्तं^{६२} च कुट्टिमं^{६३} त्वस्य बद्धम्^{६४} ।

चतुःशाखं^{६५} सञ्चवनं^{६६} सौधं^{६७} तु (३) नृपमन्दिरम्^{६८} ॥५॥

उपकारिको^{६९} प्रकार्यो^{७०} सिंहद्वारं^{७१} प्रवेशनम्^{७२} ।

प्रासादो^{७३} देवभूपानां^{७४} हस्त्यं^{७५} तु धनिनां गृहम्^{७६} ॥५॥

मठा^{७७} वसथ्या^{७८} वसथाः^{७९} स्युः^{८०} श्वात-व्रति-वेश्मनि ।

पर्णशालो^{८१} टज्जं^{८२} चैत्यं^{८३} विहारो^{८४} जिनसङ्घनि^{८५} ॥६॥

(१) 'करवीरः पुं ली, पितृवनं १ पितृगृहं २ प्रेतवनं १ प्रे

गृहम् ४ ॥

(४) ओकसी ओकांसि ॥

(१) पटमण्डपादि राजसपटस्य ॥

गर्भागारेः ऽपवरकोः वासौकः^१ शयनासदम्^२ ।
 मण्डाभारः^३ तु कोशः^४ स्यात् चन्द्रशाला^५ शिरोऽष्टम्^६ ॥६१॥
 कुम्भशाला^७ तु सन्धानी^८ कायमानं^९ तृणौकसि^{१०} ।
 ह्रीच्रीयः^{११} तु हविर्गृहं^{१२} प्राग्वंशः^{१३} प्राग् हविर्गृहात् ॥६२॥
 आयुर्वेणः^{१४} शान्तिगृहं^{१५} मास्थानगृहं^{१६} मिन्द्रकम्^{१७} (१) ।
 तैलिशाला^{१८} यन्त्रगृहं^{१९} मरिचं^{२०} सूतिकागृहम् ॥६३॥
 सृदशाला^{२१} रसवती^{२२} पाकस्थानं^{२३} महानसम्^{२४} ।
 हस्तिशाला^{२५} तु चतुरं^{२६} वाजिशाला^{२७} तु मन्दुरा^{२८} ॥६४॥
 सन्दानिनी^{२९} तु गोशाला^{३०} चित्रशाला^{३१} तु जालिनी^{३२} ।
 कुम्भशाला^{३३} पाकपुटी^{३४} तन्तुशाला^{३५} तु गर्त्तिकारः^{३६} ॥६५॥
 नापितशाला^{३७} वपनी^{३८} शिल्पा^{३९} (२) खरकुटी^{४०} च सा ।
 आवेशनं^{४१} शिल्पिशाला^{४२} सतशाला^{४३} प्रतिश्रयः^{४४} ॥६६॥
 आयमं^{४५} तु सुनिस्थानं^{४६} सुपन्नं^{४७} स्व न्तिकाश्रयः^{४८} ।
 प्रपा^{४९} पानीयशाला^{५०} स्यात् गञ्जा^{५१} तु मदिरागृहम्^{५२} ॥६७॥
 पक्वणः^{५३} (३) श्वरावासो^{५४} घोषः^{५५} स्वाभीरपल्लिका^{५६} (४) ।
 पण्यशाला^{५७} निषद्या^{५८} ऽष्टो^{५९} हृष्टो^{६०} विपणि^{६१} रापणः^{६२} ॥६८॥
 वेष्टाश्रयः^{६३} पुरं^{६४} वेशो^{६५} मण्डपः^{६६} तु जमाश्रयः^{६७} ।
 कुड्यं^{६८} भित्ति-स्त देडूकः^{६९} मन्निर्निहितकीकसम् ॥६९॥

(१) मभागृहस्य ॥

(२) विशल्या इति वा पाठः ॥

(३) पक्वणः द्विककारमध्योऽयम् ॥

(४) आभीराणां गोपानां पल्लिगृहावली आभीरपल्लिका ॥

वेदी^१ वितर्दि^२ रजिरं^१ प्राङ्गणं^२ चत्वरं^३-ङ्गणं^४ ।
 बलजं^१ प्रतीहारो^२ द्वारं^३ द्वारं^४ ॥ ७० ॥
 साल्या त्व गलिका^१ सूचिः कुक्षिकाया^१ न्तु सूचिका^२ ।
 साधारण्यं^१ पुटं^२ वा सौ द्वारयन्त्रं^१ तु तालकम्^२ ॥ ७१ ॥
 अस्यो हाटनयन्त्रं न्तु ताल्यं^१ पि प्रतिपाल्यं^२ पि ।
 तिर्यग् द्वारोर्द्धदारु क्षरङ्गं^१ स्या दस्त्रं^२ पुनः ॥ ७२ ॥
 कपाटो^१ ररिः^२ कुकाटः^३ पञ्चद्वारं^१ तु पञ्चकः^२ ।
 प्रच्छन्नं^१ मन्तद्वारं^२ स्याद् बहिर्द्वारं^१ तु तोरणम्^२ ॥ ७३ ॥
 तोरणोर्द्धं तु मङ्गल्यं दाम वन्दनमालिका^१ ।
 स्तम्भादेः स्या दधोदारौ शिला^१ नामो द्विदारुणि ॥ ७४ ॥
 गोपानसी^१ तु वलभीकादमे वक्रदारुणि ।
 गृहावप्रवृत्ती^१ देहल्यु^२-स्त्रो^३ दुस्त्रो^४-स्त्रुराः^५ ॥ ७५ ॥
 प्रधाणः^१ प्रघणो^२ ॥ ७६ ॥
 कपोतपाली^१ विटङ्कः^२ पटल^३-च्छदिषी^४ समे^५ ॥ ७७ ॥

(१) द्वारौ द्वारः, रानः । द्वारमकारान्तः तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारमित्यमरः ॥

(२) “वेष्टेकदेगः प्रघणः प्रधाणः स्यादलिकन्दकः” इति हलायुधः । “गुष्काङ्गं नीलोत्पलनिर्मितानां जिम्बेषु भासाद्दृढदेहलीनां यस्यामलिन्येषु न चक्रुरेव सुग्धाङ्गना गो मय गोमुखानि ॥”

(३) “विटङ्कं पुत्रपुंसकं” मित्यमरः बलभ्यधोभागे कृत्विमपवि-
 स्थानमिति हलायुध टीका ॥

(४) छदि छदिषी छदीपि ॥

नीत्रं^१ बलीके^२ तत्प्रान्त इन्द्रकोश^३ समङ्गकः^४ ।
 बलभी^५ कृदि^(१) राधारो नागदन्ता^६ खु दन्तकाः^७ ॥ ७७ ॥
 (१) मंजालम्बो^८ ऽपाश्रयः^९ स्यात् प्रग्रीवो^{१०} मन्तवारणी^{११} ।
 वोतायनो^{१२} गवाक्ष^{१३} स जालके^{१४} ऽयान्नकोष्ठकः^{१५} ॥ ७८ ॥
 कुम्भलो^{१६} ऽश्वि^{१७} खु कोणो^{१८} ऽश्विः^{१९} कोटिः^{२०} पात्य^{२१} स्व^{२२} इत्यपि ।
 आरोहणी^{२३} तु सोपानं^{२४} निःश्रेणी^{२५} स्व धिरोहिणी^{२६} ॥ ७९ ॥
 स्थूणा^{२७} सान्ध^{२८} शालभञ्जी^{२९} पाञ्चालिका^{३०} च पुत्रिका^{३१} ।
 काष्ठादिषट्ठिता लेप्यमयी त्वञ्जलिकारिका^{३२} ॥ ८० ॥
 नन्द्यावर्त्त^{३३} प्रभृतयोविच्छन्दा आद्यवेषसनाम्^(४) ।
 समुद्रः^{३४} सम्पुटः^{३५} पेटा^{३६} स्यान्मञ्जुपा^{३७} ऽय शोधनी^{३८} ॥ ८१ ॥
 सम्मार्जनी^{३९} वस्त्रकरी^{४०} वर्द्धनी^{४१} च समूहनी^{४२} ।

(१) कृदिषो गृहाच्छादनस्थाधारः कृदिराधारः कश्चित् सुधा
 कश्चित् तृणानि कश्चित् स्तिका तदाधारभूतं वंशपञ्जरादिः “आच्छा-
 दनं स्याद्बलभीगृहाणा” मिति हलायुधः, वरणिङ्कायां गृहोपरि-
 स्थितभूमिकायां वा बलमीति तट्टीका । बलभिः गृहोपरि कुटिः
 पटलाधारश्च वंशपञ्जर इति लिङ्गानुगमन टीका “तां कस्यां चिद्भु-
 यन् बलभी सुप्रपारापताया” मिति मेघदूतः, भुवनानां वेषसनां बल-
 भिरुपस्थित न भूमि स्यामिति तट्टीका ॥

(२) गृहद्विर्गतकाष्ठं खूटीति ख्यातम् ॥

(३) प्रसादवोधोनामावरणस्य ॥

(४) आद्यवेषसनां नन्द्यावर्त्तप्रभृतयो विच्छन्दा रचनाविशेषाः प्र-
 भृति पङ्कणात् खलिक सर्वतोभद्राया तथा च शब्दरत्नावल्यां “नन्द्या-
 वर्त्तः खलिकः स्यात् सर्वं चित्रविचित्रकौ । दिच्छन्दको वर्द्धमान
 सरोमण्डलं इत्यपि । सूचकच्छत्रकाद्याश्च भेदा ईश्वरसङ्घाताम्” इति ॥

(१) सङ्कराः-वर्करी^१ तुल्या^२ बुद्धखल^३ सुलूखलम्^४ ॥८२॥
 (२) प्रस्फोटनं^५ तु पवन^६ मयघात^७ सु कण्ठनम्^८ ।
 कटः^९ किलिञ्जो^{१०} सुसक्तो^{११} ऽयोग्रं^{१२} कण्डोलकः^{१३} पिटम्^{१४} ॥८३॥
 चालनो^{१५} तितडः^{१६} (१) कूर्पं^{१७} प्रस्फोटनं^{१८} मया^{१९} न्तिका^{२०} ।
 चुल्य^{२१} ऽश्मन्तक^{२२} सुन्धान^{२३} स्या^{२४} दधिययणी^{२५} च सा ॥८४॥
 स्याल्य^{२६} खा^{२७} पिठरं^{२८} कुण्ड^{२९} चरुः^{३०} कुम्भी^{३१} घटः^{३२} पुनः^{३३} ।
 कुटः^{३४} कुम्भः^{३५} करीर^{३६} स्व कलशः^{३७} कलसो^{३८} निपः^{३९} ॥८५॥
 हसन्यः^{४०} (४) क्लारा^{४१} ककटी^{४२}-धानी^{४३}-पात्रो^{४४} हसन्तिका^{४५} ।
 म्वाट्रो^{४६} ऽस्वरीषे^{४७} मचीषः^{४८} मजीषं^{४९} पिष्टपाकस्तु ॥८६॥
 कस्वि^{५०} र्दर्विः^{५१} खमाका^{५२} ऽथ स्या^{५३} तर्दू^{५४} दीरुहस्तकः^{५५} ।
 वाङ्मन्यां^{५६} तु गलन्त्या^{५७} लुः^{५८} कर्करी^{५९} करको^{६०} ऽथ सः^{६१} (५) ॥८७॥
 नाबिकेरजः^{६२} करङ्क^{६३} सुल्यो^{६४} कटाह^{६५}-कर्परौ^{६६} (६) ।
 मणिको^{६७} ऽलिञ्जरो^{६८} गर्गरी^{६९}-कलस्यो^{७०} तु मन्यनी^{७१} (७) ॥८८॥
 वैशाखः^{७२} खजको^{७३} मन्या^{७४} मन्यानो^{७५} (८) मन्यदण्डकः^{७६} ।
 मन्यः^{७७} चुम्बो^{७८} ऽस्य विष्कम्भो^{७९} मञ्जीर^{८०} कुटरो^{८१} ऽपि च ॥८९॥

(१) अवस्करोऽपि ॥

(२) निर्वृत्तीकरणं, तृपादिशोधनम् ॥

(३) तितड तितडनी तितडनि इति क्लीबेऽपि ॥

(४) अङ्गारकटी १ अङ्गारधानी २ अङ्गारपात्री ३ ॥

(५) कररोयसः इति वा ॥

(६) एतौ कटाह कर्परौ घटादिखण्डेऽपि वर्तन्ते ॥

(७) मन्यनी इति वा ॥

(८) मन्यानौ मन्यानः ॥

शालाजिरो^१ बर्द्धमानः^२ शरायः^३ कोशिका^{१(१)} पुनः ।
 मल्लिका^१ चसकः^२ कंसः^३ पारी^४ स्यात् पानभाजनम्^५ ॥८०॥
 कुत^१ चर्म्मखेहपातं कुतुप^२ सु तदल्पकम् ।
 हतिः^१ खल्ल^२ चर्म्ममयी त्वालुः करकपात्रिका^३ ॥८१॥
 सर्व मावपनं^१ भाण्ड^२ पात्रा^३ -मले^४ तु भाजनम्^५ ।
 तद्विशालं^१ पुनः स्थालं स्यात् पिषानं^२ मुदञ्चनम्^३ ॥८२॥
 शैलो^१ ऽद्रिः^२ शिखरी^३ शिलोच्चय^४ -गिरी^५ गोत्रो^६ ऽचलः^७
 सानुमान^८, ग्रावा^{९(२)} पर्वत^{१०} -भूध्र^{११} -भूधर^{१२} -धरा^{१३} हार्द्व्या^{१४}
 नगो^{१५} ऽथो दयः^{१६} ।
 पूर्वो^१ द्वि^२ श्रमाद्रि^३ रस्त^४ उदगद्रि^५ स्व द्विराण^६ सेनकाप्राणो^७
 हिमवान्^८ हिमालय^९ -हिमप्रस्थो^{१०} भवानीगुरुः^{११} ॥८३॥
 हिरण्यनाभो^१ मैनाकः^२ सुनाभ^३ च तदात्मजः ।
 रजताद्रि^४ सु कैलासो^५ ऽष्टापदः^६ स्फटिकाचलः^७ ॥८४॥
 क्रौञ्चः^१ क्रुञ्चो^२ ऽथ मलय^३ आषाढो^४ दक्षिणाचलः^५ ॥
 स्थान्नाल्यवान्^{६(२)} प्रस्रवणो^७ विन्ध्य^८ सु जलवातकः^९ ॥८५॥
 शत्रुञ्जयो^१ विमलाद्रि^२ रिन्द्रकील^३ सु मन्दरः^४
 सुवेलुः^५ स्यात् त्रिमुकुट^६ स्त्रिकूट^७ स्त्रिककु^८ च सः ॥८६॥
 उज्जयन्तो^१ रैवतकः^२ सुदारः^३ पारियात्रिकः^४ ।
 लोकालोक^५ चक्रवालो^६ ऽथ मेरुः^७ कर्णिकाचलः^८ ॥८७॥

(१) कौशिका इति भावः ॥

(२) सानुमनौ सानुमन्तः, ग्रावाणौ ग्रावाणः ॥

(३) माल्यवनौ माल्यवनः ॥

रत्नयातुः^३ सुमेरु^४ स्व-स्वर्गि^५-काञ्चनतो^६ गिरिः^{७(१)} ॥
 शृङ्ग^१ तु शिखरं^२ कूटं^३ प्रपातं^४ स्व तटो^५ मृगुः^६ ॥८८॥
 मेखला^१ मध्यभाजो ऽद्रे निर्गतस्वः^२ कटक^३ च सः ।
 दरी^१ स्यात् कन्दरो^२ खातविले तु गह्वरं^३ गुहा^४ ॥८९॥
 द्रोणी^१ तु शैलयोः सन्धिः पादाः^२ पर्यन्तपर्वताः ।
 दन्तका^१स्तु वह्नि स्तिर्यक् प्रदेशा निर्गता गिरेः ॥९०॥
 अधित्यको^१ ह्रभूमेः स्या दधोभूमि रूपात्यका^१ ।
 स्तुः^१ प्रस्थं^२ सातु^३ रश्मा^४ तु पाषाणः^५ प्रस्तरो^६ दृषत्^{७(२)} ॥९१॥
 ग्रावा^१ शि तो^२ रलो^३ गण्डगैलाः स्तूपापला द्युताः ॥
 स्या दाकरं^१ खनिः^२ खानि^३ र्गञ्ज^४ वातु^५ स्तु गैरिकम्^६ ॥९२॥
 शुक्लधातौ^१ पाकशुक्ला^२ कठिनी^३ खटिन^४ खटी^५ ।
 लोहं^१ कालायसं^२ शस्त्रं^३ पिण्डं^४ पारश्वं^५ घनम्^६ ॥९३॥
 गिरिसारं^१ शिलासारं^२ तीक्ष्णं^३ ज्वालामिषो^४ अयः^५ ॥
 सिंहानं^१ धूर्तं^२ मरुत्^३ सरणान्य^४ स्य किट्टके ॥९४॥
 सव्यं च तैजसं लोहं^{१(२)} विकार स्वयसः कुशो^१ ।
 तातं^१ क्लेच्छुखं^२ मुखं^३ रक्तं^४ द्युटं^५ सुदुस्वरम्^६ ॥९५॥
 (४) क्लेच्छं^१-शबरं^२-भेदाख्यं मर्कटाख्यं^३ कनीयसम्^४ ॥

(१) स्वर्गिगिरिः १ स्वर्गिगिरिः २ काञ्चनगिरिः ३ ॥

(२) दृषदौ दृषदः ॥

(३) सुवर्णं १ रजतं २ ताम्रं ३ रीतिः ४ कांस्यं ५ तथा अपु ६
 सोमं ७ च धोवरं ८ चैव अष्टौ लोहानि वक्ष्यते ॥

(४) शबरभेदाख्यम् इति वा ॥

नक्षत्रार्चनं^१ वरिष्ठं^२ सीसं^३ तु सीसपत्रकम्^४ ॥१०६॥

नागं^५ गण्डपूषदम्^६ वर्षं^७ भिन्दूरकारणम्^८ ।

(१) वर्षं^१ स्वर्णारि^२-योगेष्टे^३ ब्रवनेष्टं^४ सुवर्णकम्^५ ॥१०७॥

बङ्गं^६ दण्डः^७ (२) स्वर्णजं^८-नामजीवने^९ ।

सुवर्णं^{१०}-रत्ने^{११} सुवर्णं^{१२}-पिच्छटे^{१३} ।

स्यात्^{१४} सकलं^{१५} तमरं^{१६} च नागजं^{१७}

कलीरं^{१८} कालीनकं^{१९} सिंहले^{२०} अपि ॥१०८॥

स्यात्^{२१} स्वर्णकलधौ^{२२} तारं^{२३} रत्नं^{२४} प्रवेतां^{२५} दुर्वर्णकं^{२६}

खर्जूरं^{२७} व हिमांशुं^{२८} हंसं^{२९} कुमुदां^{३०} भिष्यं^{३१} सुवर्णं^{३२} पुनः ।

स्वर्णं^{३३} हेमं^{३४} (४) हिरण्यं^{३५} हाटकं^{३६} वस्त्रं^{३७} टापदं^{३८} काञ्चनं^{३९}

कलापं^{४०} कनकं^{४१} सद्यस्^{४२} ततः^{४३} गाङ्गेयं^{४४} रुक्मां^{४५} पि ॥१०९॥

कलधौ^{४६} ततः^{४७} लोहोत्तमं^{४८} वज्रिबीजं^{४९}

न्य पि गाङ्गां^{५०} गैरिकं^{५१} जातद्वयं^{५२} ।

तपनोयं^{५३} चामीकरं^{५४} चन्द्रं^{५५} भस्मीं^{५६} (५)

उर्ध्वं^{५७} निष्कं^{५८} कार्त्तस्वरं^{५९} कर्जुराणि^{६०} ॥११०॥

पाञ्चनदं^{६१} शातकुम्भं^{६२} रजतं^{६३} मूरिं^{६४} भूतमसूत्रं^{६५} ।

(१) वर्षं इति वा ॥

(२) तपुषी तारं, उकारान्तोऽपि तपु तपुषी तपूणि ॥

(३) हिमांशुं हंसं कुमुदानामभिष्यानामयस्य ततया चन्द्राद्वयं ?
हिमांशुं २ कुमुदाद्वयं ३ इत्यादि योज्यम् ॥

(४) हेम हेमि हेमनि हेमानि नान्तः अकारान्तोऽपि कृत्वत् ॥

(५) सर्वं भस्मीं ही भस्मीणि नान्तः अकारान्तोऽपि कृत्वत् भस्मीं
भस्मीं भस्मीणि ॥

हिरण्य^१-कोश^२-कुष्यानि^३ । हेमि रूपे कृता-कृते ॥१११॥
 कुप्य^४न्तु तद्वया दन्य द्रुप्य^५न्तु द्वय^६ माहतम् ।
 अलङ्कारसुवर्ण^७ तु^८ शृङ्गीकनक^९ मायुधम् ॥११२॥
 रजतं च सुवर्णं च संक्षिष्टे घनगोलक^{१०} ।
 पित्तला^{११} रे^{१२} श्यारकूट^{१३} कपिलोऽहं^{१४} सुवर्णकम्^{१५} ॥११३॥
 रीरी^{१६} रीरी^{१७} च रीति^{१८} च पीतलोहं^{१९} सुलोहकम्^{२०} ।
 ब्राह्मी^{२१} तु रात्री^{२२} कपिला^{२३} ब्रह्मरीति^{२४} र्महेखरी^{२५} ॥११४॥
 कांस्ये^{२६} विद्युत्प्रियं^{२७} घोषः^{२८} प्रकाशं वज्रशुल्लजम्^{२९} ।
 घटाशब्द^{३०} मसुराहं^{३१} रवणं^{३२} लोहजं^{३३} मलम्^{३४} ॥११५॥
 सौराष्ट्रके^{३५} पञ्चलोह^{३६} वर्त्तलोहं^{३७} तु वर्त्तकम्^{३८} ।
 भारदः^{३९} पारतः^{४०} सूतो^{४१} हरबीजं^{४२} रस^{४३} अलम्^{४४} ॥११६॥
 अम्रकं^{४५} स्वच्छपत्रं^{४६} ख^{४७} मेघाखं^{४८} गिरिजामले^{४९} ।

(१) सामान्येन द्रव्याभरणायुत्कृष्टधनस्य, घटिता घटित रूपेण
 रूपयोः कृपां रूपम् ॥

(२) द्वयं कुप्यमकृपां च व्याहतं ताडितं रूपं स्यात् । व्याहत
 रूपोत्पन्नो लोके रूपैया इति ख्यातः । तथा पैसा इति अन्यः ॥

(३) कुन्दन इति प्रसिद्धः ॥

(४) पित्तलभेदस्य सुवर्णसदृशस्य ॥

(५) पीतरक्तं पित्तलस्य ॥

(६) घोष इति वा, अतिउड्कांस्यम् ॥

(७) पञ्च ताम्र रीति तस्य सीसक कान्तायसं लक्षणानि लोहानि
 दक्षिण । कांस्यभेदः । भाङ्गारकासा कांसी इति भाषा ॥

(८) खस्याकाशस्याभिख्यः^८स्य तेन खं गगनं इत्यादि तथा मेघाखं
 भेदः अमृतः इत्यादि गिरिजामले इति सप्तस्यैकवचनानाम् ॥

स्रोतोश्चनं^१ तु कापोतं^२ सौवीरं^३ कृष्णं^४ - यासुने^५ ॥११७॥

अथ तुल्यं^१ शिखिग्रीवं^२ तुल्यश्चनं^३ - मयूरके^४ ।

मूर्धातुल्यं^१ कंस्थनीलं^२ हेमतारं^३ विह्वलकम्^४ ॥११८॥

स्यात् तु कर्णरिकातुल्यं^१ मल्लताचक्रं^२ मञ्जनम्^३ ।

रसगर्भं^१ तार्क्ष्यशैलं^२ तुल्यं दार्वीरसोद्भवे ॥११९॥

पुष्पश्चनं^१ रौतिपुष्पं^२ पौष्पकं^३ पुष्पकेतुं^४ च^५ (१) ।

माञ्जिकं^१ तु कदम्बं^२ स्यात् चक्रनामा^३ ऽजनामकः^४ ॥१२०॥

ताप्यो^१ नदीजः^२ कामारि^३ स्तारारि^४ खिटमाञ्जिकः^५ ।

भौराष्ट्री^१ पार्श्वेती^२ काक्षी^३ कालिक^४ पर्णटी^५ सती^६ ॥१२१॥

आदकी^१ तुवरी^२ कंसोद्भवा^३ काक्षी^४ सदा^५ - ह्वया^६ (२) ।

कासीसं^१ धातुकासीसं^२ खेचरं^३ धातुशेखरम्^४ ॥१२२॥

द्वितीयं पुष्पिकासीसं^१ कंसकं^२ नयनौषधम्^३ ।

गन्धश्रमा शुल्लं^१ - पामारि^२ कुष्ठारि^३ (३) गर्भिक^४ गन्धको^५ ॥१२३॥

सौगन्धिकः^१ शुक्रपुच्छो^२ हरितालं^३ तु पिञ्जरम्^४ ।

विडालकं^१ विस्त्रगन्धि^२ खल्लूरं^३ वंशपत्रकम्^४ ॥१२४॥

अल^१ - पीतन^२ - तालानि^३ गोदन्तं^४ नटमण्डनम्^५ ।

वङ्गारि^१ लोमह^२ चाथ मनोगुप्ता^३ मनःशिला^४ ॥१२५॥

करवीरार^१ नागमाता^२ रोचनी^३ रसनेत्रिका^४ ।

नेत्रालो^१ (४) कुनटी^२ गोक्षा^३ मनोह्रा^४ नागजिह्विका^५ ॥१२६॥

(१) पुष्पकं पुष्पकेतु इति नामद्वयस्य पदच्छेदभेदात् साधु क्तौ ॥

(२) स्रटः आह्वयो वस्त्राः तेन स्रज्जिका स्रज्जा स्रज्जा इत्यादि ॥

(३) शुल्लानिः १ पामारिः कुष्ठारिः ॥

(४) नैप. खी . बि . र ॥

सिन्दूरं^१ नागजं^२ नागरक्तं^३ शृङ्गारभूषणम्^४ ।
 चीनपिष्टं^५ हंसपादं^६-कुरुविन्दं^७ तु हिङ्गुलः^८ ॥१२७॥
 शिताम्रं^९ स्याद्भिरिजं^{१०} मर्यादं^{११} गैरेयं^{१२} मश्लजम्^{१३} ।
 घारः^{१४} काचः^{१५} कुलालः^{१६} तु स्थाञ्जुष्यः^{१७} कुलत्पिका^{१८} ॥१२८॥
 बोलौ^{१९} गन्धरसः^{२०} प्राणः^{२१} पिण्डो^{२२} गोपरसः^{२३} शशः^{२४} ।
 रत्नं^{२५} वसुधै^{२६} रम्यि^{२७} (१) सुत वैडूर्यं^{२८} बालवायजम्^{२९} ॥१२९॥
 मरुतं^{३०} त्वं^{३१} शमभं^{३२} गारुतं^{३३} हरिणमणि^{३४} ।
 पद्मरागे^{३५} लोहितक^{३६}-लक्ष्मीपुष्पा^{३७}-रुणोपला^{३८} ॥१३०॥
 नीलमणि^{३९} स्विन्द्रमीनः^{४०} सूचीमुखं^{४१} तु हीरकः^{४२} ।
 वरारकं^{४३} रत्नमुख्यं^{४४} वज्रपर्यायनाम^{४५} च ॥१३१॥
 विराटजो^{४६} (२) राजपट्टो^{४७} राजावर्त्तो^{४८} ऽथ त्रिद्रुमः^{४९} ।
 रक्ताङ्गो^{५०} रक्तकन्द^{५१} च प्रबालं^{५२} हेमकन्दलः^{५३} ॥१३२॥
 सूर्यकान्तः^{५४} सूर्यमणिः^{५५} सूर्याश्मा^{५६} दहनोपलः^{५७} ।
 चन्द्रकान्तः^{५८} चन्द्रमणिः^{५९} चान्द्रः^{६०} चन्द्रोपलः^{६१} च सः ॥१३३॥
 क्षीरतैलस्तटिकाभ्यां मय्यौ खस्तटिका^{६२} विभौ ।
 शुक्तिजं^{६३} मौक्तिकं^{६४} सुक्ता^{६५} सुक्ताफलं^{६६} रत्नोद्भवम्^{६७} (३) ॥१३४॥
 इति प्रथमीकायः ॥

(१) “वैडूर्यम्” इत्यमि । मणी इत्यपि उग्रन्तः, मणिकः
 माणिक्यम् एतावप्यत्र, अत्रविधा रत्नजातिः यदाचस्यति: “हीरकं
 मौक्तिकं २ सूर्यं १ रजतं ४ चन्दनानि च १ शङ्ख ६ द्युम्नं च ७ रत्नं च
 चेत्यष्टौ स्यु रत्नजातयः” ॥

(२) विराट् दे रोद्भवत्वं विराटज हीरकस्य वा ॥

(३) इतिमस्तकाद्युद्भवमपि मौक्तिकमुख्ये यदाह “इतिमस्तका”

अथाप्तकायः ।

नीरं^१वारि^२जलं^३दकं^४क^५मुदकं^६पानीयं^७मन्त्र^८कुशं^९तोयं^{१०}
जीवनं^{११}-जीवनीयं^{१२}-सलिला^{१३}-रस्यं^{१४}स्व^{१५}वाः^{१६}शस्वरम्^{१७} ।
(१) नीरं^{१८}पुष्करं^{१९}-मेघपुष्पं^{२०}-कमला^{२१}न्यायः^{२२}(२) प्रयः^{२३}-
पाथसी^{२४}, कीलालं^{२५}भुवनं^{२६}वनं^{२७}घनरसो^{२८}यादोनिवासो^{२९}
ऽस्तमम्^{३०} ॥ १३५ ॥

कुलीनसं^{३१}कवन्धं^{३२}च प्राणदं^{३३}सर्वतोमुखम्^{३४} ।
अस्थाघा^{३५}ऽस्थागं^{३६}मस्ताघं^{३७}मगतं^{३८}चा^{३९}ऽतल्लस्यग्रि^{४०} ॥ १३६ ॥
निस्त्रागभीरं^{४१}गम्भीरं^{४२}सुत्तानं^{४३}तद्विलक्षणम् ।
अच्छं^{४४}प्रसन्ने^{४५}ऽनच्छं^{४६}स्यादा विलं^{४७}कलुषं^{४८}च तत् ॥ १३७ ॥
अवस्थाय^{४९}स्तु तुहिनं^{५०}प्रालेयं^{५१}मिहिका^{५२}हिमम्^{५३} ।
स्या न्नीहारं^{५४}सुधारं^{५५}अ हिमानी^{५६}तु महर्षिमम् ॥ १३८ ॥
(२) पारावारः^{५७}सागरो^{५८}ऽवारपारो^{५९}
ऽकूपारो^{६०}-दध्य^{६१}-र्यावा^{६२}वीचिमाली^{६३} ।

तन्मौ त दं द्राशु न वराहयोः । मेघो भजङ्गनोभेणमृतस्यो मौक्तिक
योगवः^{६४} इति । मौक्तिकानां हि नानाविधत्वस्य आवरणरीरेषु उत्पत्ति
सङ्गावेष्टीषु पृथ्वीकायत्वमेव, सर्पग्रिः सुमणयः करिदलेषु मौक्तिकानि
विफलेन्द्रियेषु युक्त्यादिषु मौक्तिकानि स्थावरेष्वपि वेष्टादिषु तान्येवेति
वचनात् न दुष्टं मौक्तिकानां पृथ्वीकायत्वम् ॥

(१) क्षीर धवस्तः स्फटिकः क्षीरस्फटिकः तैलकान्तिः स्फटिकः
जैतस्फटिकः ताभ्यामन्यौ भिन्नवर्णौ इमौ सूर्यकान्त चन्द्रकान्तौ
द्यावपि स्फटिकाख्यावित्यर्थः ॥

(२) व्यापः स्त्रीलिङ्गो बहुवचनान्तः ॥ (३) पारापारोऽपि ॥

यादः^५-स्रोतो^६-वा-नदी^{१०}-शः^{११} ॥ ११ ॥ सरस्वान् ।

सिन्धू^{१२}-दन्वन्तो^{१३} मितद्वः^{१४} समुद्रः^{१५} ॥ १२ ॥

आकरो^{१६} मकरः द्रुता जला न्विधि^{१६}-धि^{१७}-राशयः^{१८} ॥ १३ ॥

द्वीपान्तरा असङ्ख्या स्तो सप्तै वे ति तु लौकिकाः ॥ १४ ॥

लवण^१-क्षीर^२-दध्या^३-ज्य^४-सु^५-रेक्षु^६-खादु^७-वारयः^(१) ।

तरङ्गे^१ भङ्गे^२ वीच्य^३-म्युत्^४-कलिका^५ महति त्विह ॥ १४ ॥

लङ्घ्यु^१ लोल^२-कल्लोला^३ आवर्त्तः^४ पयसां भ्रमः ।

तालूरो^१ वो त कश्चा सौ वेला^२ स्यात् दृष्टि रश्मयः ॥ १४ ॥

(४) डिण्डीरो^१ ऽभिकफ. २ फेनो बुद्बुद^२-स्थासकौ^३ समी ।

मर्यादा^१ कूलभूः कूलं प्रपातः^२ कच्छ^३-रोधसी^४ ॥ १५ ॥

(१) याददंशः १ स्रोतदंशः २ वारीशः ३ नदीशः ४ ।

(२) मकराकरः १ रत्नाकरः २ यौगिकत्वात् मकराशयः रत्न-
राशिः जलनिधिः १ जलधिः २ जलराशिः ३ । यौगिकत्वात् वारि-
राशिः वारिविः इत्यादयोप्युक्ताः ४

(३) लवणादयो वारि येषां ते तथा लवणवारि लवणोद समुद्रः १
क्षीरवारि क्षीरोद समुद्रः २ दधिवारि दधुद समुद्रः ३ आज्यवारि
घृतोद समुद्रः ४ सुरावारि सुरोद समुद्रः ५ रेक्षुवारिः रेक्षुद समुद्रः ६
खादुवारिः खादुद समुद्रः ७ । यदाहुः “लवणो १ रसमयः २ सुरो-
दकः ३ सार्पिषो ४ दन्विजलः ५ पयः पयाः ६ खादु ७ वारि रुदधिषं
सप्तमस्तान् परीत्यत इमे व्यवस्थिताः” इति ॥

(४) डीङ् विहावसांगतौ आदिरात्मनेपदौ उच्यते महाघाते-
रिति डिण्डीरः जम्बीराभीरेति क्लृप्तेण डीङोडिव ईरीदितं पूर्व-
स्यनोलक्षन उज्ज्वलदलस्तु हिण्ड गत्वमादरयोः बाह्यलकादतोपि
परम् प्रत्यये हिण्डते इतस्ततो गच्छतीति डिण्डीरः इत्याहुः ॥

तटं^१ तीरं^२ प्रतीरं^३ च पुलिनं^४ तञ्जलोच्चैतम् ।
 सैकतं^५ च मारीपं^६ तु द्वीपं^७ मन्तर्जले तटम् ॥ १४४ ॥
 तत् परं पारं^८ मवारं^९ त्व वीक् पातं^{१०} तदन्तरम् ।
 नदी^{११} हिरण्यवर्णी^{१२} स्या द्वीधोवक्रा^{१३} तरङ्गिणी^{१४} ॥ १४५ ॥
 सिन्धुः^{१५} शैवलिनी^{१६} वहा^{१७} च प्लदिनी^{१८} स्रोतस्त्रिनी^{१९} निम्नगा^{२०} ।
 स्रोतो^{२१} निर्भरिणी^{२२} सरि^{२३} च तटिनी^{२४} कूलक्षपा^{२५} ।
 वाहिनी^{२६} ।
 कर्षु^{२७} द्वीपवती^{२८} समुद्रदयिता^{२९} ध्रुव्यै^{३०} खवन्ती^{३१} सर-
 खत्यौ^{३२} पर्वतजा^{३३} पगा^{३४} जलधिगा^{३५} कुल्या^{३६} वज्रस्वा-
 लिनी^{३७} ॥ १४६ ॥

गङ्गा^{३८} त्रिपथगा^{३९} भागीरथी^{४०} त्रिदशदीर्घिका^{४१} ।
 तिस्रोता^{४२} जाङ्गली^{४३} मन्दाकिनी^{४४} भीष्म^{४५} कुमारसू^{४६} ॥ १४७ ॥
 सरिद्वरा^{४७} विष्णुपदी^{४८} सिद्ध^{४९} स्व^{५०} स्वर्णि^{५१} खापगा^{५२} ।
 ऋषिकुल्या^{५३} हैमवती^{५४} स्वर्वापी^{५५} हरशेखरा^{५६} ॥ १४८ ॥
 यमुना^{५७} यमभगिनी^{५८} कालिन्दी^{५९} सूर्यजा^{६०} यमी^{६१} ।
 रेवेन्दुजा^{६२} पृथ्वीगङ्गा^{६३} नर्मदा^{६४} मेखलाद्रिजा^{६५} ॥ १४९ ॥
 गोदा^{६६} गौदावरी^{६७} ताप्ती^{६८} तपनी^{६९} तपनात्मजा^{७०} ।
 श्रुतद्रि^{७१} श्रुतद्रु^{७२} स्यात् कावेरी^{७३} त्वङ्गजाङ्गवी^{७४} ॥ १५० ॥
 कखोया^{७५} सदानीरा^{७६} चन्द्रभागा^{७७} तु चन्द्रिका^{७८} ।

(१) लो, स्रोतसी स्रोतांसि ॥

(२) समुद्रक्षपाणि भीष्मसूः १ कुमारसूः २ ॥

(३) सिद्धापगा १ स्वरापगा २ गर्गपगा ३ खापगा ४ ॥

वाशिष्ठीगोमती^१ तुल्ये वज्रपुत्री^१ सरस्वती^१ ॥१५१॥
 (१) विपाट^१ विपाशा^१ ऽर्जुनी^१ तु बाहुदा^१ सैतवाहिनी^१ ।
 वैतरणी नरकसा^१ स्तोता^१ ऽम्भःसरणं स्वतः ॥१५२॥
 प्रवाहः^१ पुन रो^१ स्यात् वेणी^१ धारा^१ रय^१ च सः ।
 घट्ट^१ स्तीर्थो^१ ऽवतारे^१ ऽम्बुद्वी पुरः^१ श्वो^१ ऽपि च ॥१५३॥
 पुटभेदा^१ स्तु वक्राणि^२ (२) भ्रमा^१ स्तु जलनिर्गमाः ।
 परीवाहा^१ जलोच्छ्वासाः^२ कूपका^१ स्तु विदारकाः^१ ॥१५४॥
 प्रयाती^१ (३) जलपागं^१ ऽथ पामं^१ कुल्या^१ च सारणिः^१ ।
 सिकता^१ (४) बालुका विन्दो^१ ऽष्टत्^१ - ऽष्टत^१ - विप्रुषः^५ (५) ॥ ५५॥
 जम्बाले^१ - चिकितो^१ यङ्कः^१ कर्दम^१ च निघहरः^५ ।
 शादो^१ हिरण्यवाह^१ स्तु शोणो^१ नदे^१ पुन र्वहः^१ ॥१५६॥
 भित्ति^१ उध्य^१ सरस्वा^१ च द्रुहो^१ ऽगाधजलो^१ ह्रदः^१ ।
 कूपः^१ स्या दुद्धानो^१ ऽन्तुः^१ प्रहि^१ नैमी^१ तु तत् त्रिका^२ (६) ॥ ५६॥

(१) विपाशौ विपाशः स्त्री ।

(२) “वक्रः कुटिले क्रूरे पुटभेदे घनैश्चरे” इति महेश्वरः । चक्रा-
 णीत्यपि यन्महेश्वरः “चक्रोगणे चक्रवाके चक्रं सैन्यरथगुह्योः । पाम-
 जाले कुलालस्य भाण्डे राट्टास्त्रयोरपि । अन्धसामपि चावन्ते” इति ।

(३) त्रिषु ॥

(४) बङ्गरचनात्, “बालिका बालुका बाढा पिच्छाका गणे
 भूषणे” इति महेश्वरः ॥

(५) “ऽष्टन्ति विन्दुष्टपताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रिय” इत्यमरः ।
 ष्वती ष्वन्तो लो, विप्रुट् विप्रुषौ स्त्री ।

(६) कूपमुत्तुबन्धनस्य ॥

तादीमुखो^१ नान्दीपटो^२ वीनाङ्गो^३ सुखबन्धने ।
 आहावस्तु निपानं^४ (१) स्यादुपक्रमे^५ स्य दीर्घिका^६ ॥१५८॥
 तापी^७ स्यात् लुट्क्रमे^८ तु चुरी^९ चुण्डो^{१०} च चतकः^{११} (२) ।
 ठहाटकं घटीयन्त्रं^{१२} (३) पादावली^{१३} सरघट्टकः^{१४} ॥१५९॥
 अखातं^{१५} तु देवखातं^{१६} पुष्करिण्यां^{१७} तु खातकम्^{१८} ।
 पद्माकरं साङ्गागः^{१९} स्थात्^{२०} (४) कासारः^{२१} सरसी^{२२} सरः^{२३} ॥१६०॥
 वेशन्तः^{२४} पल्लवो^{२५} स्यत् तत् परिखा^{२६} खेय^{२७}-खातिके^{२८} ।
 स्यादालवालं^{२९} मावालं^{३०} (५) मावापः^{३१} स्थानकं^{३२} च सः ॥१६१॥
 आभारस्तम्भसं^{३३} बन्धो^{३४} निर्भरं^{३५} लुभरः^{३६} सरिः^{३७} ।
 उल्लः^{३८} स्वयः^{३९} प्रस्रवणं^{४०} जलधारा^{४१} जलाशयाः^{४२} ॥१६२॥
 इत्युक्तायः ।

अथ तेजस्कायः ।

वङ्गि^१ वृहद्भानु^२ हिरण्यरेतसौ^३
 धनञ्जयो^४ हव्य^५ हवि^६-ऊताशनः^७ (१) ।

- (१) पद्मादीनां पानार्थं शिलादिभिः कूपसमीपे निर्मितम् ॥
 (२) "चूतकौ नीरसं पीत्वा पान्या पयिमुखं ययुः" इति भाषा ॥
 (३) केन कूपादेर्जलमूत्रं बाह्यते तद्वज्रस्य ॥
 (४) तडाक इत्यन्ये ॥
 (५) आवालं खमते लोचनिङ्गः, व्याङ्गस्तु "आयातो जग-
 पिण्डस्तु" इति पुं स्यात् ॥
 (६) हव्याशनः १ हविरशनः २ ऊताशनः ३ ॥

(१) कपीटयोनिः दंसुनः (२) विरोचनाः -

- शुशुचयीः कागद्वरः सानूनपातः (३) ॥ १६॥

कशाशुः - वैखानरः - कीर्तिहोत्राः

दृषाकः - पावकः - लिखभामः ।

(४) अयिन्तः - भूमध्वजः - कृष्णवर्माः -

ऽर्चिष्वाः (५) कमीगर्भः - तमोघ्नः - शुक्राः ॥ १६॥

शोचिष्केशः - शुचिः - छतवहोः - प्रमुधाः - सप्तः - मन्त्रः -

ज्वाला-जिह्वोः (६) ज्वलनः - शिखिनोः - जागद्विः - जीत-

वेदाः (७) ।

बर्हिः शुष्माः (८) ऽनिलसखः - वसुः - रोहिताश्वः - अयासोः

(९) बर्हिर्ज्योतिः - देहनः - वसुलोः - हव्यवाहोः - ऽनतोः

ऽग्निः ॥ १६॥

(१) कपीटं जलं योनिरस्य यत् स्मृतिः, अदृश्योऽग्निब्रह्मणः
क्षत्वमिति ॥

(२) दंसुनाः दंसुनसौ दंसुनसः दंसूनाः इति । दीर्घोऽप्युकारः ॥

(३) तनूनपातौ तनूनपातः ॥

(४) अयिन्तवर्जा एते शब्दे पुंसि बहिपठ्यायाः ॥

(५) कृष्णवर्मानो कृष्णवर्मानः, अर्चिष्वाश्च अर्चिष्मन्तो अर्चि-
ष्मन्तः, अत्र नस्तं पदमध्य इति पठप्रतिषेधात् नाम्यन्तस्येति 'सकारस्य
पत्वम् ॥ (६) सप्तजिह्वः १ मन्त्रजिह्वः २ ज्वालाजिह्वः ३ ॥

(७) शिखी शिखिनो शिखिनः, जागद्विः हरिवत् जातवदम्
सान्तः ॥ (८) बर्हिः शुष्माश्चौ बर्हिः शुष्मायः ॥

(९) बर्हिर्ज्योतिषो बर्हिर्ज्योतिषः, बर्हिषो बर्हिषः, बर्हिषि
इह उन्नामापि ॥

विभावसुः^{१८} सप्तो-दर्चिः^{५०(१)} स्वाह^{५१}ग्ना^{५२}यीप्रिया ऽस्य च ।

धौर्ध्वः^{५३}संवर्त्तको ऽध्वग्निर^{५४} वीडवो^{५५} बहवामुखः^{५६} ॥११६॥

दवो^{५७} दावो^{५८} वनवृष्टि^{५९} मेघवर्चिः^{६०} रिदम्भदः^{६१} ।

कामण^{६२}सु करीषाम्निः^{६३} कुश्ल^{६४}सु तुषानजः^{६५} ॥११७॥

सन्तापः^{६६} सञ्चुरो^{६७} वाष्प^{६८} ऊष्मा^{६९} जिह्वाः^{७०} स्य रश्मिषः^{७१(२)} ।

हेतिः^{७२} कीला^{७३} शिखा^{७४} ज्वाला^{७५} ऽर्चिः^{७६} भक्तका^{७७} मञ्जत्यसौ^{७८} ॥११८॥

स्तुलिङ्गो^{७९} ऽग्निकणो ऽस्मातज्जालो^{८०} ल्का^{८१} ऽक्तात^{८२} मुचमुकम्^{८३} ।

धमः^{८४} स्या द्वाद्यवाहो^{८५} ऽग्निवाहो^{८६} दहनकेतनम्^{८७} ॥११९॥

अश्वः^{८८} करमाज^{८९}श्च सारी^{९०} जीमूतवाहि^{९१} पि^{९२} ।

तडि^{९३}दैरावती^{९४} विद्यु^{९५} ज्वल^{९६} शम्पा^{९७} ऽचिरप्रभा^{९८} ॥१२०॥

आकालिकी^{९९} शतह्रदा^{१००} चञ्चला^{१०१} चपला^{१०२} ऽशनिः^{१०३} ।

सौदामिनो^{१०४} अणिका^{१०५} च ह्लादिनी^{१०६} जलनालिका^{१०७} ॥१२१॥

इति तेजस्कायः ।

अथ वायुकायः ।

वायुः^१ समीर-समिरी^२ पवना^३-शुगौ^४ नभः-

श्वातो^५ नभस्व^{६(४)}-दर्शनल^७-श्वसनाः^८ समीरणाः^९ ।

(१) सप्तार्चिषो सप्तार्चिषः, उदर्चिषो उदर्चिषः, स्वाहा गङ्गावद
अव्ययमपि ॥

(२) ऊष्मागौ ऊष्मागः, स्त्री लो, स्त्रियां अर्चिः अर्चिषो अर्चिषः,
लोके अर्चिः अर्चिषो अर्चिषि । अर्चिः इति तृतीयास्वरान्तोऽपि ॥

(३) जीमूतवाहिनी जीमूतवाहिनः ॥

(४) नभस्वान् नभस्वन्ते ॥

वातो^{११} हिकान्त^{१२} - ~~मान~~^{१३} - मह^{१४} - त्रकम्पनाः^{१५}
 कम्पाक^{१६} - नित्यगति^{१७} - गन्धवह^{१८} - प्रभञ्जनाः^{१९} ॥ १७२ ॥
 मातरिष्वा^{२०} जगत्प्राणः^{२१} दृढदंष्ट्रो^{२२} महाबलः^{२३} ।
 मातुतः^{२४} स्पर्शिनो^{२५} दैत्यदेवो^{२६} भृशभा^{२७} व-दृष्टियुक् ॥ १७३ ॥
 प्राणो^{२८} नासाग्रहृन्नाभिपादाङ्गुष्ठान्तमोक्षरः ।
 अपानः^{२९} पवनो मन्था^{३०} दृढदृढान्तपार्श्वगः ॥ १७४ ॥
 समानः^{३१} सन्धिहृन्नाभिपूदानो^{३२} हृच्छिरोन्तरे ।
 सर्व्वत्वगृत्तिको व्यान^{३३} इत्यङ्गे पञ्च वायवः ॥ १७५ ॥

इति वायुकायः ।

अरण्य^{३४} मटवी^{३५} सन^{३६} वार्च^{३७} च गहनं^{३८} भृशः^{३९} ।
 कान्तारं^{४०} त्रिपिनं^{४१} कक्षः^{४२} स्यात् प्रण्डं^{४३} काननं^{४४} वनम्^{४५} ॥ १७६ ॥
 दवो^{४६} दावः^{४७} प्रस्तार^{४८} सु लणाठव्यां^{४९} भृशो^{५०} पि च ।
 अपी-पाभ्यां वनं^{५१} (२) बेल^{५२} मारामः^{५३} कतिमे वने ॥ १७७ ॥
 निष्कुट^{५४} सु गृह्वारामो, बाह्याराम सु पौरकः^{५५} ।
 आक्रीडः^{५६} पुन रुद्यानं^{५७} राज्ञां त्वन्तःपुरोचितम् ॥ १७८ ॥
 तदेव प्रमद्वनं ममात्यादे सु निष्कुटे ।
 वाटी^{५८} (२) पुष्पा वृक्षा चासौ^{५९} चूद्रारामः प्रसीदिका^{६०} ॥ १७९ ॥

(१) मन्था योषापञ्चङ्गागः ॥

(२) अपवनम् १ उपवनम् २ ॥

(३) वाटस्तु वर्त्तनि हतौ वाटी स्याद्गृहनिष्कुटे इति श्रीधरः ॥

(४) पुष्पावाटी १ वृक्षवाटी २ वाटी शब्द इत्यर्थः ॥

वृक्षोऽम^२ शिखरी^३ च शाखि^४ - फलदा^५ वट्टि^६ हरिद्व^७ दृमो^८
जीर्णो^९ द्रु^{१०} विटपो^{११} कुठः^{१२} (१) चितिरुहः^{१३} कारस्करो^{१४}
विष्टरः^{१५} ।

नन्दावर्त्त^{१६} - करालिको^{१७} तरु^{१८} - वस्तू^{१९} पर्या^{२०} पुलाक्य^{२१}
क्षिपः^{२२} साला^{२३} - नोकह^{२४} - गच्छ^{२५} - पादप^{२६} - नगा^{२७} हृच्छा^{२८} -
गमौ^{२९} पुष्पदः^{३०} ॥ १८० ॥

कुञ्ज^{३१} - निकुञ्ज^{३२} - कुडङ्गाः^{३३} स्थाने वृक्षै^{३४} वृता^{३५} - न्तरे ।
पुष्पै^{३६} सु फलवान् वृक्षो वानस्पत्यो^{३७} विना तु तैः ॥ १८१ ॥
फलवान् वनस्पतिः^{३८} स्यात् फलावन्यः फलेग्रहिः^{३९} ।
फलवन्य स्त वकेशी^{४०} फलवान्^{४१} फलिनः^{४२} फली^{४३} ॥ १८२ ॥
द्यौषधिः^{४४} स्या दौषधि^{४५} च फलपाकावसानिका ।
क्षुपो^{४६} क्षसशिफाशाखः प्रतति^{४७} वर्तति^{४८} र्लता^{४९} ॥ १८३ ॥
वज्ज^{५०} स्यां तु प्रतानिन्या^{५१} गुल्मिन्यु^{५२} - लप^{५३} - वीरुधः^{५४} ।
स्या त्प्ररोहो^{५५} ऽङ्कुरो^{५६} ऽङ्कुरो^{५७} रोह^{५८} च स तु पर्वणः ॥ १८४ ॥
समुत्थितः स्याद् बलिश^{५९} शिखा^{६०} - शाखा^{६१} - लताः^{६२} समाः ।
शाला^{६३} शाला^{६४} स्तान्वशाखा^{६५} स्तान्वः^{६६} प्रकाण्डमक्षकम् ॥ १८५ ॥
मूलाच्छाखावधि र्गण्डः प्रकाण्डो^{६७} ऽथ जटा^{६८} शिफा^{६९} ।
प्रकाण्डरहिते सख्यो^{७०} विटपो^{७१} गुल्म^{७२} इत्यपि ॥ १८६ ॥
शिरोनामा^{७३} (२) ऽग्रं शिखरं^{७४} मूला^{७५} वध्नो^{७६} ऽङ्घ्रिनाम्^{७७} च ।

(१) कुठिः सौम कोठति कुठः । कुठान् वृक्षान् इत्यन्ति कुठारः ।
जीर्ण इत्यन्तर्जीर्णः अलः इति पाठान्तरः । [पर्याया अस्य ॥

(२) शिरसो नामानि पर्यायाः अस्य अंग्रेष चरणस्य नामानि

सारो मज्झि^(१) त्ववि^(२) लोचो वल्क^(३) व वल्कलम्^(४) ॥ १८७ ॥
 स्थाणौ तु ध्रुवकः^(५) शङ्खः^(६) काष्ठो दलिकः^(७) दासणी^(८) ।
 निष्कुङ्कः^(९) कीरः^(१०) मञ्जाः^(११) मञ्जरिः^(१२) वल्गुरिः^(१३) च सा ॥ १८८ ॥
 पटः^(१४) पलाशः^(१५) रुदनं वर्धः^(१६) पर्णः^(१७) छर्दः^(१८) दलम्^(१९) ।
 नवे तस्मिन् किसलयः^(२०) किसलः^(२१) पल्लवो^(२२) इव तु^(२३) ॥ १८९ ॥
 नवे प्रवालो^(२४) इव कोशी^(२५) शुक्ला^(२६) मादि^(२७) दलखसा ।
 विस्तारः^(२८) विटपौ^(२९) तुल्यौ प्रसूनः^(३०) कुसुमः^(३१) सुमम्^(३२) ॥ १९० ॥
 पुष्पः^(३३) स्तनः^(३४) सुमनसः^(३५) प्रसवः^(३६) च मणीवकम्^(३७) ।
 जालका^(३८) चारकौ^(३९) तुल्यौ कलिकायां तु कोरकः^(४०) ॥ १९१ ॥
 कुट्मले^(४१) मुकुले^(४२) गुच्छे^(४३) गुच्छे^(४४) स्तवकः^(४५) गुत्सकाः^(४६) ।
 गुनुच्छो^(४७) इव रजः^(४८) पौष्पः^(४९) परागो^(५०) इव रसो मधु^(५१) ॥ १९२ ॥
 मकरन्दो^(५२) मरन्दः^(५३) च उन्तः^(५४) प्रसवबन्धनम् ।

(१) मञ्जा मञ्जानौ मञ्जानः, त्वक् त्वग् त्वचो त्वचः, अवन्तो-
 ऽपि त्वचा स्त्रियाम् अदन्तोऽपि त्वचः पुंसि इति ङनायुधटीका ॥

(२) प्रजाद्यणि पात्रमपि यन्महेत्वरः “पात्रं खुवादौ पर्णं च
 राजमन्त्रिणि चेष्यते” इति अयं द्वितकार-एकतकारश्च धातुप्रत्यय-
 भेदात् ॥

(३) कन्दलमपि त्रिलिङ्गोऽयं “कन्दलं तु कपाळे स्थादपराने
 नवाङ्गुरे” इति कोपान्तरम् ॥

(४) शुक्ला आबन्तः-पुं स्त्रीलिङ्गोऽयं यद्वाग्भटः, वटप्ररोहैः शुक्लै-
 त् ॥

(५) वस्तुवचनान्तः स्त्री ॥

(६) मधु लोके, पुंस्त्वपोति ङनायुधटीका गलकन्दोऽपि ॥

पत्रुहो^१-जृम्भ^२-फुल्लानि^३व्युक्तो^४श^५कचं^६स्निग्धम्^७॥१८३॥
 उन्मिषितं^८विकसितं^९दुलितं^{१०}लाटतं^{११}स्तुटम्^{१२} ।
 प्रफुल्लो^{१३}प्रफुल्लो^{१४}-सम्फुल्लो^{१५}-च्छसितानि^{१६}विजृम्भितम्^{१७}॥१८४॥
 क्षोरं^{१८}विनिद्रं^{१९}सुनिद्रं^{२०}विमुनिद्रं^{२१}क्षसितानि^{२२}च ।
 सङ्कुचितं^{२३}तु निद्रायां^{२४}क्षीकितं^{२५}सुद्रितं^{२६}च तत् ॥१८५॥
 फले^{२७}तु सैस्यं^{२८}तच्छुष्कं^{२९}वानं^{३०}सामं^{३१}शलाटुं^{३२}च ।
 ग्रथिः^{३३}पदं^{३४}(१) टक्^{३५}जीजकौशी^{३६}शिक्षा^{३७}शमिः^{३८}शमो^{३९}॥१८६॥
 शिखि^{४०}श्च मिष्यलो^{४१}श्वथ^{४२}योष्टकः^{४३}कुञ्जराशनः^{४४} ।
 कृष्णकासो^{४५}बोधितरुः^{४६}पञ्च^{४७}सुपर्कटी^{४८}जटी ॥१८७॥
 न्यग्रोधं^{४९}सुवज्रपातं^{५०}स्याद्वटो^{५१}वैश्रवणालयः^{५२} ।
 रुद्रस्वरो^{५३}जन्तुफलो^{५४}मशकी^{५५}हेमदुग्धकः^{५६}॥१८८॥
 काकोदुस्वरिका^{५७}फल्गु^{५८}स्मलय^{५९}जघनेफला^{६०} ।
 आम्बुतः^{६१}सहकारः^{६२}सप्तपर्णी^{६३}सुयुक्कदः^{६४}॥१८९॥
 शिगुः^{६५}शोभाञ्जनो^{६६}क्षीवो^{६७}-तीक्ष्णगन्धकः^{६८}-गोचकाः^{६९} ।
 श्वेते^{७०}स्तु श्वेतमरिचः^{७१}पुष्पागः^{७२}सुरपर्णिका^{७३}॥२००॥
 वकुलः^{७४}केसरौ^{७५}शोकः^{७६}कङ्कोल्लः^{७७}(१) ककुभो^{७८}ज्जुनः^{७९} ।
 मालूरः^{८०}श्रीफलो^{८१}विल्वः^{८२}किङ्किरातः^{८३}कुरण्टकः^{८४}॥२०१॥
 त्रिपलकः^{८५}पलाशः^{८६}स्यात्किंशुको^{८७}ब्रह्मपादपः^{८८} ।
 तद्वाराजः^{८९}स्तलः^{९०}स्तालो^{९१}रश्मा^{९२}मोक्षा^{९३}कदल्यपि ॥२०२॥

(१) नालः क्ली, पक्षपो पक्षपि क्ली ४

(२) कसुदकं केलति गच्छति कङ्कोल्लः, स्त्रीलिङ्गः यदनरकोपः

“स्त्रियां ल्यगोके कङ्कोल्लः” एषोदरादिवात् ३

करबीरो^१ हयमारः^२ कुटजो^३ निरिभङ्गिका^४ ।
 विदुलो^५ वेतसः^६ श्रोतो^७ शीरो^८ रथः^९ ॥२०३॥
 (१) कर्कशः^१ कुवली^२ कोली^३ बदधः^४ व हलिप्रियः^५ ।
 नीपः^६ कदम्बः^७ साक्षी^८ सु सज्जो^९ रिरिट^{१०} सु सनिनः^{११} ॥२०४॥
 निम्बो^{१२} रिरिटः^{१३} पिप्पुमन्दः^{१४} समौ ति^{१५} दुल^{१६} भावुको^{१७} ।
 कापीस^{१८} सु वादरः^{१९} स्वात पिचव^{२०} खलकं पिप्पुः^{२१} ॥२०५॥
 चारणवधः^{२२} जतमाले^{२३} हृषो^{२४} वाचा^{२५} टटकप्रके^{२६} ।
 करञ्ज^{२७} सु नक्तमालः^{२८} खुडि^{२९} जैज्जो^{३०} मञ्जातरः^{३१} ॥२०६॥
 जहाकाल^{३२} सु किम्पाके^{३३} मन्दाटः^{३४} पारिभट्टके^{३५} ।
 मधुक^{३६} सु मधुजीलो^{३७} गुडपुष्पो^{३८} मधुद्रुमः^{३९} ॥२०७॥
 पीलुः^{४०} सिनो^{४१} गुडफलो^{४२} गुण्णकु^{४३} सु पल्लवधः^{४४} ।
 राजादनः^{४५} पिचालः^{४६} स्वात तिनिश^{४७} सु रथद्रुमः^{४८} ॥२०८॥
 नागरक^{४९} सु नारक^{५०} इक्षुदी^{५१} तापसद्रुमः^{५२} ।
 काश्मरी^{५३} भट्टपक्षी^{५४} श्रीपक्षी^{५५} चिक^{५६} तु तिमिषी^{५७} ॥२०९॥
 शैलः^{५८} खेद्यातकः^{५९} पीतसाल^{६०} सु प्रियको^{६१} सनः^{६२} ।
 पाटलिः^{६३} पाटला^{६४} भूर्जो^{६५} वज्रत्वको^{६६} मदुच्छदः^{६७} ॥२१०॥
 द्रुमोत्पलः^{६८} कर्णिकारे^{६९} निचुले^{७०} हिज्जले^{७१} ज्जकी^{७२} ।
 धात्री^{७३} शिवा^{७४} चामलकी^{७५} कलि^{७६} रथो^{७७} विभीतकः^{७८} ॥२११॥
 चूरीतक^{७९} भया^{८०} पथ्या^{८१} विफला^{८२} तत् फलतथम्^{८३} ।
 तापिच्छ^{८४} सु तमालः^{८५} स्या ज्ञम्यको^{८६} हेमपुष्पकः^{८७} ॥२१२॥

(१) पुं स्त्री, स्त्रियां कर्कशः कर्कशो कर्कशः ।

निरुद्धो^१ सिन्दुवारे^२ तिसुक्तके^३ माधवी^४ सता^५ ।
 वासनी^६ चौद्रपुष्प^७ तु जपा^८ माति^९ सु माधती^{१०} ॥२१३॥
 मल्लिका^{११} स्था द्विवक्त्रि^{१२} सप्तला^{१३} नवमरलिङ्ग^{१४} ।
 मणधी यूविका^{१५} सा तु पीता स्था हेमपुष्पिका^{१६} ॥२१४॥
 प्रियङ्गुः^{१७} फलिनी^{१८} श्यामा^{१९} बन्धुको^{२०} बन्धुजीवकः^{२१} ।
 कश्यप^{२२} मल्लिकापुष्पो^{२३} जम्बीरो^{२४} जम्बू-जम्बूतौ^{२५} ॥२१५॥
 मातुलुङ्गो^{२६} बीजपूरः^{२७} करीर^{२८} क्रकरी^{२९} समौ ।
 पद्माङ्गुलः^{३०} स्था देरुखे^{३१} धातव्यां^{३२} धातुपुष्पिका^{३३} ॥२१६॥
 कपिकच्छ^{३४} रालसुता^{३५} धर्तूरः^{३६} कनकाङ्गुलः^{३७} ।
 कपित्थ^{३८} सु द्रविणलो^{३९} मालिकेर^{४०} सु खाङ्गुली^{४१} ॥२१७॥
 धाम्नातको^{४२} वर्षपाकी^{४३} (१) केतकः^{४४} क्रकचच्छदः^{४५} ।
 कोविदारो^{४६} सुगन्धः^{४७} सल्लकी^{४८} तु बज्रप्रिया^{४९} ॥२१८॥
 वंशो^{५०} वेणु^{५१} खैरफल^{५२} स्वचिसार^{५३} क्षायध्वजः^{५४} ।
 मस्कारः^{५५} शतपर्वा^{५६} च खनन् वात त्व कीषकः^{५७} ॥२१९॥
 तुकाक्षीरी^{५८} वंशक्षीरी^{५९} त्वक्षीरी^{६०} वंशरोचना^{६१} ।
 पूगे^{६२} क्रमुक^{६३} नूवाकौ^{६४} तस्यो द्वेगं पुनः कलम् ॥२२०॥
 ताम्बूलवल्ली^{६५} ताम्बूली^{६६} नामपर्यायवत्य^{६७} पि^{६८} (२) ।
 तुल्य^{६९} तुल्यः^{७०} (३) कण्ठला^{७१} तु रुक्मा^{७२} द्राक्षा^{७३} तु मोस्तनी^{७४} ॥२२१॥
 सदीका^{७५} चारुकरा^{७६} च गोक्षुर^{७७} सु त्रिकण्टकः^{७८} ।

(१) वर्षपाकिणी वर्षपाकिणः ॥

(२) नामवल्ली फणिवृता इत्यादि ॥

(३) स्त्री स्त्री, दापि ॥

श्वदंष्ट्रा^१ स्थलशृङ्गाटो^२ गिरिकर्ण^३ पराजिता^४ ॥ ११२ ॥
 व्याघ्री^५ निर्दिग्धिका^६ कण्टकाक्षिका^७ स्त्रादयाऽमृता^८ ।
 वत्सादनी^९ सुष्ठूनी^{१०} च विशाला^{११} त्विन्द्रवारुणी^{१२} ॥ १२३ ॥
 उशीरं^{१३} वीरणीमूले^{१४} क्षीवेरे^{१५} वालकं^{१६} जलम्^{१७} ।
 प्रपुन्नाट^{१८} स्त्रे जगजो^{१९} ददुष्टो^{२०} चक्रमर्दकः^{२१} ॥ १२४ ॥
 लङ्कायां^{२२} महारजनं^{२३} कुसुम्भं^{२४} कमलोत्तरम्^{२५} ।
 लोभे^{२६} तु गालवो^{२७} रोध्रं^{२८} तिल^{२९} श्रावर^{३०} मार्जनाः^{३१} ॥ १२५ ॥
 लणालिनी^{३२} पुटकिनी^{३३} नलिनी^{३४} पङ्कजिन्य^{३५} पि ।
 कमलं^{३६} नलिनं^{३७} पद्मं^{३८} सरत्रिन्द^{३९} कुशेशयम्^{४०} ॥ १२६ ॥
 परं^{४१} शतसहस्राभ्यां^{४२} वतं^{४३} (१) राजीव^{४४} पुष्करे^{४५} ।
 विसप्रसूतं^{४६} (२) नालीकं^{४७} तामरसं^{४८} महोत्पलम्^{४९} ॥ १२७ ॥
 तज्जलात्^{५०} सरसः^{५१} पङ्कात्^{५२} परै^{५३} रुट्-रुह-जम्बा-जैः^{५४} (३) ।
 पुण्डरीकं^{५५} सिताम्भोजं^{५६} मथरक्तं^{५७} सरोरुहे^{५८} ॥ १२८ ॥
 रक्तोत्पलं^{५९} कोकनदं^{६०} कैरविण्यां^{६१} (४) कुसुदती^{६२} (५) ।
 उत्पलं^{६३} स्यात्^{६४} कुवलयं^{६५} कुवेलं^{६६} कुवलयं^{६७} कुवम्^{६८} ॥ १२९ ॥

(१) शतपत्रं १ सहस्रपत्रम् २ ॥

(२) विसाप्रसूतं विसप्रसूतं विसप्रसूतं विसप्रसूतमपि रा
टीका ॥

(३) जलरुही जलरुहि, जलजम्बानि जलजम्बानि, सरोरु
सरोजजम्बानी पङ्करुही, जलरुट् १ जलरुहं २ जलजम्बा ३ जलज
सरोरुट् ४ सरोरुहं ५ सरजम्बा ६ सरोजं ७ पङ्करुट् ८ पङ्करुहं
पङ्कजम्बा ९ पङ्कजं १० ॥

(४) चन्द्रविकशिण्याः ॥

(५) चन्द्रविकानी कमलः ॥

श्रुते तु तत्र कुमुदं^१ कैरवं^२ गर्दभाक्षयम्^३ ।
 नवले तु स्यादिन्दीवरं^४ हस्तकं^५ रक्तसन्धिके^६ ॥२३०॥
 सौगन्धिकं^७ नु कल्लारं^८ (१) बीजकोशो^९ दराटकः^{१०} ।
 कर्णिका^{११} पद्मनालं^{१२} तु मणालं^{१३} तन्तुलं^{१४} विषम्^{१५} ॥२३१॥
 किञ्चलकं^{१६} केसरं^{१७} संवर्त्तिकां^{१८} तु स्यान्नवं दलम् ।
 करङ्कटः^{१९} शिफा^{२०} च स्यात् कन्दे सलिलजन्मनाम्^{२१} ॥२३२॥
 उत्पलानां तु शालकं^{२२} नील्यां^{२३} शैवालं^{२४} शैवले^{२५} ।
 शैवालं^{२६} शैवलं^{२७} शैपालं^{२८} जलाच्छूकं^{२९} नीलिके^{३०} ॥२३३॥
 धान्यं^{३१} (५) तु रास्यं^{३२} सीत्यं^{३३} च व्रीहि^{३४} साखकर्मि^{३५} च तत् ।
 चाशुः^{३६} स्यात् पाटला^{३७} व्रीहि^{३८} गर्भपाकी^{३९} (६) तु षटिकः^{४०} ॥२३४॥
 शालयः^{४१} कलमाद्याः^{४२} स्युः कलमं^{४३} सु कलामकः^{४४} ।
 लोहितो रक्तशालिः^{४५} स्यान्नाहाशालिः^{४६} सुगन्धिकः^{४७} ॥२३५॥

(१) कैरविषयादि कल्लारानां चन्द्रविकसिनि ॥

(२) कन्दं मूले अत् हैमानेकार्थः “कन्दोऽन्दे स्वरणे सस्यमूले” इति ॥

(३) उत्पलानां चन्द्रविकसिनाम् । धन्वन्तरिस्तु पद्ममूलं तु शाल कमित्याह ॥

(४) जलन्तुकं १ जलनीलिका^२ ॥

(५) व्रीहि १ र्यवो २ मन्त्रो ३ गोधूमो ४ मुद्ग ५ नाप ६ तिल ७ चैका ८ अणवः ९ प्रियङ्गु १० कोद्वय ११ मयुष्काः १२ शालि १३ राडक्यः १४ । किञ्च कलाय १५ कुलत्तौ १६ सारणाश्च १७ सप्तदशानि धान्यानि ॥

(६) गालः कवर्गैकस्वरयदिति गले गर्भपाकिणौ गर्भपाकिण्यः ॥

यगो^१ हयप्रिय^२ सोऽस्यभूक्त^३ सोक्त^४ स्वगौ^५ हरित^६ ।
 मङ्गल्यको^७ मसूरः^८ खान्^९ कलाय^{१०} सु^{११} सतीनकाः^{१२} ॥२३६॥
 हरेणुः^{१३} खण्डिक^{१४} खाद्य^{१५} पणको^{१६} हरिमन्त्रकः^{१७} ।
 माप^{१८} सु^{१९} मदनो^{२०} नन्दी^{२१} दृष्यो^{२२} बीजमरो^{२३} बली^{२४} ॥२३७॥
 सुद्र^{२५} सु^{२६} प्रयनो^{२७} लोभो^{२८} बलाटो^{२९} हरितो^{३०} हरिः^{३१} ।
 पीते^{३२} ऽग्निन्^{३३} बसु^{३४} खण्डरी^{३५} प्रवेक^{३६} जय^{३७} शारदाः^{३८} ॥२३८॥
 कण्ठो^{३९} प्रवर^{४०} वासन्त^{४१} हरिमन्त्रक^{४२} शिम्बिकाः^{४३} ।
 वनसुत्रे^{४४} तु^{४५} वरक^{४६} निगूढक^{४७} कुलीनकाः^{४८} ॥२३९॥
 खण्डो^{४९} (१) च^{५०} राजसुत्रे^{५१} तु^{५२} मकुटक^{५३} मसुटको^{५४} ।
 गोधूमे^{५५} सुमनो^{५६} वल्लो^{५७} (२) जिष्णावः^{५८} सितशिम्बिकः^{५९} ॥२४०॥
 कुलत्य^{६०} सु^{६१} कालवृन्त^{६२} साम्प्रवृन्ता^{६३} कुलत्यिका^{६४} ।
 आदती^{६५} तु^{६६} वरो^{६७} वर्णा^{६८} स्यात्^{६९} कुल्लाम^{७०} सु^{७१} यावकः^{७२} ॥२४१॥
 नीवार^{७३} सु^{७४} वनब्रीहिः^{७५} श्यामाक^{७६} श्यामकौ^{७७} समौ^{७८} ।
 ककु^{७९} सु^{८०} ककुनी^{८१} ककुः^{८२} प्रियकु^{८३} पीततण्डुला^{८४} ॥२४२॥
 सा^{८५} लण्णा^{८६} मधुका^{८७} रक्ता^{८८} शोधिका^{८९} सुसटी^{९०} सिता^{९१} ।
 पीता^{९२} माधव्य^{९३} घोहात्तः^{९४} कोद्रवः^{९५} कोरदूषकः^{९६} ॥२४३॥
 चोनक^{९७} सु^{९८} काकककु^{९९} यवनात्^{१००} सु^{१०१} (२) चोनलः^{१०२} ।
 ज्वाण^{१०३} चयो^{१०४} देवभान्यं^{१०५} जोम्माका^{१०६} बीजपुष्पिका^{१०७} ॥२४४॥

(१) खण्डिनौ खण्डिनः ॥

(२) सुमनः चन्द्रप्रस्थानात् देववत् ॥

(३) वर्चटी गणिकायां स्यात् ब्रीहिमेदेद्वि वर्चटी इति चोपरः ।
 यथासरौ वर्चन्ति वर्चटी, राजमापसु वर्चटः इति त्रिकाण्डशेषः ॥

श्रुत्वा^१ भङ्गा^२ मातुलानी^३ स्यात् पुनः^४ तु कुमा^५ तस्य^६ ।
 नवेधुका^७ गवेधुः^८ (१) स्या^९ ज्वर्त्तितो^{१०} (२) इरण्यज^{११} स्तितः ॥ २५॥
 प्रहृतिले^{१२} तिलपिच्छे^{१३} स्तिलपेजो^{१४} इय^{१५} सर्वपः^{१६} ।
 कदम्बक^{१७} काशुभो^{१८} इय^{१९} सिद्धार्यः^{२०} श्वेतसर्वपः^{२१} ॥ २४६॥
 माषादयः^{२२} समीधान्^{२३} मृकधान्^{२४} यवादयः^{२५} ।
 स्यात्^{२६} सख्यन्तु^{२७} किंशादः^{२८} कणियां^{२९} सख्यशीर्षकम् ॥ २४७॥
 सख्य^{३०} सुबुच्छो^{३१} भाव्यादे^{३२} नीलं^{३३} काण्डो^{३४} इत्य^{३५} सुसः^{३६} ।
 पक्षः^{३७} प्रसालो^{३८} धान्यत्वक्^{३९} तुषो^{४०} बुसे^{४१} कडङ्गरः^{४२} ॥ २४८॥
 धान्य^{४३} मावसितं^{४४} रिङ्गं^{४५} तत्^{४६} पूतं^{४७} निर्जुषीकृतम् ।
 मूलं^{४८} पत्रं^{४९} करीरं^{५०} रू^{५१} फलं^{५२} काण्डा^{५३} विच्छेदकाः^{५४} ॥ २४९॥
 त्वक्^{५५} पुष्पं^{५६} कवकं^{५७} शाकं^{५८} दशधा^{५९} शिग्रुकं^{६०} च^{६१} तत् ।
 तण्डुलो^{६२} स्तण्डुलो^{६३} रो^{६४} मेघनादो^{६५} इत्य^{६६} मारिषः^{६७} ॥ २५०॥
 बिम्बी^{६८} रक्तफलं^{६९} पीलुपर्णी^{७०} स्या^{७१} त्पुण्ड्रकेरिका^{७२} ।
 जीवन्ती^{७३} जीवनी^{७४} जीवा^{७५} जीवनीया^{७६} मधुस्रवा^{७७} ॥ २५१॥
 वासुकिं^{७८} तं^{७९} चारपत्रं^{८०} पालक्या^{८१} (२) मधुस्रदनी^{८२} ।
 रसोनो^{८३} लशुनो^{८४} इरिटो^{८५} स्त्रोच्छकन्दो^{८६} महीषधम्^{८७} ॥ २५२॥
 महाकन्दो^{८८} रसोनो^{८९} इत्यो^{९०} मृच्छनो^{९१} दीर्घपत्रकः^{९२} ।
 भङ्गराजो^{९३} भङ्गरजो^{९४} मार्कवः^{९५} केशरञ्जनः^{९६} ॥ २५३॥

(१) मधुवा बरटी इति भाषा ।

(२) इहानुक्तान्यपि तिलनामानि त्रीणि यथा तिल । पूत २
 शैलफलः २ इति मदनपातः ॥

(३) पालक्याम् इति वा ।

काकमाची^१ वायसी^२ स्यात् कारवेक्षः^३ कटिक्क^४ ।
 कृष्णखण्डकांस्तु कर्कटः^५ कोशातकी^६ (२) पटोलिका^७ ॥ २५ ॥
 विभिटी^८ कर्कटी^९ (१) बालुङ्गे^{१०} वीर^{११} स्तपुसी^{१२} च सा ।
 अशी^{१३} स्वरणः^{१४} कन्दः^{१५} शृङ्गवेरका^{१६} मारु^{१७} कम्^{१८} ॥ २५ ॥
 कर्कोटकः^{१९} कित्तिसन्न^{२०} स्तितपतः^{२१} सुगन्धकः^{२२} ।
 मूलकं^{२३} तु चरिपर्ण^{२४} सेकिमं^{२५} हस्तिदन्तकम्^{२६} ॥ २५ ॥
 टणं^{२७} नडादि निवारादि च शस्य तु तत्त्वम् ।
 सौगन्धिकं^{२८} देवजग्धं^{२९} पौरं^{३०} कत्तुय^{३१} रोहिषे^{३२} ॥ २५ ॥
 दर्भः^{३३} कुशः^{३४} कुशो^{३५} बर्हिः^{३६} (४) पवित^{३७} मय ते जनः^{३८} ।
 गुन्द्रो^{३९} मुञ्जः^{४०} शरो^{४१} दूर्वा^{४२} त्व नन्त^{४३} शतपर्णिका^{४४} ॥ २६ ॥
 हरिताली^{४५} रुहा^{४६} पोटगल^{४७} स्तु धमनो^{४८} नडः^{४९} ।
 कुरुविन्दो^{५०} मेघनामा^{५१} मुखा^{५२} गुन्द्रा^{५३} तु सोत्तमा ॥ २६ ॥
 बलजा^{५४} उलपो^{५५} ये चः^{५६} स्याद्दसालो^{५७} सतिपत्रकः^{५८} ।
 (५) भेदाः^{५९} कान्तार^{६०} पुरं^{६१} डा-द्या स्तस्य मूलं तु मोरटम्^{६२} ॥ २६ ॥
 काश^{६३} स्त्रिषीका^{६४} घासः^{६५} यघसं^{६६} टण^{६७} मर्जुनम्^{६८} ।

(२) “कोशातकी कतकिट्टा जातिनी कतवेधना, स्टैदङ्कफिका ज्वेडा धण्टाली कर्कशच्छदा” इति ॥

(३) कर्कश्यां स्याद्विर्वाहरी वीरवत् उर्वीरुष्णीरुर्पि एषीरुधिं विभिटी तथा विभिटं विभिटं सद्धत् बालुङ्गः स्याद्बालुङ्गपि । तपुसी तपुपी तपुपं तपुपम् इति शब्दभेदेनाममाला ॥

(४) पुंसि बर्हिषौ बर्हिषः क्लीबे बर्हिषी बर्हिषि ॥

(५) चर्भिदा जातयः कान्ताराद्याः एकादश ॥

विषः^१ स्वेडो^२ रस^३ स्त्रीणां^४ गरलो^५ (१) ऽयं हलाहलः^६ ॥ २६१ ॥
 वल्गनाभः^७ काशकृटो^८ ब्रह्मपुत्रः^९ प्रदीपनः^{१०} ।
 सौराष्ट्रिकः^{११} सौत्तिकेयः^{१२} कार्कलो^{१३} हारदो^{१४} ऽपि च ॥ २६२ ॥
 अहिच्छो^{१५} मेघशृङ्गः^{१६} कुट^{१७} वाल्मक^{१८} नन्दताः^{१९} ।
 कैराटको^{२०} हैमवतो^{२१} मर्कटः^{२२} करवीरकः^{२३} ॥ २६३ ॥
 सर्वपो^{२४} मूलको^{२५} गौरार्द्रकः^{२६} सक्तक^{२७} कर्दमो^{२८} ।
 अक्षोक्षसारः^{२९} कालिङ्गः^{३०} शृङ्गिको^{३१} मधुसिक्तकः^{३२} ॥ २६४ ॥
 इन्द्रो^{३३} ज्ञातुलिको^{३४} विस्तुलिक^{३५} पिङ्गल^{३६} गौतमाः^{३७} ।
 मुस्तको^{३८} दासव^{३९} सेति स्थावरा विषजातयः^{४०} (२) ॥ २६५ ॥
 (१) कुरण्टाद्या अयबीजा^१ मूलजा सूत्यसादयः^२ ।
 पर्वयोगय इच्छाद्याः^३ स्कन्धजाः सल्लकौमुखाः^४ ॥ २६६ ॥
 शाल्यादयो बीजरुजाः^५ समूर्कजा सृणादयः^६ ।
 सूर्यमस्यतिकायस्य षड्वेता मूलजातयः ॥ २६७ ॥

इति वनस्पतिकायः ।

द्विन्द्रियाः ।

गीतकुः^१ लमि^२ रन्तर्जः^३ लुद्रः^४ कीटो^५ बहिर्भवः ।

(४) स्थावरविषजातीनामेकैकम् ॥

(२) विषभेदाः सर्वे पुं लोवलिङ्गाः इति वाचस्पतिः । पुंसि लोवे
 । काकोलेत्याद्यमरोऽपि ॥

(३) दन्तादिजातिविशेषानाह ॥

पुलका^१सूभयेपि^(१) स्युः कीकसाः^१ क्मयो^१ स्वावः^१ ॥२६८॥
 काष्ठकीटौ^१ रुणो^२, गण्डूपादः^१ किञ्चुककः^२ कुसुः^२ ।
 भूलता^१, गण्डूपा^१ तु शिल्पे^१ स्वपा^१ जलौकसः^२ ॥२६९॥
 जलासोका^१ जलूका^१ च जलौका^२ जलसर्पिणी^१ ।
 मुक्तासोटी^१ ऽव्मिमण्डूकी^१ शुक्तिः^१ कम्बु^१ सु वारिजः^२ ॥२७०॥
 तिरिखः^१ षोडशावर्तः^१ शङ्खो^१ ऽय चन्द्रकम्बवः^१ ।
 शङ्खनकाः^२ चुल्लका^१ च, शम्बुका^१ स्वम्बुमाजजाः^१ ॥२७१॥
 कपर्द^१ सु हिरण्यः^२ स्यात् पण्यास्थिक^१-मराठको^१ ।

इति त्रीन्द्रियाः ।

वीरिन्द्रियाः ।

दूर्नामा^१ तु दीर्घकोशी^१ पिपीलिक^१ सु पीलिकः^२ ॥२७२॥
 पिपीलिका^१ तु हीमाङ्गौ^२ ब्राह्मणी^१ स्थूलशीर्षिका^१ ।
 हृत्तेली^१ पिङ्गकपिशः^२ ऽयोपजिह्वो^१ पदेहिकः^२ ॥२७३॥
 वन्सु^१ पदीका^१, लिङ्गा^१ तु रिङ्गा^१, यूका^१ तु षट्पदी^१ ।
 गोपालिका^१ महाभीरु^१, गौमयोत्था^१ तु गर्दभी^१ ॥२७४॥
 मत्कुण^१ सु कोलकुण^१ उदंशः^१ किटिभोत्^१ कुणौ ।
 इन्द्रगोप^१ स्व गिरजी^१ वैराटो^१ सितिभो^१ ऽग्निकः^१ ॥२७५॥
 कर्णजलौका^१ तु कर्णकीटा^१ शतपदी^१ च सा ।

इति त्रीन्द्रियाः ।

चतुरिन्द्रियाः ।

अर्णनाभ^१सन्धवायो^२आलिको^३ जालकारकः^४ ॥ २७६ ॥
 लमि^५र्यैकैकको^६लूता^७लालाखावो^८ष्टपा^९क्षसः ।
 दृष्टिको^{१०}द्रुण^{११}आल्या^{१२}लि^{१३}रलं^{१४}तत्पुच्छकण्टकः ॥ २७७ ॥
 अमरो^{१५}मधुकदं^{१६}भङ्ग^{१७}सञ्चरीकः^{१८} शिलीमुखः^{१९} ।
 इन्द्रिन्द्रो^{२०}ली^{२१}रोलम्बो^{२२}द्विरेफो^{२३}स्य षडंक्षयः^{२४} ॥ २७८ ॥
 भोज्यं नु पुष्प^{२५}-मधुनी^{२६} खद्योतो^{२७}ज्योतिरिङ्गणः^{२८} ।
 पतङ्गः^{२९}शतभः^{३०} क्षुद्रा^{३१}सरषा^{३२} मधुमक्षिका^{३३} ॥ २७९ ॥
 (५) माजिकादि तु मधु स्थानाधुच्छिष्टं तु सिक्यकम् ॥
 वर्ष्ण्या^{३४} मक्षिका नीला पुत्रिका तु पराङ्गिका^{३५} ॥ २८० ॥
 वनमक्षिका तु दंशो^{३६} दंशो^{३७} तज्जते रत्निका ।
 तैलाटी^{३८}वरटा^{३९}गन्धोली^{४०} स्याञ्जीरी^{४१} तु चोरका^{४२} ॥ २८१ ॥
 भिल्लीका^{४३} भिल्लिका^{४४} वर्णकरी^{४५} भङ्गारिका^{४६} च सा ।

द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः सम्पूर्णः ।

(१) आलमनसमवासीत्माजी अलं स्यादनय हरितालयोरित्य-
 नेकाद्यैः, आलिनौ आलिनः । आली आलयः ॥

(२) यौगिकगन्धनिष्पत्यर्थमिदम् । तेन षडंक्षितः । पट्पदः इत्यादि ॥

(३) पुष्पलिट् पुष्पन्वयः, मधुलिट् मधुन्वयः, मन्त्रतः इत्यादि
 चिद्यति ॥

(४) 'शतंभगम्' तिङ्प्रत्ययोऽपि यद्देगिङ्प्रत्यये तिङ्प्रत्ययेन हपि
 सङ्गादिति शतभः पिशाचश्च इति तट्टीका शतभश्चायमित्यत्र तिङ्-
 डानां कावेत्यर्थः ॥

(५) माजिकं यौगिकत्वादादिगन्धः च क्षौद्रं सारवम्, मक्षिका-
 मन्त्रादी स्यात् इत्यनुक्तेऽपि ॥

तिर्यक्काण्डः ।

पशु^१स्त्रिर्यङ्^२चरि^३स्त्रिंशे स्त्रिंशं व्यालः^४श्वापदो^५ऽपि च ॥१८२॥

हस्ती^१ मत^२ज^३-गज^४-द्विप^५-कर्ष^६-नेकपाः^७

मातङ्ग^८-वारण^९-महामृग^{१०}-सामयोनयः^{११} ॥

सस्वरम^{१२}-द्विरद^{१३}-विन्धुर^{१४}-नाम^{१५}-दन्तिनो^{१६}

दन्तावलः^{१७}करटि^{१८}-कुञ्जर^{१९}-कुम्भि^{२०}-पीलवः^{२१} ॥१८३॥

इभः^{२२}करेणु^{२३} गजो^{२४}स्य स्त्री धेनुका^{२५}वशा^{२६}ऽपि च ।

भट्रो^{२७}मन्दो^{२८}मृगो^{२९}मिश्र^{३०}श्चतस्त्री गजजातयः ॥१८४॥

काले ऽप्य जातदन्तश्च खल्पाङ्गश्चापि भृशकुणौ^{३१} ।

पञ्चवर्षो गजो वाचः^{३२}स्यात् पोतो^{३३} दशवर्षकः ॥१८५॥

विक्रो^{३४}विंशतिवर्षः स्यात् कलभः^{३५}स्त्रिंशदब्दकः ।

यूथनाथो^{३६}यूथपति^{३७}र्मन्ते^{३८}प्रभिन्ने^{३९}गर्जितौ^{४०} ॥१८६॥

मदोत्कटो^{४१}मदकलः^{४२}समा बुढान्म^{४३}-मिष्मिदौ^{४४} ।

सर्जितः^{४५}कल्पिते स्त्रिर्यङ्घाती परिणतो^{४६} ॥ गजः ॥१८७॥

व्यालो^{४७}दुष्टगजो^{४८}गम्भीरवेद्यो^{४९}वसताङ्गुयः^{५०} ।

राजवाह्यो^{५१}सूपवाह्यः^{५२}सन्नाह्यः^{५३}समरोचितः^{५४} ॥१८८॥

(१) सामयोनः सामयोनी ॥

(२) पीलुः पीलू ॥

(३) करेणू करेणवः ॥

(४) तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतोमतः इति वृत्तायुधः ॥

(५) “त्वग्भेदात् शोणितस्ताबादामांसव्यवनादपि । संघा न कथं
अस्तु गजो गम्भीरवेद्यसौ” इति अनुक्षणम् ॥

उदयदन्तीषादन्तो^२ बद्धनां घटना घटा^१ । ।
 मदी^१ दाने^२ प्रवृत्ति^३ च वमसुः^४ करशीकरः^२ ॥२८८॥
 इक्षिनासा^१ करः^२ शुण्डा^३ इक्षो^४ स्याग्रं तु पुष्करम्^५ ।
 अक्षुलिः^१ कर्णिका^२ दन्तो^३ विषाणौ^४ स्तम्भ^५ आसनम्^६ ॥२८९॥
 कर्णमूलं चूलिका^१ स्या दीपिका^२ त्वचिकूटकम् ।
 अपाङ्गदेशो निर्याणं^३ गण्ड^४ सु करटः^२ कटः^३ ॥२९०॥
 अवग्रहो^१ ललाटे^२ स्या दारुचः^३ कुम्भयो रधः ।
 कुम्भौ^१ तु शिरसः पिण्डौ कुम्भयो रन्तरं विदुः^२ ॥२९१॥
 वातकुम्भ^१ सु तस्याधो वाह्यत्वं^२ तु ततो ऽप्यधः ।
 वाह्यत्वाधः प्रतिमानं पुष्कमूलं तु पेचकः^३ ॥२९२॥
 दन्तभागः^१ पुरोभागः पक्षभाग^२ सु पार्श्वतः ।
 पूर्व्यं सु अङ्गादिदेशो गात्रं^३ (१) स्यात् पश्चिमो ऽपरा^४ ॥२९३॥
 विन्दुजासं पुनः पद्मं^१ शृङ्खलो^२ निगडो^३ ऽन्दुकः^४ ।
 हिज्जीर^१ च पादपाशो^२ वारि^३ सु गजबन्धभूः ॥२९४॥
 त्रिपदी^१ गात्रयो^२ र्बन्ध एकस्मिन्परे ऽपि च ।
 तोत्रं वेणुकं^१ मालानं^२ बन्धस्तम्भो ऽङ्गुशः^३ खण्डिः^४ ॥२९५॥
 अपष्टं^१ त्वं कुशस्याग्रं यात^२ मङ्कशवारणम् ।
 निषादिनां^१ पादकर्म यतं वीतं^२ तु तद्वयम् ॥२९६॥

(१) गन्धकनेन गात्रं स्त्रियां गात्रां अपरभागे भवतादपरा लोके
 अपरे जपादित्वाहत्वे वरा ॥

(२) गात्रयोः इत्योः पूर्वजं चयोः एकस्मिन् अपरे इति
 एकस्यापश्चिमजङ्ग शं च अपराशब्दस्य स्त्री लोवत्वात् अपरे इति
 प्रथमी ॥

कक्षा^१ दूष्या^२ वरवा^३ स्यात् कण्ठबन्धः^४ कक्षापकः^५ ।
 घोटक^६ सु^७ र^८ ग^९ स्ना^{१०} र्क्ष^{११} सुरङ्गो^{१२} श्च^{१३} सुरङ्गमः^{१४} ॥२८८॥
 गन्धर्वो^{१५} सर्वा^{१६} सति^{१७} -वीतो^{१८} वाहो^{१९} बाजी^{२०} हयो^{२१} हरिः^{२२} ।
 बडवा^{२३} श्च^{२४} प्रच^{२५} मी^{२६} किशोरो^{२७} ल्यवय^{२८} हयः^{२९} ॥२८९॥
 जवाधिक^{३०} सु^{३१} जवनो^{३२} रथो^{३३} वोढा^{३४} रथस्य^{३५} यः^{३६} ।
 अजानेयः^{३७} कुत्तीनः^{३८} स्यात् तत्तद्देशा^{३९} सु^{४०} सैन्धवाः^{४१} ॥२९०॥
 वानायजाः^{४२} पारसीकाः^{४३} कास्वोजा^{४४} बाह्लिका^{४५} -दयः^{४६} ।
 विमोत^{४७} सु^{४८} माधुवाही^{४९} दुर्विनीत^{५०} सु^{५१} मृकलः^{५२} ॥२९१॥
 कश्यः^{५३} कशाही^{५४} हवत्ता^{५५} वर्त्ती^{५६} श्रीवत्सकी^{५७} हयः^{५८} ।
 पञ्चभद्र^{५९} सु^{६०} हृत्पृष्ठमु^{६१} खपाशेषु^{६२} पुष्पितः^{६३} ॥२९२॥
 पुच्छोरः^{६४} खुरक्षेशस्यै^{६५} सितैः^{६६} स्या^{६७} दष्टमङ्गलः^{६८} ।
 भित्ते^{६९} तु^{७०} कर्क^{७१} कोकाहो^{७२} खोजाह^{७३} श्वेतपिङ्गले^{७४} ॥२९३॥
 पीयूषवर्णो^{७५} सेराह^{७६} पीते^{७७} तु^{७८} हरियो^{७९} हये^{८०} ।
 कृष्णवर्णो^{८१} तु^{८२} खुराह^{८३} क्रियाहो^{८४} लोहितो^{८५} हयः^{८६} ॥२९४॥
 आनील^{८७} सु^{८८} नीलको^{८९} ल्य^{९०} त्रियूहः^{९१} कपिलो^{९२} हयः^{९३} ।
 शोक्ताह^{९४} स्वयमेव^{९५} स्यात् पाण्डुकेसरवाचधिः^{९६} ॥२९५॥

(१) अर्वा अर्वाण्यै अर्वाणः, अर्वाणम् शसादौ अतोऽस्य इत्यनेन
 जायमानाकारलोपे नवमन्तसंयोगात् इत्यनेन वसन्तसंयोगपरत्वाद्
 कारस्य लोपादनुत्पत्तौ अर्वाणः अर्वाणा अर्वाभ्यां लभन्तमेतत् कुन्य
 मते तु अर्वाण्यस्त्वभाववज इति पाणिनीयसूत्रेण अर्वाण्यौ अर्वा
 इत्यादि ॥

(२) स स देगो जन्मभूमिरेषाम् ।

(३) अयं त्रियूह एव ।

उराह^१सु मनाक् पाखुः कणाजहो भवेत् यदि ।
 सुकहको^१गर्दभाभी वोहंखान^१ सु पाटलः ॥ ३०६ ॥
 कुन्नाह^१सु मनाक् पीतः कणः स्या द्यदि जातुनि ।
 उकनाह^१पीतरक्तच्छायः^(१) स एव तु कचित् ॥ ३०७ ॥
 कणरक्तकविः प्रोक्तः शोणः^१ कोकनदच्छविः ।
 हरिकः^१पीतहरितच्छायः स एव कालकः^२ ॥ ३०८ ॥
 पङ्गुलः^१सितकाचामो हलाह^१ सिद्धतो हयः ।
 यदु^१रखो स्वमेधीयः^२ प्रोत्य^१मखस्य नाशिका ॥ ३०९ ॥
 मध्यं कथं निगाल^१सु गलोद्देशः खुराः^१शफाः^२ ।
 अथ पुच्छं वालहसो^२लाङ्गूलं^१ लूम^५^(२) वालधिः^५ ॥ ३१० ॥
 अपाटत्त^१-पराटत्त^२-कुठितानि^३ तु वेक्षिते^५ ।
 धोरितं^१बलितं^२बुत्य^३त्तजितो^५ तेरितानि^५ च ॥ ३११ ॥
 गतयः पञ्च धारा^१-ख्या स्तुरङ्गाणां क्रमादिमाः^(१) ।
 तल धौरितकं^१धौर्व^२धोरणं^३धोरितं^५ च तत् ॥ ३१२ ॥
 बभ्रु-कङ्क-शिखिकोङ्-गतिवत्^१बलितं^२ पुनः ।
 अग्रकायससुज्ञासात् कुक्षितास्यं मतत्रिकम्^२ ॥ ३१३ ॥
 बुतं^१ तु लङ्गवं^२ पञ्च-मग-गत्य-सुदारकम्^३ ।
 उन्नेषितं^१रेचितं^२स्या अध्यवेनेन या गतिः^५ ॥ ३१४ ॥

(१) स उकनाह एव ।

(२) लूमशब्दो व्यञ्जनकारान्तः लूम लूमनी लूनी लूमनि अकारान्तोऽपीति केचित् तस्मिन् लूमबालधौत्वेकं पदम् लूमं लूमे लूमनि ॥

(३) क्रमात् बभ्रुवादिगतिवत् धौरितकादयो भवन्ति यथा बभ्रु गतिवत् धौरितकम् ॥

उत्तेरित^१ सुपकण्ट^२ सास्त्रान्दितक^३ मित्यपि ।

उत्तु^४ त्योत्-रुत्-गमनं कोपादिवाचितैः पदैः ॥३१५॥

सास्त्रीनो^५ऽथा स योऽप्येन दिनेन केन गम्यते ।

कवी^६ खलीन^७ कविका^८ कवियं^९ सुखयन्त्रणम् ॥३१६॥

पक्षाक्षी^{१०} वक्त्रपटु^{११} तु तलिका^{१२} तलसारकम्^{१३} ।

दामाच्चनं^{१४} (१) पादपाशः^{१५} प्रचरं^{१६} (२) प्रखरः^{१७} समौ ॥३१७॥

चर्मदण्डे^{१८} कशा^{१९} रघ्नौ^{२०} बला^{२१}-बध्नेपय्यौ^{२२} कुशः^{२३} ।

पर्याणं^{२४} तु पत्यवने^{२५} वीतं^{२६} फलं^{२७} हयद्विपम् ॥३१८॥

वेसरो^{२८}ऽष्वतरो^{२९} वेगसर^{३०} चाय क्रमेणकः^{३१} ।

कुलनाशः^{३२} शिशुनामा^{३३} (२) श्लो^{३४} भोलि^{३५} मरुप्रियः^{३६} ॥३१९॥

मयो^{३७} महाक्रो^{३८} वासन्तो^{३९} द्विककु^{४०} दुर्गलङ्घनः^{४१} ।

भूतघ्न^{४२} उष्ट्रो^{४३} दाशेरो^{४४} रवणः^{४५} कण्टकाशनः^{४६} ॥३२०॥

दीर्घग्रीवः^{४७} केलिकीर्त्त^{४८} करभ^{४९} सु निहायणः^{५०} ।

स तु चङ्कलकः^{५१} काष्ठमयैः स्थात् पादवन्धनैः^{५२} ॥३२१॥

गर्दभ^{५३} सु चिरमेहि^{५४} (४) बालेयो^{५५} राक्षभः^{५६} खरः^{५७} ।

अकीवान्^{५८} शङ्कुकर्णो^{५९}ऽय ऋषभो^{६०} वृषभो^{६१} वृषः^{६२} ॥३२२॥

वाङ्मेयः^{६३} सौरभेयो^{६४} भद्रः^{६५} शङ्कर^{६६}-शाङ्करो^{६७} ।

उष्ठा^{६८}ऽनडान्^{६९} ककुशान्^{७०} गौ^{७१} बलीवर्द^{७२} च शाङ्करः^{७३} ॥३२३॥

(१) पक्षात्पादवन्धनरञ्जु ॥

(२) अत्रं सञ्ज्ञाहः “प्रचरं प्रखरोऽस्ति याम्” इति वैजयन्ती ॥

(३) शिशुनामाभौ शिशुनामानः ॥

(४) चिरमेहिणौ चिरमेहिणः ॥

उवा तु जातो^(१) जातोऽ^२स्तन्मिकः^३ स्तन्ववा^४चकः^५ ।
 म^६कोचः^७खा दृष्टतरो^८दृष्टोच^९स्तु जरङ्गवः^{१०} ॥३२४॥
 मण्डतोचित चाभि^{११}कूटोः^{१२}भग्नविघाणकः^{१३} ।
 दृष्टरो^{१४}नोपति^{१५}मण्डो^{१६}गोदृष्टो^{१७}(^{१८}) मदकोहलः^{१९} ॥३२५॥
 वत्सः^{२०}सत्त्वकरि^{२१}स्वार्थो^{२२}दम्भ^{२३}-वत्सरो^{२४}समौ ।
 नलोतो^{२५}नस्तितः^{२६}पष्ठवाट^{२७}तु स्याद्युगपार्श्वगः^{२८} ॥३२६॥
 तुगादीनां तु बोदारो^{२९}सुग्य^{३०}-प्रासङ्ग्य^{३१}--शाकटाः^{३२} ।
 स तु सर्वधुरीणः^{३३}स्यात् सर्व्यां^{३४}ब्रह्मति यो धुरम् ॥३२७॥
 एकधुरीणौ^{३५}-कधुरावु^{३६}भावे कधुरावहे ।
 धुरीण^{३७}धुर्य^{३८}-धौरेय^{३९}धौरेयक^{४०}-धुरन्धराः^{४१} ॥३२८॥
 धूर्जहे^{४२}स्य गलि^{४३}दृष्टवः^{४४}शक्तो^{४५}स्यधूर्जहः ।
 गौरी^{४६}दृष्ट्य^{४७}-दृष्टवाक्तो^{४८}द्विदन्^{४९}(^{५०}) षोडन्^{५१}द्वि-षट्-रदौ^{५२} ॥३२९॥
 बहः^{५३}स्तन्वो^{५४}स्यकूट^{५५}तु ककुदं^{५६}नैषिकं^{५७}शिरः ।
 विषाण^{५८}कूणिकार^{५९}शृङ्ग^{६०}साखा^{६१}तु गलकम्बलः^{६२} ॥३३०॥

- (१) बाह्ययोग्यतां प्राप्तः ॥
(२) गोष्ठ्योन्मत्तकोष्ठलः इति वा ॥

(१) द्विदनौ द्विदन्तः, षोडशौ षोडशतः, द्विशब्दात् षट्शब्दाच्च-
एतौ बोध्यन्ते द्विदनः १ द्विरदः २ । षोडश १ षट्शब्दः २ । अन्ये तु
दन्तस्येदं दन्तादेशे कृते षोडशिति शब्दान्तरं नकारात्सं राजन्, शब्दवन्नि-
गतस्यैव इति वैषम्यमुद्दिशति, तदा षोड्वा षोडानौ षोडानः इत्यादि
षोडन् षट्शब्दजनः स्मृतः इति ह्युक्तानुषङ्गः, द्वौ धनौ षट्शब्दना दन्ता-
स्य षोडन् स्वार्थे द्वौद्वौदपि प्रत्यादित्वात् षोडन्त इति तु तट्टीका तदा
वैषम्यं षोडशतः षोडशतौ षोडशताः इत्यादि ॥

गोः^१ सौरभेयी^२ माहेयी^३ महा^४ सुरभि^५ रज्जुनी^६ । ...
 उख^७ । १११ । रोहिणी^८ शक्ति^९ । नडा^{१०} । नडा^{११} । ना^{१२} ।
 तम्पा^{१३} निष्पिका^{१४} तम्पा^{१५} सा तु वशी^{१६} रनेकधा^{१७} ।
 प्रद्यौही^{१८} गर्भिणी^{१९} बन्धा^{२०} वशा^{२१} वेह^{२२} । ११२ ।
 अवतोका^{२३} खवद्गर्भा^{२४} दृष्टा^{२५} प्राप्ता^{२६} तु सन्धिनी^{२७} ।
 प्रौढ^{२८} त्वा^{२९} वक्षयिणी^{३०} धेनु^{३१} । सु नवसूतिका^{३२} ॥ ११३ ॥
 परेष्टु^{३३} बज्रसूतिः^{३४} स्यात् गटिः^{३५} । सज्जत्प्रसूतिका^{३६} ।
 प्रजने काल्यो^{३७} पसर्ग्यो^{३८} सुखदोह्या^{३९} तु सुव्रता^{४०} ॥ ११४ ॥
 दुःखदोह्या^{४१} तु करटा^{४२} बज्रदुग्धा^{४३} तु वञ्जुला^{४४} ।
 द्रोणदुग्धा^{४५} द्रोणदुग्धा^{४६} पीनोद्गी^{४७} पीवरसनो^{४८} ॥ ११५ ॥
 पीतदुग्धा^{४९} तु धेनुष्या^{५०} संस्थिता^{५१} दुग्धबन्धके^{५२} ।
 नैचिकी^{५३} तूत्तसा^{५४} गोषु^{५५} पलिकी^{५६} बालगर्भिणी^{५७} ॥ ११६ ॥
 समांसमीना^{५८} तु सा या प्रतिवर्षं^{५९} विजायते ।
 स्या दचण्डी^{६०} तु सुकरा^{६१} वत्सकामा^{६२} तु वत्सलार्^{६३} ॥ ११७ ॥
 चतु-स्ते^{६४} ह्ययणी^{६५} । ११८ । द्वायन्ये^{६६} कादि-वर्षिका^{६७} ।
 आपीन^{६८} मूधो^{६९} गोविट्^{७०} । ११९ । तु गोमयं^{७१} भूमिलेपनम्^{७२} ॥ १२० ॥
 तत्र शुष्के^{७३} तु गोप्रस्थिः^{७४} करोषे^{७५} - ऋगणे^{७६} अपि ।
 गवां सर्वं^{७७} गव्यं^{७८} । १२१ । ब्रजे^{७९} गोकुलं^{८०} गोधनं^{८१} धनम्^{८२} ॥ १२२ ॥

(१). वेहती वेहतः स्त्री ॥

(२). चतुर्ह्ययणी । त्रिहायणी । गोसंख्या देह्यायनास्रवतीति ॥
 चतुस्तेह्ययनस्र वयतीति यत्नम् । द्विहायनी । एकहायनी २ ॥

(३). जघसी जघासि, गोविशौ गोविशः ॥

(४). शीरादिकं “गव्यं गोसम्भवं सर्वम्” मिति कृत्वावुप ॥

पजने^१ स्त्री^१ रुपसरः^२ कीलः^१ पुष्पलकः^२(१) शिवः^३ ।
 वन्धनं^१ दामः^२ सन्दानं^१ पशुरज्जु सु दामनी^१ ॥३४०॥
 यजः^१ स्वात् छगल^२ ज्जाग^३ ज्जगो^४ वस्तः^५ सासः^६ पशुः^७ ।
 अजा^१ तु छागिका^२ मञ्जा^३ सर्वभञ्जा^४ गलतनी^५ ॥३४१॥
 द्वा ऽजो वकीरो^१ ऽवो^१ तु मेघो^२-णीयु^३ ज्जङ्गो^४-रणाः^५ ।
 उरभो^६ मेघको^७ दृष्टिरे^८ डको^९ रोमशो^{१०} ज्जङ्गुः^{११} ॥३४२॥
 सप्तालः^{१२} ज्जङ्गियो^{१३} भेङ्गो^{१४} मेघी^{१५} तु कुररी^{१६} रजा^{१७} ।
 जालकिन्य^{१८} विला^{१९} वेण्य^{२०} डिकः^{२१} शिशुवाहकः^{२२}(२) ॥३४३॥
 पृष्ठज्जो^{२३} वनाज^{२४} स्या द्द्विदुग्धे^{२५} त्व वेः परम्^{२६} ।
 सोढं^{२७} दूसं^{२८} मरीसं^{२९} च कुक्कुरो^{३०} वक्रवालधिः^{३१} ॥३४४॥
 अस्थिपु^{३२} र्गभषण^{३३} सारमेयः^{३४} कौलेयकः^{३५} शुनः^{३६} ।
 शुनिः^{३७} खानो^{३८} गृहस्यगः^{३९} कुकुरो^{४०} रातिजागरः^{४१} ॥३४५॥
 रसनालिट्^{४२} रतपराः^{४३}(५) कील^{४४}-शायि^{४५}-वणा^{४६} न्दुकाः^{४७} ।
 शालाट्टको^{४८} स्यगदंशः^{४९} खा^{५०} ऽलकं^{५१} सु स रोगितः ॥३४६॥
 विश्वकट्टु^{५२} सु कुशलो स्यगव्ये सरमा^{५३} शुनी^{५४} ।

(१) • पुष्पलको गन्धमगे कीलके कपजेटपि च इति श्रीधरः ।
 पुष्पलक इत्यपि पाठः ॥

(२) दाम दामो दामनी, दामानि स्त्री, दामा दामानौ दा-
 मानः स्त्री ॥

(३) वनकाग इति वस्य नाम ॥

(४) अविगोढम् १ अविदूषम् २ अविमरीषम् ॥

(५) • रतकीलः १ रतगायी २ रतवणः ३ रतान्दुकः ४ ॥

विट्चरः^१ कूकरे ग्रास्ये महिषो^१ यमवाहनः^२ ॥ ३४७ ॥
 रजस्वलो^२ बाहरिपु^३ लुंतायः^४ (लुंतापः) बैरिभो^१ जङ्घः^२ ॥
 धीरस्त्वन्वः^३ कृष्णवज्रो^४ अरन्तो^१ हंशभीरुः^२ ॥ ३४८ ॥
 रक्ताक्षः^३ कासरो^४ हंस काशीतनयः^१ लालिषो^२ ॥
 अरण्यजेऽस्मिन् गवतः^१ सिंहः^२ कण्ठीरवो^३ हरिः^४ ॥ ३४९ ॥
 हृद्यक्षः^१ केसरी^२ भारिः^३ पञ्चासो^४ नखरावधुः^१ ॥
 महानादः^२ पञ्चशिखः^३ पारिन्द्रः^४ पत्य^१ री^२ सगात्^३ ॥ ३५० ॥
 श्वेतपिङ्गो^१ प्यथ व्याघ्रो^२ दीपी^३ शार्दूल^४ चित्तको^१ ॥
 चित्रकायः^२ पुण्डरीक^३ स्तरक्षु^४ सगादनः^१ ॥ ३५१ ॥
 शरभः^२ कुञ्जराराति^३ सत्पादको^४ ऽष्टपा^१ दपि ॥
 गधयः^२ स्या द्वनगवो^३ गोसदृशो^४ श्ववारणः^१ ॥ ३५२ ॥
 खड्गो^२ बाघीणसः^३ खड्गो^४ गण्डको^१ धकिरः^२ किरिः^३ ॥
 भूदारः^२ सूकरः^३ कोलो^४ वराहः^१ क्रोड^२ पोत्रिसो^३ ॥ ३५३ ॥
 घोणी^२ दृष्टिः^३ सव्यरोमा^४ दंष्ट्री^१ किष्वा^२ खलाङ्गुली^३ ॥
 आखनिकः^२ शिरोमर्मा^३ स्थूयनासो^४ बल्लमजः^१ ॥ ३५४ ॥
 भाङ्गुके^२ भालूक^३ चर्च^४ च्छभङ्ग^१ भङ्गूक^२ भङ्गुका^३ ॥
 शृगालो^२ जम्बुकः^३ फेरुः^४ फेरण्डः^१ फेरवः^२ शिवा^३ ॥ ३५५ ॥
 धोरवासी^२ भूरिमायो^३ गोमायु^४ र्दगधूर्तकः^१ ॥

(१) पारिन्द्रः इत्यपि इति टीका, सिंहे पारिन्द्र पारिन्द्रौ इति शब्दभेदः, सृगपति २ सृगारिः २ ॥

(२) बाघीय नासिकास्थ बाघीणसः कङ्कालाश्च नख इति मसा देगः ॥

छररो^१भरजः^२क्रोडा^३शिवामेदे^४ऽल्पके^५किच्छिः^६ ॥२५६॥
 छथौ^७भट्टिडव^८लोपाको^९कोक^{१०}स्त्री^{११}हामगो^{१२}दृकः^{१३} ।
 छरययश्च^{१४}मर्कट^{१५}स्तु^{१६}कपिः^{१७}कीशः^{१८}खवङ्गमः^{१९} ॥२५७॥
 खवङ्गः^{२०}अवमः^{२१}ग्राखामगो^{२२}हरि^{२३}र्वन्नीमुखः^{२४} ।
 वनौका^{२५}वानरो^{२६} ॥ ५॥^{२७}गोलाकलो^{२८}ऽतिमाननः^{२९} ॥२५८॥
 मृगः^{३०}कुरङ्गः^{३१}सारङ्गो^{३२}वातायु^{३३}हंरिणा^{३४}वपि^{३५} ।
 मृगभेदा^{३६}रुह^{३७}-न्यकु^{३८}-रङ्ग^{३९}-गोकर्ण^{४०}ग्रन्धराः^{४१} ॥२५९॥
 समूह^{४२}-पीन^{४३}चमराः^{४४}समूरै^{४५}ण-^{४६}स्थी^{४७}-रौहिषाः^{४८} ॥
 कदती^{४९}कन्दली^{५०}लणाशारः^{५१} ॥२६०॥^{५२}घत^{५३}-रोहितौ^{५४} ॥२६१॥
 दक्षिणेर्मा^{५५} ॥२॥^{५६}तु स मृगो यो व्याधै^{५७}दक्षिणे^{५८}क्षतः^{५९} ।
 घातप्रमी^{६०}वर्तकृगः^{६१}शश^{६२}स्तु^{६३}मृगलोमकः^{६४} ॥२६२॥
 मृलिको^{६५}लोमकर्णो^{६६} ॥ ५॥^{६७}शल्ये^{६८}शल^{६९}-शल्यकौ^{७०} ।
 खावि^{७१}च त च्छत्ताकावां^{७२}शतल^{७३} ॥२६३॥^{७४}शतमि^{७५}त्यपि^{७६} ॥२६४॥
 गोधा^{७७}निहाका^{७८}गौधेर^{७९}-गौधारौ^{८०}दुष्टतत्सुते^{८१} ।
 गौधेयो^{८२}ऽन्यत्र^{८३} ॥ ५॥^{८४}सुसली^{८५}गोधिका^{८६}-गोलिके^{८७}मृह्णात्^{८८} ॥२६५॥
 माणिक्य^{८९}भित्तिका^{९०}पल्लो^{९१}कुण्डमत्स्यो^{९२}मृह्णोलिका^{९३} ॥

(१) कश्चन यर्ज्ज्ज शरः शरजः कणाशारः इति टीका, मृगभेदे
 कणाशारः काणशारी सदन्त्यकौ स तावन्त्यौ च इति शब्दभेदान्न-
 मोक्षा ॥

(२) दक्षिणेर्माणौ दक्षिणेर्हर्म्यं यस्य माणः ॥

(३) शल्यं शलमिति द्वौ तावन्न्याद्यः खराद्यौ ॥

(४) दुष्टादन्त्येन ॥

(५) मृह्णगोधिका १ मृह्णगोलिका २ ॥

स्या दक्षनाधिकारिहासिन्यन्वयनिकारिहासकृतः ॥ ३६४ ॥
 स्थूलाक्षनाधिकार्यास्तु ब्राह्मणी रत्नपुष्पिका ॥
 लकलासस्तु सरटःप्रतिस्तर्यः शयानकः ॥ ३६५ ॥
 मूषिको मूषको ब्रजदशनः खनको न्दुरौ ॥
 उत्तुर्बृष्टिप्रसाखुस्तु आस्थो वृषलोचने ॥ ३६६ ॥
 कुकुन्दरी गन्धमूष्या गिरिका बालमूषिका ॥
 विहालघोतुर्मर्जारो ह्रीकुस्तु वृषदंशकः ॥ ३६७ ॥
 जाह्नवीगात्रसङ्कोची मण्डलीनकुलः पुनः ॥
 पिङ्गलः रूपहा वस्त्रः सर्पीऽहिः पवनाशनः ॥ ३६८ ॥
 भोगी भुजङ्ग भुजगा वुरगो द्विजिह्व-
 व्यालो भुजङ्गमः सरीसृपः दीर्घजिह्वा ॥
 काकोदरो विषधरः फणभट्टः पृदाकु ॥
 द्विकर्णः कुण्डलि विलेशय दन्द्युकाः ॥ ३६९ ॥
 दर्वीकरः कक्षुकि चक्रि गूढ-
 पात पन्नगरः जङ्गलः लेलिहानौ ॥
 कुम्भीनसारः शीविषः दीर्घवृष्टाः ॥
 स्या द्राजसर्पस्तु भुजङ्गभोजी ॥ ३७० ॥
 चक्रमण्डल जगरः पारीक्षो वाहसः शयुः ॥
 चलगर्दी जलव्यालः समी राजितः डुण्डुभौ ॥ ३७१ ॥
 भवेन्निलिम्बो गोमासो गोमसो घोणसोऽपि च ॥
 कुकुटाहिः कुकुटाभो वयोन च रवेण च ॥ ३७२ ॥
 नागाः पुनः काद्वेयाः सोषा (भोगवती) भोगवती पुष्टी-
 घोषो नागा विप्रोऽनन्तो द्विसहस्राक्षः आलुकाः ॥ ३७३ ॥

च च श्यामो ऽथवा शुक्लः सितपङ्कजलाञ्छकः ।
 वासुकिश्च सर्पराजः^१ श्वेतो नीलचरोजवान् ॥३७४॥
 तं च क^१ सु लोहिताङ्गः स्वस्तिकाङ्कितमस्तकः ।
 महापद्म^१स्य तिशुक्लो दशविन्दुकमस्तकः ॥३७५॥
 शङ्ख^१सु पीतो बिम्बाणो रेखा मिन्दुसितां गले ।
 कुत्तिको^१ ऽर्द्धचन्द्रमौलि चर्वालाधूमसमप्रभः ॥३७६॥
 अथ कखला^१ श्वतर^१ दृतराष्ट्र^१ बलाहकाः^४ ।
 इत्यादयो ऽपरे नागा सप्ततुकुलसमुद्भवाः ॥३७७॥
 निर्मुक्तो^१ सुक्तनिर्मोकः सविषा निर्बिषा च ते^१ ।
 नागाः स्युर्दृग्विषा^१ लूमविषा^१सु दृष्टिकादयः ॥३७८॥
 व्याघ्रादयो लोमविषा^१ नखविषा^१ नरादयः ।
 खालाविषा^१सु लुताद्याः कालान्तरविषाः^१ पुनः ॥३७९॥
 मूषिकाद्या दूषीविषा^१ त्व वीर्य^१मौषधादिभिः^(२) ।
 छत्रिमं तु विषं चारुंगर^१ श्वोषविषं^१ च तत् ॥३८०॥
 शोणो^१ दृष्टिकायो दंष्ट्रा ऽशी^(३) दूर्वा^१ भोगः^१ फटः^१ स्फुटः^४ ।
 फणो^१ ऽदृष्टिकोशे^१ तु निल्वयनी^१ निर्मोक^१-कशुकाः^४ ॥३८१॥

इत्यष्टिकायः ।

- (१) विषेण सहिताः सर्पा नागादयः निर्बिषा अजगरादयः ।
 (२) यत् मौषध मन्त्रप्रयोगादिभिः अवीर्यं भवति तद्दूषीविष-
 मित्युच्यते ।
 (३) आग्निपौ आग्निषः स्त्री दण्डालः ।

विहगो^१विहङ्गम^२-खगो^३पतगो^४विहङ्गः^५
 शकुनिः^६शकुन्ति^७-शकुनौ^८त्रि^९-वयः^{१०}(१) शकुन्ताः^{११} ॥ १०
 नभसङ्गमो^{१२}विहिर^{१३}पतरवो^{१४}विहायो^{१५}(२)
 द्विज^{१६}-पक्षि^{१७}-विहिर^{१८}-पतवि^{१९}-पत^{२०}त्वतङ्गाः^{२१}(३) ॥ १८२
 पितृ^{२२} शोका^{२३}पुत्रो^{२४}गौका^{२५}(४) चक्षु^{२६}चक्षुः^{२७}रूपा-
 टिका^{२८} ॥

लोटि^{२९}च पत्रं^{३०}पतत्रं^{३१}पिच्छं^{३२}वाज^{३३}सूतृहम्^{३४} ॥ ३८२॥
 पक्षो^{३५}गव^{३६}च्छद^{३७}चापि^{३८}पक्षमूलं तु पक्षतिः^{३९} ॥
 मडीनो^{४०}इडीन^{४१}-सण्डीन^{४२}-डयनानि^{४३} नभोगतौ ॥ ३८४ ॥
 पेशो^{४४}कोशो^{४५}शृङ्गे कुलायो^{४६}नीडे^{४७}केकी^{४८} तु सर्पभुक्^{४९} ॥
 मयूर^{५०}-वह्निशौ^{५१}नीलकण्ठो^{५२}मेघसुहृ^{५३}च्छिखी^{५४} ॥ ३८५ ॥
 शुक्लापाको^{५५}सख वाक् केका^{५६}पिच्छ^{५७} ॥ १ ॥ बर्ह^{५८}शिशुरण्डकः^{५९} ॥
 प्रचलाकः^{६०}कलाप^{६१}च मेघक^{६२}चन्द्रकः^{६३}समौ ॥ ३८६ ॥
 वनप्रियः^{६४}परधृत^{६५}स्ताम्बाजः^{६६}कोकिलः^{६७}पिकः^{६८} ॥
 कलकण्ठः^{६९}काकपुष्टः^{७०}काको^{७१}रिष्टः^{७२}सकृत्प्रजः^{७३} ॥ ३८७ ॥

(१) स्त्रियां वो व्यौ व्यः, नदीवत् विः वो वयः, ववसी व-
 यांवि लो ॥

(२) विहायाः विहायसौ विहायसः ॥

(३) पतन्नि नान्तः पतन् पतन्तौ पतन्तः ॥

(४) नीडंजः १ चण्डजः २ व्रतशोकाः सान्धः ३

(५) मरुहौ मरुहः पुं मरुसी मरुन्ति लो ॥

(६) पेशो १ कोशः २ शृङ्गः ३ नामलयमित्यन्ये ॥

(७) पिच्छमिति विशेषणं तेन मरुहौदि चलाजैव नामानित्यन्ये ॥

आलशोष^४श्चिरजीवी^५धूकारिः^६ करटो^७द्विकः^८ ।
 एकदृष्टं^९ बलिभुक्^{१०} ध्वाङ्गो मौकुलि^{११} वीयसो^{१२} ऽन्ध-
 भृत्^{१३} ॥३८८॥
 दृङ्-द्रोण-दग्ध-कण्ण-पर्वते-भ्य स्वसौ^{१४} परः^(१) ।
 पवनाश्रय^{१५} च काकोलो^{१६} मङ्गः^{१७} सु जलवायसः^{१८} ॥३८९॥
 धूके^{१९} निशाटः^{२०} काकारिः^{२१} कौशिको^{२२} लूक^{२३}-पेषकाः^{२४} ।
 दिवान्धो^{२५} ऽय निशावेदी^{२६} कुक्कुट^{२७} चरणावुधः^{२८} ॥३९०॥
 लकवाकु^{२९} सान्मचूड़ो^{३०} विष्टताञ्चः^(२) शिखण्डिकः^{३१} ।
 हंसा^{३२} चक्राङ्ग^{३३}-वक्राङ्ग^{३४}-मानसौकः^{३५}-सितच्छदाः^{३६} ॥३९१॥
 राजहंसा^{३७} स्वमी चक्षुचरणैरतिलोहितैः ।
 मल्लिकाया^(३) सु मलिनै र्धातीराद्राः^{३८} सिते-तरैः ॥३९२॥
 कादम्बा^{३९} सु कलहंसाः^{४०} पक्षैः स्युरतिधूसरैः ।
 वारला^{४१} वरला^{४२} हंसी^{४३} वारटा^{४४} वरटा^{४५} च सा ॥३९३॥
 दार्वाघाटः^{४६} शतपत्न^{४७} खञ्जरीट^{४८} सु खञ्जनः^{४९} ।
 सारस^{५०} सु लक्ष्मणः^{५१} स्यात् पुष्कराख्यः^{५२} कुरङ्गरः^{५३} ॥३९४॥
 सारसी^{५४} लक्ष्मणा^{५५} ऽय क्रुष्ट^(४) क्रौञ्चे^{५६} चापे^{५७} किंकीदिविः^{५८} ॥

(१) अन्यमृतौ अन्यमृतः ॥

(२) दृङ्काकः १ द्रोणकाकः २ दग्धकाकः ३ कण्णकाकः ४ पर्वतकाकः-५ ॥

(३) विष्टेयविणी यस्य विष्टताञ्चः इति टीका ॥

(४) मल्लिकाकारेऽविणी एषा मल्लिकायाः शुक्लापाङ्गत्वात् इति टीकाकृतः ॥

(५) क्रुष्टौ क्रुष्टः ॥

शतकः^१ लोकोको^२ बप्पीहः^३ सारङ्गो^४ नभोऽसुपः^५ ॥३८५॥
 वक्रवाको^१ रथाङ्गाहः^२ कोको^३ हन्वचरो^४ पि च ।
 टिट्ठिभस्तु कटुक्याण^२ उत्पादशयन^३ च सः ॥३८६॥
 चटको^१ गृहबलिभुक्^२ कलविद्धः^३ कुलिङ्गकः^४ ।
 तस्य योषिन्नु चटका^१ स्व्य-पत्ये चटका^१ तयोः ॥३८७॥
 पुमपत्ये चाटकैरो^१ दातृहे^१ कालकण्टकः^२ (१) ।
 जलरङ्गु^३ जलरङ्गो^४ बके^१ कच्छो^२ बकोट^३-वत् ॥३८८॥
 बलाहकः^१ स्या बलाको^२ बलाका^१ विसकण्ठिका^२ ।
 भङ्गः^१ कलिङ्गो^२ धूम्याटः^३ कङ्क^१स्तु कमनच्छदः^२ ॥३८९॥
 लोहृष्टो^२ दीर्घपादः^४ कर्कटः^५ स्तन्धमल्लकः^६ ।
 चिह्नः^१ शकुनि^२ रातापी^३ स्थेनः^४ पत्री^२ शशादनः^३ ॥४००॥
 दाक्षाव्यो^१ दूरदृक्^२ गृध्रो^३ ऽथोत् क्रोशो^१ मत्स्यनाशनः^२ ।
 कुररः^१ कीर^१स्तु शुको^२ रक्ततुण्डः^३ फलादनः^४ ॥४०१॥
 शारिका^१ तु पीतपादा^२ गोराटी^३ गोकिराटिका^४ ।
 स्या च्छन्नी^१ चटिकायां^१ तु जतुका^२ ऽजिनपत्रिका^३ ॥४०२॥
 वसुलिका^१ सुखविष्टा^२ परोष्णी^३ तैलपायिका^४ ।
 कर्करेटुः^१ करेटुः^२ स्यात् करटुः^३ कर्कराटुकः^४ ॥४०३॥
 चाटि^१ रातिः^२ शरारिः^३ स्यात् लक्षण^१ क्रकरो^२ समौ^३ (२) ।

(१) कालाः कण्टका रोमोद्भेदोऽस्य कालकण्टकः कालः कण्टको-
 २स्य कालकण्ड इत्यव्ये । शब्दभेदे तु “जलरङ्गौ जलरङ्गः कालात्-
 कण्टक कण्टको” इति ॥

(२) गोरतित्तिरिः इत्यस्य टीका, गन्दरत्नाकरे तु, लक्षणककण्ट-
 कुभौ कपिञ्जले इति ॥

भासे^१शकुन्तः^२कोयटौ^३शिखरी^४जलकुक्षुभः^५ ॥४०४॥
 परापतः^१ कलरवः^२ कपोते^३ रक्तलोचनः^४ ।
 ज्योत्स्नाप्रिये^१चलचक्षु^२-चकोर^३-विषसूचकाः^४ ॥४०५॥
 जीवजीव^१सु शुद्धालो^२ विषदर्शनमृत्युकः^३ ।
 व्याघ्राट^१ सु भरद्वाजः^२ श्व^३ सु गालसंभवः^४ ॥४०६॥
 तित्तिरि^१सु खरकोणो^२ हारीत^३सु मदङ्कुरः^४ ।
 कारण्डव^१सु मरुतः^२ सुगृह^३श्चसुसूचिकः^४ ॥४०७॥
 कुम्भकारकुक्षुट^१सु कुक्षुभः^२ कुहकस्वनः^३ ।
 पक्षिणा येन गृह्णन्ते पक्षिणो ऽन्ये स दीपकः^४ ॥४०८॥
 छेका^१ गृह्या^२श्च ते गेहासक्ता ये मृगपक्षिणः ।

इति पञ्चन्द्रियाः ।

मत्स्यो^१मीनः^२ श्वरोमा^३क्षुभो^४वैसारियो^५ऽण्डजः^६ ॥४०९॥
 सङ्घच^१स्थिरजिह्व^२आत्माशी^३स्वकुलचयः^४ ।
 विसारः^१शकली^२शल्की^३श्वरो^४ऽनिभिष^५स्तिमिः^६ ॥४१०॥
 सहस्रदंष्ट्र^१वादालः^२ पाठीने^३चित्रवक्त्रिकः^४ ।
 शकुले^१स्यात् कलको^२ऽथ गङ्कः^३ शकुलार्भकः^४ ॥४११॥
 चलूपी^१शिंशुके^२प्रोष्ठो^३शफरौ^४श्वेतकोलके^५ ।
 नक्षामीन^१खिलिचिमो^२मत्स्यराज^३सु रोहितः^४ ॥४१२॥
 मदगुर^१सु राजशृङ्गः^२शृङ्गी^३तु मदगुरप्रिया^४ ।
 कुद्राण्डमत्स्यजातं तु पोताधानं^१जलाणुकम्^२ ॥४१३॥

(१) जले क्षयति जलाणुकं कथ्येयिरिति णि डुकः ॥

महामत्स्या^१स्तु चीरक्षि^२ तिमिङ्गिलगिलादयः ।

अथ यादांसि^१ नक्राद्या हिंसका जलजन्तवः ॥४१४॥

नक्रः^१ कुम्भीर^२ चालास्यः^३ कुम्भी^४ महासुखो^५ऽपि च ।

तालुजिह्वः^६ शङ्खसुखो^७ गोसुखो^८ जलसूकरः^९ ॥४१५॥

शिशुमार^१ स्वम्बुकुम्भी^२ उष्णवीर्यो^३ महावसः^४ ।

उट्र^१स्तु जलमार्जारः^२ पानीयनकुलो^३ वसी^४ ॥४१६॥

ग्राहे^१ तनु^२ सन्तुनागो^३ऽवहारो^४ नाग^५ तनुणौ^६ ।

अन्येपि यादोभेदाः स्युर्वच्चवो मकरादयः^१ ॥४१७॥

कुलीरः^१ कर्कटः^२ पिङ्गचक्षुः^३ पाश्वर्दीरप्रियः^४ ।

द्विधागतिः^५ षोडशाङ्गिः^६ कुरञ्चिलो^७ बहिश्चरः^८ ॥४१८॥

कच्छपः^१ कमठः^२ कूम्भीः^३ क्रोडपाद^४ सतुर्गतिः^५ ।

पञ्चाङ्गुष्ठ^६ दौलेयौ^७ जीवयः^८ कच्छपी^९ दुलीर^{१०} ॥४१९॥

मण्डूके^१ हरि^२-शालूर^३ श्व^४ भेक^५-श्वङ्गमाः^६ ।

वर्षाभूः^७ श्ववगः^८ शालुर^९-जिल्ल^{१०}-व्यङ्ग^{११}-दुर्दुराः^{१२} ॥४२०॥

स्थले नरादयो ये तु ते जले जलपूर्वकाः^१(१) ।

अण्डजाः^१ पलिसर्पाद्याः^२ पोतजाः^३(२) कुञ्जरादयः^४ ॥४२१॥

रसजा^१(३) मद्यकीटाद्या^२ नृगवाद्या जरायुजाः^३ ।

(१) जलशब्दः पूर्वे येषां यथा जलनरः जलहस्तो जलतुङ्गाः
एवं अम्बुनरः तोयकरी नीरघोटक इत्यादि ॥

(२) पोतो नाम जरायुरहितो गर्भः आदिनास्त्राविच्छेद्यारि-
काद्याः ॥

(३) रसाज्जायन्ते इति रसजाः आदिना धृतकीटाद्याः ॥

यूकाद्याः खेदजा^१मरस्यादयः सम्मूर्च्छनोद्भवः^{१(१)} ॥४२२॥
 खञ्जना सूक्ष्मिदो^{७(२)} ऽथोपपादुका^१ देवनारकाः ।
 तन्मयो नय इत्यष्टा^(३) बुद्धि^१बुद्धिज्ज^२मुद्भिदम्^३ ॥४२३॥
 इत्याचार्य श्रीहेमचन्द्रविरचितायामभिधानचिन्तामणौ
 नाममालायां तिर्यक्काण्डश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

अथ नरककाण्डः ।

सुनारका^१सु परेत^२-प्रेत^३-यात्या^४-तिवाहिकाः^५ ।
 आजू^१ विष्टि^२ र्यातमा^३ तु कारणा^४ तीव्रवेदना ॥१॥
 नरका^१सु नारकः^२ स्यान्निरयो^३ दुर्गति^४ च सः ।
 घनोदधि^{१(४)}-घनवात^२-तनुवात^३-नभः^४-स्थिताः ॥२॥
 रत्न-शर्करा-वालुका-पङ्क-धूम-तमः-प्रभाः^{१(५)} ।

(१) सम्मूर्च्छनादुद्भवो येषां सम्मूर्च्छजा इत्यर्थः आदिना सर्पादयो गृह्यन्ते ॥

(२) उद्भिदति भुजमिति किपि उद्भिदः वज्रवचनादन्येऽपि शब्द-
 भादयः, उपपद्यन्ते स्वयमिति एवं शोभाः उपपादुकाः ॥

(३) लसानां जीवानां योनयः उत्पत्तिस्थानानि अष्टावण्डजा-
 दयः ॥

(४) घननिविड उदधिः । एवं घनश्चासौ वाताय । तनुश्चासौ
 क्षुत्तश्च । नभः आकाशः । घनोदध्यादिषु प्रत्येकमवस्थिताः क्रमात्
 दृश्यन्तः अधोऽधो रत्नप्रभाद्याः सप्तनरकभूमयो भवन्ति ॥

(५) रत्नप्रभा १ शर्कराप्रभा २ वालुकाप्रभा ३ पङ्कप्रभा ४ धूम-
 प्रभा ५ तमःप्रभा ६ क्रमेण रत्नप्रभाद्यास्तु सप्तनरकभूमिषु नरकावास
 संख्यामाह अथेति ॥

महातमःप्रभा^७ चेत्य धो धो नरकभूमयः^१ ॥ ३ ॥
 क्रमात् पृथुतरा सप्ता^(१) ऽथ त्रिंशत्पञ्चविंशतिः^(२) ।
 पञ्चदश दश त्रीणि लक्षाण्यूनं च पञ्चभिः ॥ ४ ॥
 लक्षं पञ्च च^(३) नरकावासाः सीमन्तकादयः ।
 एतासु^(४) स्युः क्रमेणाय पातालं^१ वडवासुखम् ॥ ५ ॥
 बलिवेश्मर^२ धोभुवनं^३ नागलोको^४ रसातलम्^५ ।
 रन्ध्रं^६ विलं^७ निर्व्ययनं^८ कुहरं^९ शुषिरं^{१०} शुषिः^{११} ॥ ६ ॥
 छिद्रं^{१२} रोमं^{१३} विवरं^{१४} च निम्नं^{१५} रोकं^{१६} वपा^{१७} न्तरम्^{१८} ।
 गत्ते^{१९}-श्वम्भार^{२०}-वटार^{२१}-गाध^{२२}-दरा^{२३}सु विवरे भुवः ॥ ७ ॥

इत्याचार्य्य श्रीहेमन्त्रविरचितायामभिधानचिन्तामणौ.

नाममालायां नरककाण्डः पञ्चमः ॥ ५ ॥

अथ सामान्यकाण्डः ।

स्या लोको^१ विष्टपं^२ विश्वं^३ भुवनं^४ जगती^५ जगत्^६ ।
 जीवाजीवाधारक्षेतं लोको^१ ऽलोको^२ स्ततो ऽन्यथा ॥ १ ॥
 क्षेत्रज्ञं^३ आत्मा^४ पुरुष^५ सेतनः^६ स पुन भवो^१(५) ।

(१) रत्नप्रभायाम् ॥

(२) शर्कराप्रभायाम् ॥

(३) बालकाप्रभायां पंकप्रभायां तमःप्रभायां महातमःप्रभायाम् ॥

(४) एतासु रत्नप्रभादिषु सप्तसु नरकभूमिषु क्रमेण उक्तसंख्यकाः
 सीमन्तकादयो नरकावासा भवन्ति । सीमन्तकोनाम रत्नप्रभा पृथिवी
 मध्यवर्ती नरकेन्द्रः ॥

(५) भविनौ भविनः ॥

जीवः^१स्या दसुमान्^२ सत्त्वं^३ देहभृ^४-ज्जन्तु^५-जन्तवः^६ ॥२॥
उत्पत्तिं^१ जन्म^२(१) जनुषी^३ जन्म^४ जनि^५ सङ्गवः^६ ।
जीवे^१ऽस्तु^२-जीवित^३-प्राणा^४ जीवातु^५ जीवनौषधम्^६ ॥३॥
खाम^१सु श्वसितं^२ सो न्तमु^३ख उच्छ्वास^४ आहरः^५ ।
आनो^१बहिर्मुखं^२ सु स्या न्निःश्वासः^३पान^४ एतनः^५ ॥४॥
घ्रातु^१ जीवितकालो^२ ऽन्तःकरणं^३ मानसं^४ मनः^५ ।
ह^१चेतो^२हृदयं^३चित्तं^४ स्वान्तं^५(२) गूढपथो^६-चलो^७ ॥५॥
मनसः^१ कश्चि सङ्कल्पः^२ स्या दथो शस्य^३ निर्द्वैतः^४ ।
सातं^१ सौख्यं^२ सुखं^३ दुःखं^४ त्व सुखं^५ वेदना^६ व्यथा^७ ॥६॥
पीडा^१बाधा^२तिरा^३भीलं^४ कच्छ^५ कष्टं^६ प्रसूतिजम्^७ ।
ग्रामनस्यं^१ प्रगाढं^२ च स्या दाधि^३ मर्नसी व्यथा ॥७॥
सपत्न्यकृति^१-निष्पत्राकृती^२ त्व त्यन्तपीडने ।
क्षु^१ ज्जाटराग्निजा पीडा व्यापादो^२ द्रोहचिन्तनम् ॥८॥
उपज्ञा^१ ज्ञान माद्यं स्या चर्चा^२ सङ्ख्या^३ विचारणा^४ ।
वासना^१ भावना^२ संस्कारो^३ऽनुभूताद्यविष्मृतिः ॥९॥
निर्णयो^१ निश्चयो^२ ऽन्तः सम्प्रधारणा^३ समर्थनम्^४ ॥१०॥
अविद्या^१ऽहम्मात्य^२-ज्ञाने^३भ्रान्ति^४मिथ्यामति^५भ्रमः^६ ॥१०॥
सन्देह^१-द्वाप्ररा^२-रेका^३ विचिकित्सा^४ च संशयः^५ ।
परभागो^१गुणोत्कर्षो^२दोषो^३त्वा दीनवा^४-श्ववै^५ ॥११॥

(१) जन्म गान्तोदन्तश्च ॥

) सान्त्वित्यपि पाठः ॥

) युक्तायुक्तपरीक्षायाः ॥

स्वादू रूपं^१ लक्षणं^२ भाव^३ स्वात्म^४ प्रकृति^५ रीतयः^६ ।
 सहजो^७ रूपतत्त्वं^८ च अस्मि^९ सर्गो^{१०} निसर्गो^{११} वत् ॥ १२ ॥
 शीलं^{१२} सतत्त्वं^{१३} संसिद्धि^{१४} रवस्था^{१५} तु दशा^{१६} स्थितिः^{१७} ।
 स्नेहः^{१८} प्रीतिः^{१९} प्रेम^{२०} हार्दे^{२१} दाक्षिण्यं^{२२} तु मुकुलता^{२३} ॥ १३ ॥
 विप्रतिसारो^{२४} सुशयः^{२५} पञ्चात्तापो^{२६} सुताप^{२७} च ।
 अवधान^{२८} समाधान^{२९} प्रणिधानानि^{३०} तु समाधौ^{३१} स्युः ॥ १४ ॥
 धर्मः^{३२} पुण्यं^{३३} दणः^{३४} श्रेयः^{३५} सुकृते^{३६} नियतौ^{३७} विधिः^{३८} ।
 दैवं^{३९} भाग्यं^{४०} भागधेयं^{४१} दिष्टं^{४२} चा^{४३} स्य^{४४} तच्छुभम् ॥ १५ ॥
 अलक्ष्मी^{४५} निर्जतिः^{४६} कालकर्णिकार^{४७} स्या दद्या^{४८} शुभम्^{४९} ।
 दुःकृतं^{५०} दुरितं^{५१} पाप^{५२} मेनः^{५३} पाप्मा^{५४} च पातकम्^{५५} ॥ १६ ॥
 किल्बिषं^{५६} कलुषं^{५७} किण्वं^{५८} कल्मषं^{५९} वृजिनं^{६०} तमः^{६१} ।
 अंहः^{६२} कल्का^{६३} मर्ष^{६४} पङ्क^{६५} उपाधि^{६६} धर्म^{६७} चिन्तनम्^{६८} ॥ १७ ॥
 त्विर्वर्गो^{६९} धर्म^{७०} कामा^{७१} र्या^{७२} चतुर्वर्गः^{७३} समोच्चकाः^{७४} ।
 बलतुर्था^{७५} (१) चतुर्भद्र^{७६} प्रमादो^{७७} नवधानता^{७८} ॥ १८ ॥
 (२) छन्दो^{७९} अभिप्राय^{८०} आकृतं^{८१} मत^{८२} भावा^{८३} शया^{८४} अपि ।
 हृषीक^{८५} मन्त्रं^{८६} करणं^{८७} श्रोतः^{८८} खं^{८९} विषयी^{९०}न्द्रियम्^{९१} ॥ १९ ॥
 वृद्धीन्द्रियं^{९२} स्पर्शनादि पाण्यादि तु क्रियेन्द्रियम्^{९३} ।
 स्पर्शादयस्त्रिन्द्रियार्थी^{९४} विषया^{९५} गोचरा^{९६} अपि ॥ २० ॥
 शीते^{९७} तुषारः^{९८} शिशिरः^{९९} सुशीमः^{१००} (२) शीतलो^{१०१} जडः^{१०२} ।

(१) बलं तुर्थं येषां ते धर्मकामार्थबलानौत्तमैः ॥

(२) अदनो देववत् ॥

(३) सुशीमः मूर्धन्यमध्योऽपि ॥

हिमो^१ शोणो^२ तिग्मो^३ स्त्रीव^४ स्त्रीव^५ शृणु^६ खरः^७ पटुः^८ ॥ १ ॥

कोष्णः^१ कवोष्णः^२ कवुष्णो^३ मन्दोष्ण^४ श्रेष्ठोष्ण^५ वत् ।

निष्ठुरः^१ ककवटः^२ क्रूरः^३ परुषः^४ कर्कशः^५ खरः^६ ॥ २ ॥

दृढः^१ कठोरः^२ कठिनो^३ जरठः^४ (१) कोमलः^५ पुनः ।

दुत्तो^१ दुदु^२ सोमाल^३ सुकुमारा^४ अकर्मशः^५ ॥ २३ ॥

मधुर^१ सु रसज्यो^२ गल्यः^३ स्वादु^४ मधूक्तकः ।

अस्म^१ सु पाचनो^२ दन्तशठो^३ श्य लवणः^४ सरः^५ ॥ २४ ॥

सर्वरसो^१ श्य कटुः^२ स्यादोषणो^३ मुखशोधनः^४ ।

कभेदी^१ तु तिक्तो^२ श्य कषाय^३ सु वरो^४ रसाः^५ ॥ २५ ॥

गन्धो^१ अनमनोहारी^२ सुरभि^३ ब्रणितर्पणः^४ ।

समाकर्षी^१ निर्हारी^२ च स आमोदो^३ विदूरगः^४ ॥ २६ ॥

विमर्दीयः^१ परिमलो^२ श्यामोदी^३ सुखवासनः^४ ।

दृढगन्धः^१ सुगन्धि^२ श्व दुर्गन्धिः^३ पूतिगन्धिक^४ ॥ २७ ॥

आमगन्धि^१ सु विस्त्र^२ स्याद्वर्णाः^३ श्वेतादिका अमी ।

वेतः^१ श्वेतः^२ सितः^३ शुक्लो^४ हरिणो^५ विशदः^६ शुचिः^७ ॥ २८ ॥

प्रवदात^१ गौर^२ शुभ्र^३ बलक^४ धवला^५ ज्जनाः^६ ।

पाण्डुरः^१ पाण्डुरः^२ पाण्डु^३ रीषत्पाण्डु सु धूसरः^४ ॥ २९ ॥

कापोत^१ सु कंपोताभः^२ पीत^३ सु सितरञ्जनः^४ ।

हारिद्रः^१ पीतलो^२ गौरः^३ पीतनीलः^४ पुन हरित^५ ॥ ३० ॥

पालांशो^१ हरित^२ स्तालकामो^३ रक्त^४ सु रोहितः^५ ।

मास्त्रिष्ठो^१ लोहितः^२ शोणः^३ श्वेतरक्त^४ सु पाटलः^५ ॥ ३१ ॥

अरुणो^१ बालसन्ध्यामः पीतरक्त^१ सु पिञ्जरः^२ ।
 कपिलः^३ पिङ्गलः^४ श्यावः^५ पिशङ्गः^६ कपिशो^७ हरिः^८ ॥ १२ ॥
 बभ्रुः^९ कटुः^{१०} वङ्गार^{११} च पिङ्गे^{१२} कृष्ण^{१३} सु मेघकः^{१४} ।
 स्याद्रामः^{१५} श्यामलः^{१६} श्यामः^{१७} कालो^{१८} नीलो^{१९} सितः^{२०} श्रितः^{२१} ॥ १३ ॥
 रक्तश्यामे^१ पुन धू^२ स्त्र^३ धूमला^४ वय कर्बुरः^५ ।
 किर्मीर^६ एतः^७ शबल^८ श्वित^९ कल्पाष^{१०} चित्रलाः^{११} ॥ १४ ॥
 शब्दो^१ निनादो^२ निर्घोषः^३ खानो^४ ध्वानः^५ खरो^६ ध्वनिः^७ ।
 निह्नीदो^८ निनदो^९ ह्लादो^{१०} निखानो^{११} निखनः^{१२} खनः^{१३} ॥ १५ ॥
 रवो^{१४} नादः^{१५} खनि^{१६} र्घोषः^{१७} सं^{१८} व्याज्यो^{१९} राव^{२०} चारवः^{२१} ॥ १६ ॥
 कणनं^{२२} निक्काणः^{२३} काणो^{२४} निक्काण^{२५} च कणो^{२६} रणः^{२७} ॥ १७ ॥
 षड्जं^{२८} ऋषभं^{२९} गान्धारा^{३०} मध्यमः^{३१} पञ्चम^{३२} साथा ।
 धैवतो^{३३} निषधः^{३४} सप्त तन्त्रीकण्ठोद्गवाः^{३५} खराः^{३६} ॥ १८ ॥
 ते^{३७} मन्द्र^{३८} मध्य^{३९} ताराः^{४०} स्युररः^{४१} कण्ठ^{४२} शिरो^{४३} भवाः ।
 रुदितं^{४४} क्रन्दितं^{४५} क्रुष्टं^{४६} तद^{४७} पुष्टं^{४८} तु गच्छरः^{४९} ॥ १९ ॥
 शब्दो^{५०} गुणानुरागोत्थ प्रणादः^{५१} सीत्कृतं^{५२} वणाम् ।
 पर्दनं^{५३} गुदजे शब्दे कर्दनं^{५४} कुक्षिसम्भवे ॥ २० ॥
 स्वेडा^{५५} तु सिंहनादो^{५६} स्य क्रन्दनं^{५७} सुभटध्वनिः ।
 कोलाहलः^{५८} कलकल^{५९} सु मुलो^{६०} व्याकुलो^{६१} रवः ॥ २० ॥

(१) संरावः १ विरावः २ चारवायः ३ ॥

(२) ते ऋषभादयः सप्तखराः प्रत्येकं चरः कण्ठशिरोभवा सप्त मन्द्रमध्य ताराः स्युः यद्वन्तिलः “मृतापुरसि मन्द्रस्तु ह्यविप्रतिविध ध्वनिः । स एव कण्ठे मध्यः स्यात् तारः शिरसि गीयते” इति ।

मन्मरो^१ वस्त्र-पत्रादे भूषणानां तु शिञ्जितम् ।
 हेष्वा^२ ह्येषा^३ तु रत्नानां गजानां गर्ज्य^४ वृंहिते^५ ॥४१॥
 त्रिस्तारो^६ धनुषा^७ हस्त्रा^८ रश्मि^९ गोर्जलदस्य तु ।
 स्तनितं^{१०} गर्जितं^{११} गर्जितं^{१२} स्तनितं^{१३} रसिता^{१४} दि^{१५} च ॥४२॥
 कूजितं^{१६} स्याद्विहङ्गानां तिरश्चां रत^{१७}-वासिते^{१८} ।
 वृक्षस्य रेणवा^{१९} रेष्वा^{२०} बुक्कनं^{२१} भण्णं^{२२} शुनः ॥४३॥
 पीडितानां^(१) तु कण्ठितं^{२३} भण्णितं^{२४} रतकूजितम्^(२) ।
 प्रकाणः^{२५} प्रकाण^{२६} सान्त्या मर्दलस्य तु गुन्दलः^{२७} ॥४४॥
 घीजनं^{२८} तु कीचकानां भेर्या^{२९} नाद सुर्दुरः^{३०} ।
 तारो^{३१} इत्युच्चैर्ध्वनि र्ध्वनो^{३२} गम्भीरो मधुरः कलः^{३३} ॥४५॥
 काकली^{३४} तु कलः सूक्ष्म एकतालो^{३५} लयाशुगः^(३) ।
 काकु^{३६} र्ध्वनिविकारः स्यात्प्रतिश्रु^{३७} न्तु प्रतिध्वनिः^{३८} ॥४६॥
 सङ्घाते^{३९} प्रकरौ^{४०}-व^{४१}-वार^{४२}-निकर^{४३}-व्यूहाः^{४४} समूह^{४५} चयः^{४६}
 सन्दोहः^{४७} समुदाय^{४८}-राशि^{४९}-विसरः^{५०} प्राताः^{५१} कलापो^{५२}
 व्रजः^{५३} ।
 कूटं^{५४} मण्डपं^{५५} चक्रवालं^{५६} पटलं^{५७}-सोमा^{५८} गणः^{५९} पेटकं^{६०}
 वृन्दं^{६१} चक्रं^{६२}-कदम्बके^{६३} समुदयः^{६४} पुष्कोत्^{६५} करी^{६६}
 संवृतिः^{६७} ॥४७॥
 समवायो^{६८} निकुलम्^{६९} जा^{७०} निवह^{७१}-सञ्चयौ^{७२} ।

(१) व्याधिप्रहारादिभिः पीडितायाम् ॥

(२) रतौ स्रते दम्पत्योः कूजितम् कथ्यते ॥

(३) अभिन्नकालमानम् ॥

जातं^१तिरश्चं तंद्यूयं^१सङ्घं^१सार्थं^१तु देहिनाम् ॥४८॥
 कुलं^१तेषां सजातोनां निकायं^१सु सधर्मीयाम् ।
 वर्गं^१सु सहशां स्तन्वो^१नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥४९॥
 ग्रामो^१विषय-शब्दा-स्त्र-भूतेन्द्रिय-गुणाद्वजे^१ ।
 समजं^१सु पशूनां स्यात् समाजं^१स्त्वन्वदेहिनाम् ॥५०॥
 शुकादीनां गणो श्लोकं^१मायूरं^१तैत्तिरि^१दयः ।
 भिक्षादेर्भैक्षं^१साहस्रं^१गार्भिणं^१यौवतां^१दयः ॥५१॥
 गोवार्धप्रत्ययान्तानां स्युरौपगवकां^१दयः^(२) ।
 उज्जादे रौक्षकं^१मासुष्यकं^१वार्द्धकमौ^१द्रुकम् ॥५२॥
 स्याद्राजपुत्रकं^१राजन्यकं^१राजकं^१माजकम्^१ ।
 वात्सकौ^१रश्मकौ^१कावचिकं^१कवचिना मपि ॥५३॥
 हासिकं^१तु हस्तिनां स्यादापूपिकां^१द्वचेतसाम् ।
 धेनूनां धेनुकं^१धेन्वन्तानां^(३)गौधेनुकां^१दयः ॥५४॥
 कैदारकं^१कैदारिकं^१कैदार्यं^१मपि तद्गणे ।
 ब्राह्मणादेर्ब्राह्मण्यं^१माणव्यं^१वाडव्यं^१मित्यपि ॥५५॥
 गणिकानां तु गाणिक्यं^१केशानां कश्यं^१केशिके^१ ।

(१) विषयपामः । शब्दपामः । अस्त्रपामः । रूतपामः ।
 इन्द्रियपामः । गुणपामः ॥

(२) उपगोरपत्नानि औपगवाः तेषां वन्दम् औपगवकम् आदिनां
 गार्धिकम् इत्यादयः ।

(३) धेनुशब्दोऽन्ते धेन्वन्ता स्तेषां गोशब्दः सामान्येन सौरभीपक्षात्
 धेनुशब्दस्तु “धेनुस्तु नवसूतिका इत्युक्तत्वात्” नवसूतगोपक्षात्
 अतः गोधेनूनां वन्दं सौधेनुकम् आदिना सौरभीधेनुकम् इत्यादि ।

अश्वानामाश्वमश्वीयं^१पशूनां पार्श्वं मयथ ॥५६॥
 वातून्^१-वात्ने वातानां गव्या^१-गोत्रे पुनर्गवाम् ।
 पाश्या^१(१)-खल्या^१-दि पाशादेः खलादेः खलिनी^१-निभाः ॥५७॥
 जनता^१ बन्धुता^१ ग्रामता^१ गजता^१ सहायता^१ ।
 जनादीनां रथानां तु स्याद्रथ्या^१रथकथा^१या^१(२) ॥५८॥
 राजिलेखा^१तति^१वीथि^१माता^१ल्या^१-नलि^१-पङ्कयः^१ ।
 धोरणी^१श्रेणु^१भौ^१तु द्वौ^१युगलं^१द्वितयं^१द्वयम्^१ ॥५९॥
 युगं^१द्वैतं^१यमं^१द्वन्द्वं^१युग्मं^१यमलं^१-यामले^१ ।
 पशुभ्यो^१गोयुगं^१युग्मे परं षट् त्वे तु षड्गवम्^१(३) ॥६०॥
 परःशताद्या^१-स्ते येषां परा सङ्ख्या शतादिकात्^१(४) ।
 प्राज्यं^१प्रभूतं^१प्रचुरं^१वज्रलं^१वज्रं^१पुष्कलम्^१ ॥६१॥

(१) गल्या इति पाठः, गलो दृष्टत्काशस्तेषां समूहः ।

(२) रथकथाया इति वा ।

(३) द्वित्वे गोयुगः । षट् त्वे षड्गवः । इति द्वे सूत्रे । गोयुग-
 मिति अक्षरत्वयात्मकः प्रत्ययः पशुनामभ्यः परं अये युग्मे वाच्ये गो-
 युगशब्दः प्रयुज्यते यथा गो गोयुगं गोशब्दस्योभयार्थत्वात् अश्वगोयुगम्
 अङ्गगोयुगं हस्तिगोयुगम् इत्यादि । एवं षट् त्वे वाच्ये षड्गवमित्य-
 खण्डः प्रत्ययः गोषड्गवम् अश्वषड्गवं हस्तिषड्गवमित्यादि पूर्व-
 वदित्येके ॥

(४). शतमादिर्यस्य तत् शतादिकं तस्मात् शतादिकात् । येषां
 संख्येयानां गजादीनां शतात् परा ऊर्ध्वं संख्या ते परः श्रुताः आदिना
 परः सङ्ख्याः परो लज्जाः इत्यादि, परः शतादिरिति सूत्रेण पञ्चमी-
 तत्पुरुषसमासे साधवः परशब्दस्य पूर्वनिपातः सकारागमस्य निपा-
 तनात् परशब्देन समासाधीः परम् शब्दः सकारालोपस्तीत्यर्थः ॥

भूयिष्ठं^७ पुनरुक्तं^८ भूयो^९ भूयः^{१०} दम्भं^{११} पुनरुक्तं^{१२} स्फुरन्^{१३} ।
 शोकं^{१४} बुद्धिं^{१५} तुच्छं^{१६} मत्तं^{१७} दम्भं^{१८} गुणं^{१९} तलिनानि^{२०} च ॥६२॥
 तसु^{२१} बुद्धिं^{२२} कथं^{२३} सूक्ष्मं^{२४} पुनः^{२५} स्फुरन्^{२६} च पेलवम्^{२७} ।
 त्रुटौ^{२८} मात्रा^{२९} तवो^{३०} लेशः^{३१} कणो^{३२} ह्रस्वो^{३३} पुनर्लघुः^{३४} ॥६३॥
 अत्यल्पे^{३५} लिपि^{३६} मत्पीय^{३७} कनीयो^{३८} (२) ऽण्यो^{३९} इत्यपि ।
 दीर्घा^{४०} यते^{४१} समे^{४२} तुङ्ग^{४३} सुच्च^{४४} मुञ्चत^{४५} मुञ्चरम्^{४६} ॥६४॥
 प्रां^{४७} च्छित्त^{४८} सुदृग्^{४९} च न्यग्^{५०} नीचं^{५१} ह्रस्व^{५२} मन्थरे^{५३} ।
 खर्वं^{५४} कुब्जं^{५५} वामनं^{५६} च विशालं^{५७} तु विसङ्कटम्^{५८} ॥६५॥
 पृथु^{५९} रू^{६०} पृथूलं^{६१} व्यूढं^{६२} विकटं^{६३} विपुलं^{६४} वृद्धत्^{६५} ।
 स्फारं^{६६} वरिष्ठं^{६७} विसीर्यं^{६८} ततं^{६९} बद्धं^{७०} मद्धं^{७१} एव^{७२} ॥६६॥
 दैर्घ्यं^{७३} मायाम^{७४} आनाह^{७५} आरोह^{७६} सु समुच्छ्रयः^{७७} ।
 उत्सेध^{७८} उदयो^{७९} च्छ्रायो^{८०} परिणाहो^{८१} विशालता^{८२} ॥६७॥
 प्रपञ्चा^{८३} भोगे^{८४} विस्तार^{८५} व्यासाः^{८६} शब्दे^{८७} स विस्तरः^{८८} ।
 समास^{८९} समाहारः^{९०} सङ्क्षेपः^{९१} संग्रहो^{९२} ऽपि च ॥६८॥
 सर्वं^{९३} समस्त^{९४} मन्यून^{९५} समग्रं^{९६} सकलं^{९७} समम्^{९८} ।
 विश्वा^{९९} शेषा^{१००} खण्ड^{१०१} कृतस्व^{१०२} न्यक्षाणि^{१०३} निखिला^{१०४} -
 खिले^{१०५} ॥७८॥

खण्डे^{१०६} शकले^{१०७} भित्तं^{१०८} नेम^{१०९} शल्क^{११०} दलानि^{१११} च ।
 अंशो^{११२} भागे^{११३} वण्टः^{११४} स्यात् पाद^{११५} सु स तुरीयकः^{११६} ॥७९॥
 मलिनं^{११७} कच्चरं^{११८} ज्ञानं^{११९} कश्मलं^{१२०} च मलीमसम्^{१२१} ।
 पवित्रं^{१२२} पावनं^{१२३} पूतं^{१२४} पुण्यं^{१२५} मेध्यं^{१२६} मयोज्ज्वलम्^{१२७} ॥८०॥

विमलं^१ विशदं^२ वीथं^३ मवहात^४ मनाविलम्^५ ।
 विशुद्धं^६ शुचिं^७ चोक्तं^८ तु निःशोध्यं^९ मनवस्कारम्^{१०} ॥ ७२ ॥
 निर्योक्तं^{११} शोधितं^{१२} कष्टं^{१३} धौतं^{१४} क्षालितं^{१५} मित्यपि ।
 संमुखीनं^{१६} मभिमुखं^{१७} पराचीनं^{१८} पराङ्मुखम्^{१९} ॥ ७३ ॥

सुख्यं^{२०} प्रकष्टं^{२१} प्रमुखं^{२२} प्रवर्द्धं^{२३}
 वर्धं^{२४} वरेण्यं^{२५} प्रवरं^{२६} पुरोगम्^{२७} ।
 अनुत्तरं^{२८} प्राग्रहरं^{२९} प्रवेकं^{३०} ॥
 प्रधानं^{३१} मग्रेसरं^{३२} सुत्तमां^{३३} ग्रे^{३४} ॥ ७४ ॥

ग्रामख्यं^{३५} ग्रण्यं^{३६} ग्रिमं^{३७} जात्यां^{३८}
 ग्रे^{३९} तुत्तमान्यं^{४०} नवराज्यं^{४१} वरे^{४२} ।
 प्रष्टं^{४३} पराज्यं^{४४} पराणि^{४५} श्रेयसि^{४६}
 तु श्रेष्ठं^{४७} मत्तमे^{४८} पुष्कलं^{४९} वत्^{५०} ॥ ७५ ॥

स्युत्तरपदे व्याघ्रं^{५१} पुङ्गव^{५२} र्धमं^{५३} कुञ्जराः^{५४} (२) ।
 सिंह^{५५} शार्दूल^{५६} नागा^{५७} द्यास्तल्लज^{५८} मतल्लिका^{५९} ॥ ७६ ॥
 मर्चिका^{६०} प्रकाण्डो^{६१} हौ^{६२} प्रशस्यार्थं^{६३} प्रकाशकाः ।
 गुणीपा^{६४} सर्जनो^{६५} प्राग्राण्य^{६६} प्रधाने^{६७} धर्मपुनः ॥ ७७ ॥
 निवृष्टं^{६८} मणकं^{६९} गच्छं^{७०} मवद्यं^{७१} काण्ड^{७२} कुत्सिते^{७३} ।

(१) - प्रेष्ठ इति वा ॥

(२) पुरुषो व्याघ्र इव पुरुष व्याघ्रः इत्यादिषु उपमेयं व्याघ्रैरिति
 यमांसः । अश्वस्रासौ कुञ्जरश्च अश्व कुञ्जरः गौ स्रासौ नागश्च गो
 नागः ॥

(३) उपायग्राहीति वा ॥

अपकष्टं^८ प्रतिजष्टं^८ याप्यं^१ रेफो^{११} स्वमं^{१२} ब्रुवम्^{१३} ॥७८॥

खेटं^४ पापं^५ मपशदं^६ कुपयं^७ चेत^८ मर्त्यं^९ च ।

तदासेचनकं^१ यरु^२ दर्शनादृग्न हृष्यति ॥७९॥

चारु^१ हारि^२ रुचिरं^३ मनोहरं^४

वस्तु^५ कान्तं^६ मभिरामं^७ बन्धुरं^८ ।

वामं^९ रुच्यं^{१०} सुप्रमाणि^{११} शोभनं^{१२}

मञ्जु^{१३} मञ्जुलं^{१४} मनोरमाणि^{१५} च ॥८०॥

साधु^१ रम्यं^२ मनोज्ञानि^३ पेशलं^४ हृद्यं^५ सुन्दरं^६ ।

काव्यं^७ कव्यं^८ कमनीयं^९ सौम्यं^{१०} च मधुरं^{११} प्रियम्^{१२} ॥८१॥

व्युष्टिः^१ फलं^२ मसारं^३ तु फलं^४ शून्यं^५ तु रिक्तकम्^६ ।

शून्यं^७ तुच्छं^८ वशिकं^९ च निविडं^{१०} तु निरन्तरम्^{११} ॥८२॥

निविरीसं^१ चनं^२ सान्द्रं^३ नीरन्ध्रं^४ बहलं^५ हृदम्^६ ।

गाढं^७ मविरलं^८ चाथ विरलं^९ तसु^{१०} पेलवम्^{११} ॥८३॥

नवं^१ नवीनं^२ सद्यस्कं^३ प्रत्यग्रं^४ नूतनं^५ नूतनं^६ ।

मय्यं^७ चाभिमये^८ जीर्णं^९ पुरातनं^{१०} चिरन्तनम्^{११} ॥८४॥

पुराणं^१ प्रतनं^२ प्रत्नं^३ जरणं^४ नूतनं^५ तु मूर्त्तिमतं^६ ।

उच्चावचं^१ नैकभेदं^२ मतिरिक्तां^३ धिके^४ सने ॥८५॥

पार्श्वं^१ समीपं^२ सविधं^३ ससीमां^४

भ्याग्रं^५ सवेशां^६ न्तिकं^७ सन्धिकर्षां^८ ।

क्षदेशं^१ मभ्यग्रं^२ सनीडं^३ सन्नि-

धानां^४ न्युपान्तं^५ निकटो^६ पकण्डो^७ ॥८६॥

सन्निवृत्तः^१-समर्थः^२दा^३-भ्यर्णः^४न्या^५-सन्ना^६-सन्निधी^७ ।
 अव्यवहिते^८ जननरे^९ संसक्त^{१०} मपटान्तरम्^{११} ॥८७॥
 नेदिष्ठ^{१२}मन्तिकतमे^{१३} विप्रकट^{१४} पट्टे पुनः ।
 दूरे^{१५}तिदूरे^{१६}दविष्ठ^{१७}दवीयो^{१८}स्य सनातनम् ॥८८॥
 ग्राश्वता^{१९}-गच्छरे^{२०}नित्यं^{२१}ध्रुवं^{२२}स्थेय^{२३}स्वतिस्थिरम् ।
 स्थावुरं^{२४}स्थेष्ठं^{२५}तत् कूटस्थं^{२६}कालव्याप्येकरूपतः ॥८९॥
 स्थावरं^{२७}तु जङ्गमान्य-जङ्गमं^{२८}तु व्रसं^{२९}चरम् ।
 चराचरं^{३०}जग^{३१}दिङ्ग^{३२}चरिष्णु^{३३}चाय चञ्चलम् ॥९०॥
 तरलं^{३४}कम्पनं^{३५}कम्पं^{३६}परिज्ञव^{३७}-चलाचले^{३८} ।
 चटुलं^{३९}चपलं^{४०}लोलं^{४१}चलं^{४२}पारिज्ञवा^{४३}-स्थिरे^{४४} ॥९१॥
 ऋजा^{४५}वजिह्व^{४६}-प्रगुणा^{४७}ववाग्रे^{४८}ऽवनता^{४९}-नते^{५०} ।
 कुञ्चितं^{५१}नतमा^{५२}विङ्ग^{५३}कुटिलं^{५४}वक्र^{५५}-वेल्लिते^{५६} ॥९२॥
 दृजिनं^{५७}भङ्गुरं^{५८}भुग्नं^{५९}भरालं^{६०}जिह्वा^{६१}मूर्च्छिमत्^{६२} ।
 अनुगे^{६३}ऽनुपदा^{६४}-न्वला^{६५}(२)-न्वष्ट्रे^{६६}काक्ष्ये^{६७}क^{६८}एकक^{६९} ॥९३॥
 एकाक्षाना^{७०}-यन^{७१}-सर्गा^{७२}-ग्राण्यै^{७३}काग्रं^{७४}च तद्गतम् ।
 (३) अनन्यदृष्ट्ये^{७५}कायनगतं^{७६}चाथाद्यमा^{७७}दिमम्^{७८} ॥९४॥
 पौरुष्यं^{७९}प्रथमं^{८०}पूर्व^{८१}मादि^{८२}रय^{८३}मथान्तिमम्^{८४} ।
 जघन्म^{८५}मन्थं^{८६}चरमं^{८७}मन्तः^{८८}पाश्चात्य^{८९}-पश्चिमे^{९०} ॥९५॥
 मध्यमं^{९१}माध्यमं^{९२}मध्यमीयं^{९३}माध्यन्दिनं^{९४}च तत् ।
 अभ्यन्तरं^{९५}मन्तरानं^{९६}विचाले^{९७}मध्यं^{९८}मन्तरे^{९९} ॥९६॥

(१) अपटान्तरमित्यपि दृश्यते ॥ (२) अन्वग्नं अन्वची अन्वञ्चि ॥

(३) एकतानम् १ एकायनम् २ एकसर्गः ३ एकाग्रम् ४ ॥

तुल्यः^१ समानः^२ सहचः^३ सरूपः^४ सहशः^५ समः^६ ।
 साधारण^७-सधर्माणौ^८ सवर्णः^९ सन्निभः^{१०} सहक^{११} ॥६७॥
 स्युश्चत्तरपदे प्रख्यः^१ प्रकारः^२ प्रतिमो^३ निर्भः^४ ।
 भूत^५-रूपो^६-पमाः^७ काशः^८ रुं-नी^९-प्र^{१०}-प्रति^{११}-तः-
 परः^(१) ॥६८॥

औपत्य^१मनुकारो^२नुहारः^३ सास्य^४ तुलो^५ पमा^६ ।
 कक्षो^७पमान^८मर्चा^९ तु प्रते मी^{१०}यातना^{११}नेधिः^(२) ॥६९॥
 छाया^१छन्दः^२कायो^३रूपं^४विस्व^५मान^६-जती^७ अपि ।
 सूर्मो^८स्थूणा^९यः^{१०}प्रतिमा^{११}हरिणी^{१२}स्याद्विरसमयी ॥१००॥
 प्रतिकूलं^१तु विलोम^२मपसव्य^३मपष्टुरम्^४ ।
 वामं^५प्रसव्यं^६प्रतीपं^७प्रतिकोम^८मपष्टु^९च ॥१०१॥
 वामं^१शरीरे^२ऽङ्गं^३सव्यं^४मपसव्यं^५तु दक्षिणम्^६ ।
 अबाधो^१च्छृङ्खलो^२हामान्य^३यन्त्रित^४मनर्गलम्^५ ॥१०२॥
 निरङ्कुशे^१स्तुटे^२स्पष्टे^३प्रकाशं^४प्रकटो^५ऽल्लगे^६ ।
 व्यक्तं^१वर्तुलं^२तु दृक्तं^३निस्तलं^४परिमण्डलम्^५ ॥१०३॥
 बन्धुरं^१तुल्यतामनं^२स्पष्टं^३विषमोन्मत्तम्^४ ॥

(१) सङ्काशः १ नोकाशः २ प्रकाशः ३ प्रतिकाशः ४ घञुपसर्गः
 स्येति दीर्घः प्रतीकाश इत्यपि ॥

(२) प्रतेः प्रति उपसर्गात्परे मा-प्रकृतयः कतिपयानां दशम्यद्वा
 योज्यन्ते यथा । प्रतिमा १ प्रतियातना २ प्रतिनिधिः ३ प्रतिक्रिया ४
 प्रतिछन्दः ५ प्रतिकायः ६ प्रतिरूपं ७ प्रतिविस्वं ८ प्रतिमानं ९ प्रतिः
 कतिः १० ॥

अन्येदन्यतरं द्विजं^१ स्वमे^२ कमि^३ त^४ तत् ॥१०४॥
 कुरब्धः^१ कवरो^२ मिथः^३ समुक्तः^४ खचितः^५ समाः ।
 विविधं^१ बह्विधो^२ नानारूपः^३ दृग्बिधः^४ ॥१०५॥
 त्वरितं^१ सत्वरं^२ तूर्यं^३ शीघ्रं^४ क्षिप्रं^५ द्रुतं^६ लघुं^७ ।
 अपला^१ विप्लविते^२ च भस्मा^३ सम्पातपाटवम्^४ ॥१०६॥
 अनारतं^१ त्वविरतं^२ संसक्तं^३ सतता^४ निश्रेयं^५ ।
 नित्या^१ नवरता^२ च स्वा^३ सक्ता^४ आनानि^५ सन्ततम्^६ ॥१०७॥
 साधारण्यं^१ तु सामान्यं^२ दृढसन्धि^३ तु संहतम्^४ ।
 कलिलं^१ गहने^२ सङ्कीर्णं^३ तु सङ्कुलं^४ माधुल्यम्^५ ॥१०८॥
 क्रीर्यं^१ माकीर्यं^२ च पूर्यं^३ त्वाचितं^४ कृन्^५ पूरितं^६ ।
 भरितं^१ निचितं^२ व्याप्तं^३ प्रत्याख्याते^४ निराकृतम्^५ ॥१०९॥
 प्रत्यादिष्टं^१ प्रतिक्षिप्तं^२ मपविष्टं^३ निरस्तं^४ वत् ॥
 परिक्षिप्तं^१ वक्षयितं^२ निवृत्तं^३ परिवेष्टितम्^४ ॥११०॥
 परिष्कृतं^१ परीतं^२ च त्यक्तं^३ तूत्सृष्टं^४ सुज्झितम्^५ ।
 धूतं^१ क्षीनं^२ विधूतं^३ च विघ्नं^४ विजितं^५ विचारितं^६ ॥१११॥
 अवकीर्णं^१ त्ववध्वस्तं^२ सम्वीतं^३ रुद्धं^४ मादृतम्^५ ।
 संवृतं^१ पिहितं^२ कृन्^३ प्लुगितं^४ चापवारितम्^५ ॥११२॥
 चन्द्रार्द्रितं^१ तिरोहितं^२ मन्तर्द्धि^३ स्वपवारणम्^४ ।
 छदनं^१ व्यवधा^२ न्तर्द्धा^३ पिधानं^४ स्थदनानि^५ च^६ ॥११३॥
 व्यवधानं^१ तिरोधानं^२ दर्शितं^३ तु प्रकाशितम्^४ ।

आविष्कृतं^१ प्रकृतित^२ सुचण्डं^३ त्वविलम्बितम्^४ ॥११४॥
 अनादृतं^१ मवात् ज्ञातं^२ मानितं^३ गणितं^४ मतम्^५ ।
 (१) रीढा^१-ऽवज्ञा^२-ऽवहेला^३-ऽन्यस्त्वर्त्तणं^४ चाप्यमादरे^५ ॥११५॥
 उन्मूलितं^१ भावार्हितं^२ स्यादुत्पाटितं^३ सुष्ठुतम्^४ ।
 प्रेङ्खोलितं^१ तरलितं^२ लुलितं^३ प्रेङ्खितं^४ धुतम्^५ ॥११६॥
 चलितं^१ कम्पितं^२ धूतं^३ वेह्लिता^४-न्दोलिते^५ अपि ।
 दोला^१प्रेङ्खोलनं^२ प्रेङ्का^३फाण्टं^४ कृतमयत्नतः ॥११७॥
 अधःक्षिप्तं^१ न्यश्चितं^२ स्याद्दृष्टं^३ क्षिप्तं^४ सुदक्षितम्^५ ।
 सुन्नं^१-सुन्ना^२स्त^३-निष्पूतान्या^४ विह्वं^५ क्षिप्तं^६ मीरितम्^७ ॥११८॥
 समे दिग्ध^१-लिप्ते^२ रण्ये^३-भुग्ने^४ कृषितं^५-गुण्डिते^६ ।
 गूढं^१ गुप्ते^२ च सुषितं^३-मूषिते^४ गुणितं^५-हृते^६ ॥११९॥
 स्यान्निशातं^१ शीतं^२ शातं^३ निशितं^४ तेजितं^५ क्षुतम्^६ ।
 वृते^१तु वृत्ते^२-व्यावृत्तौ^३ क्षीतं^४-क्षीणौ^५तु लज्जिते^६ ॥१२०॥
 सङ्गूढः^१स्यात् सङ्कलिते^२ संयोजितं^३ उपाहिते^४ ।
 पक्वे^१परिणतं^२पाके क्षीरा-ज्य-हविषां^३ शृतम्^४ ॥१२१॥
 निष्पक्व^१ कथिते^२ मुष्टं^३-मुष्टे^४-दग्धो^५-विनाः^६ समाः ।
 तनूकते^१त्वष्टे^२-तष्टौ^३ विह्वे^४ छिद्रिते^५-वेधितौ^६ ॥१२२॥
 सिद्धे^१ निर्वृत्ते^२-निष्पन्ने^३विलीने^४द्रुते^५-विद्रुतौ ।
 उतं^१प्रोते^२स्यूतं^३मूतं^४सुतं^५ च तन्तुसन्तते^६ ॥१२३॥
 पाटितं^१ दारितं^२ भिन्ने^३ विदरः^४ स्फुटनं^५ भिदारः ।

अङ्गीकृतं प्रतिज्ञातं मूरीकतो-ररीकते^(१) ॥१२४॥
 संश्रुतं मध्युपगतं मुररीकतं माश्रुतम् ।
 वङ्गीणं प्रतिश्रुतं च छिन्ने^१ लूनं कितं दितम् ॥१२५॥
 हेदितं खण्डितं उक्त्वा^२ कृतं प्राप्तं तु भावितम् ।
 लब्धमासादितं भूतं पतितं गकितं श्रुतम् ॥१२६॥
 सखं भष्टं स्तम्भपन्ने^३ संश्रितं तु सुनिश्चितम् ।
 दगितं मार्गिता-न्विष्टा-न्वेष्टितानि^४ गवेष्टितं ॥१२७॥
 तिमितं क्षमितं-क्षिन्नं-सीद्रा^५-द्रौ^६ न्नाः^७ ससुन्नं-वत् ।
 प्रस्थापितं प्रतिश्रिष्टं प्रहितं-प्रेषितं अपि ॥१२८॥
 अगते प्रतीते-प्रज्ञातं-वित्तं-प्रथितं-विश्रुताः^८ ।
 श्ले^९ सन्तापितो^{१०} दूनो^{११} धूपायितं^{१२} च धूपितः^{१३} ॥१२९॥
 गिने^{१४} स्यान्मुपनतं^{१५} स्तूपसन्ने^{१६} उपस्थितः^{१७} ।
 नर्वातं^{१८} गते वाते निर्वाणः^{१९} पावकादिषु^(२) ॥१३०॥
 उड्डं मेधितं प्रौढं^{२०} विस्मृता-न्तर्गतं^{२१} समे ।
 द्वान्तं मुद्रते^{२२} गूनं^{२३} हन्ने^{२४} मीढं^(३) तु मूत्रितं ॥१३१॥
 वेदितं बुधितं बुद्धं^{२५} ज्ञातं^{२६} सितं^{२७}-गते^{२८} अवात्^(४) ।
 नितं^{२९} प्रतिपन्नं^{३०} च रघुन्ने^{३१} रीणं^{३२} श्रुतं^{३३} श्रुतम्^(५) ॥१३२॥

(१) जररीकते इति वा ॥

(२) पावकोऽग्निः निर्वाणो विध्यते इत्यर्थः आदिना निर्वाणो
 निः निर्वाणं युक्तिः ॥

(३) पुरोषोत्तमस्य ॥

(४) अवसितम् १ अवगतम् २ ॥

(५) श्रुतं श्रुतमिति वा ॥

युप्त^१ गोपायित^२ त्वाता^३ - वित^४ त्वाणानि^५ रक्षिते^६ ।
 कर्म^१ क्रिया^२ विधा^३ हेतु^४ न्या त्वास्या विलक्षणम्^५ ॥१२३॥
 कार्त्तव्यं^१ मूलक^२ - य सख्यननं^३ वशक्रिया^४ ।
 प्रतिबन्धे^१ प्रतिष्ठन्^२ स्यादास्या^३ स्या^४ सना^५ स्थितिः^६ ॥१२४॥
 परस्परं^१ स्यादन्योन्ये^२ मितरेतर^३ मित्यपि ।
 आवेशा^१ - टोपौ^२ संरम्भे^३ निवेशो^४ रचना^५ स्थितौ^६ ॥१२५॥
 निर्वन्धो^१ ऽभिनिवेशः^२ स्यात् प्रवेशो^३ ऽन्तर्निगाहनम्^४ ।
 गतौ^१ वीङ्गारे^२ - विहारे^३ - र्थ^४ - परिसर्प^५ - परिक्रमाः^६ ॥१२६॥
 वज्या^१ ऽटाव्या^२ पर्यटनं^३ चर्या^४ त्वीर्या^५ पथस्थितिः^६ ।
 व्यत्यास^१ सु विपर्यासो^२ वैपरीत्यं^३ विपर्ययः^४ ॥१२७॥
 व्यत्यये^१ ऽय स्माति^२ ढुङ्गौ^३ ग्रीणने^४ ऽवन^५ तर्पणे^६ ।
 परित्राणं^१ तु पर्याप्ति^२ हस्तधारण^३ मित्यपि ॥१२८॥
 प्रणतिः^१ प्रणिपातो^२ ऽनुनये^३ ऽय शयने क्रमात्^४ (१) ।
 विश्राय^१ उपश्राय^२ च पर्यायो^३ ऽनुक्रमः^४ क्रमः^५ ॥१२९॥
 परिपाद्या^१ सुपृथ्वी^२ दृ^३ दतिपात^४ स्वतिक्रमः^५ ।
 उपात्ययः^१ पर्यय^२ च समौ सखाध^३ - सङ्कटौ^४ ॥१३०॥
 कामं^१ प्रकामं^२ पर्याप्तं^३ निकामे^४ - दृ^५ यथेष्टिते^६ ।
 अत्यर्थे^१ गाढं^२ मुक्ताढं^३ वाढं^४ तीव्रं^५ भ्रष्टं^६ दृढम्^७ ॥१३१॥
 अतियात्रा^१ - तिमर्याद^२ - नितान्तोत्^३ कर्ष^४ - निर्भंदाः^५ ।
 भरै^१ - कान्ता^२ - तिबेला^३ - तिग्रया^४ जृम्भा^५ तु जृम्भणम्^६ ॥१३२॥
 आलिङ्गनं^१ परिषण्णः^२ संक्षेप^३ उपगूहनम्^४ ।

अङ्कपाली^१ परीरम्भः^१ क्रोडीकृति^० रथोत्सवे^१ ॥१४२॥
 मङ्गः^२ क्षणो^१-इवो^१-इर्षा^१ मेलके^१ सङ्ग^२ सङ्गमौ^२ ।
 अशुप्रज्ञो^१ ऽव्युपपत्तिः^२ समौ नियोध^१ निग्रहौ^२ ॥१४३॥
 विज्ञे^१ ऽन्तराय-प्रत्यूह^१-व्यवाया^१ समये^१ क्षणः^२ ।
 वेला^१-वारा^१ ववसरः^२ प्रस्तावः^१ प्रक्रमो^० ऽन्तरम्^२ ॥१४४॥
 अभ्यादानं^१ सुपोहात्^१ आरम्भः^२-प्रोप-तः^१ क्रमः^२ ॥१४५॥
 प्रत्युत्क्रमः^१ प्रयोगः^२ स्यादारोहणं^१ त्वभिक्रमः^२ ॥१४६॥
 आक्रमे^१ ऽधिक्रमे^१ कान्ती^१ व्युत्क्रम^१ सूतक्रमो^२ ऽक्रमः^२ ।
 विप्रलम्भो^१ विप्रयोगो^२ वियोगो^२ विरहः^१ समाः ॥१४७॥
 अभा^१ राढा^१ विभूषा^१ श्री^१ रभिष्य^१-कान्ति^१-विश्वमाः^० ।
 लक्ष्मी^१ ऽच्छाया^१ च शोभायां^१ सुप्रमा^१ सातिशायिनी ॥१४८॥
 संतवः^१ स्यात् परिचय^१ आकार^१ स्विङ्ग^१ इङ्गितम्^२ ।
 निमित्ते^१ कारण^१ हेतु^१ बीजं^१ योनि^१ निबन्धनम्^१ ॥१४९॥
 निदानं^० मय कार्यं^१ स्यादर्थ^१ कृत्यं^१ प्रयोजनम्^१ ।
 निष्ठा^१ निर्विहणो^१ तुल्ये प्रवहो^१ गमनं बहिः ॥१५०॥
 जातिः^१ सामान्यं^२ व्यक्ति^१ सु विशेषः^२ पृथगात्मिका^१ ।
 तिर्यक्^१ साचिः^२ संहर्ष^१ सु स्पृष्ट^१ द्रोह^१ स्वपक्रिया^२ ॥१५१॥
 बन्धे^१ मीषा^१-फल^१-सुधा^१ अन्तर्गु^१ निरर्थकम्^२ ।
 संस्थानं^१ सन्निवेशः^२ स्यादर्थस्यापगमे व्ययः^१ ॥१५२॥
 सम्पूर्णं^१ त्वभिव्याप्ति^१ भ्रष्टो^१ भ्रंशो यथोचितात्^१ ।
 अभावो^१ नाशो^१ संक्राम^१-संक्रमौ^२ दुर्गसञ्चरे^२ ॥१५३॥

नीवाक^१सु प्रवामः^{२(१)} स्यादवेद्या^३ प्रतिजागरः २ ।
 समौ विश्वम्^४-विंशत्सौ^५ परिणाम^६सु विक्रिया^७ ॥१५४॥
 चक्रावर्त्तो^८भ्रमो^९ नान्ति^{१०} र्भमि^{११} घूर्णि^{१२}श्च घूर्णने^{१३} ।
 विप्रलम्भो^{१४} विसम्बादो^{१५} विलम्भ^{१६} स्वतिसर्जनम्^{१७} ॥१५५॥
 उपलम्भ^{१८}स्त्वनुभवः^{१९}प्रतिलम्भ^{२०}सु लम्भनम्^{२१} ।
 नियोगो^{२२}विधि^{२३}-सम्प्रयो^{२४}विनियोगो^{२५}ऽर्पणं फले ॥१५६॥
 लवो^{२६}ऽभिलावो^{२७} लवनं^{२८} निष्पावः^{२९} पवनं^{३०} पवः^{३१} ।
 निष्ठीव^{३२}-ष्ठीवन^{३३(२)} श्रूत^{३४}-ष्ठीवनानि^{३५} तु धूतकते^{३६} ॥१५७॥
 निवृत्तिः^{३७} स्यादुपरमो^{३८}व्य^{३९}-वो-पा^{४०}-व्यः^{४१} पराः^{४२}रतिः^{४३(३)} ।
 विधूननं^{४४} विधुवनं^{४५} रिङ्गणं^{४६} स्वजननं^{४७} समे ॥१५८॥
 रक्षण^{४८}-स्त्राणो^{४९}ग्रहो^{५०} ग्राहो^{५१} व्यधो^{५२} वेधो^{५३} क्षयो^{५४}क्षिया^{५५} ।
 स्फुरणं^{५६}स्फुरणो^{५७}ज्यानि^{५८}-जीर्ण^{५९}वय वरो^{६०} वृत्तो^{६१} ॥१५९॥
 समुच्चयः^{६२} समाहारो^{६३}ऽपहारा^{६४}-पचयो^{६५} ममौ ।
 प्रत्याहार^{६६}उपादानं^{६७}बुद्धिशक्ति सु निःक्रमः^{६८} ॥१६०॥
 इत्यादयः क्रियाशब्दा लक्ष्या धातुषु लक्षणम् ।
 अथाऽव्ययानि वक्ष्यन्ते स्वः^{६९}स्वर्गे भू^{७०}रसातले ॥१६१॥
 भुवो^{७१} विहायसा^{७२} व्योम्नि द्यावाभूम्यो सु रोदसी^{७३} ।
 उपरिष्ठा^{७४}दुपयू^{७५}ङ्क्षे^{७६}स्यादधस्ता^{७७}दधो^{७८}ऽप्य वाक्^{७९(४)} ॥१६२॥

(१) तृणाद्युताटन्यनाधिकस्य ॥

(२) निष्टेव ष्ठीवनानि इति वा ॥

(३) विरतिः १ अविरतिः २ उपरतिः ३ आरतिः ४ ॥

(४) अवाक् उवाची अवाक्षि, चान्दः क्षोषः ॥

वर्जने त्वन्तरेण^१ नै^१ हिङ्ग^१ नाना^१ पृथग्^१ विना^१ ।
 झाकं सचा^१ सम^१ सार्ध^१ ममा^१ सह^१ कृतं त्वं कम्^१ ॥१६३॥
 भवत्केसु^१ च किं^१ तुल्याः प्रेत्या^१ सुव^१ भवान्तरे ।
 तूष्णीं^१ तूष्णीक^१ जोषं^१ च मौने दिव्या^१ तु सन्मदे ॥१६४॥
 परितः^१ सर्वतो^१ विष्वक्^१ समन्ता^१ च समस्ततः^१ ।
 पुरः^१ पुरस्तात्^१ पुरतो^१ ऽग्रतः^१ प्रायं^१ सु भूमनि ॥१६५॥
 साम्प्रतं^१ मधुने^१ दानीं^१ सम्प्रत्ये^१ तच्च^१ याञ्जसा^१ ।
 द्राक्^१ स्या^१ गरं^१ कटित्या^१ शु^१ मङ्गल^१ ज्ञाय^१ च सत्वरम् ॥१६६॥
 सदा^१ सना^१ ऽनिशं^१ शश्वत्^१ भूयो^१ ऽभीष्टां^१ पुनः पुनः^१ ।
 सप्त^१ मृज्जः^१ सायं^१ तु दिनान्ते दिवसे दिवा^१ ॥१६७॥
 सह^१ सैकपदे^१ सद्यो^१ ऽकस्मात्^१ सपदि^१ तत्तच्छणे ।
 चिरायं^१ चिररात्राय^१ चिरस्थ^१ च चिरा^१ चिरम्^१ (१) ॥१६८॥
 चिरेण^१ दीर्घकालार्थे कदाचि^१ ज्ञातु^१ कर्हिचित्^१ ।
 दोषा^१ नन्ता^१ सुषा^१ रात्रौ प्रगे^१ प्रातः^१ रहसु^१ खे ॥१६९॥
 तिर्य्य-गर्थे तिरः^१ साचि^१ निष्कले तु वथा^१ सुधा^१ ।
 कृष्ण^१ मिथ्या^१ ऽवृते ऽभ्यर्थे समया^१ निकषा^१ हिङ्गक्^१ ॥१७०॥
 शं^१ सुखे बलवत्^१ सुष्ठु^१ किमुता^१ तीव्रं^१ निर्भरे ।
 प्राक्^१ पुरा^१ प्रथमे वर्षे सखत्^१ परस्परं^१ मिथः^१ ॥१७१॥
 उषा^१ निशान्ते^१ ऽल्पे किञ्चि^१ नाना^१ गीषं^१ च किञ्चन^१ ।
 आहो^१ उताहो^१ किमुत^१ वितर्के किं^१ किमू^१ तं^१ च ॥१७२॥

(१) चिरायादि प्रकृति विभक्त्यन्तराः ॥

इतिह^१ स्यात् सम्प्रदाये^(१) हेतौ य^१न^१द्यत^१ सतः^५ ।
 सख्योषनेऽङ्ग^१भोः^१प्यट^१पाट^१हे^१है^१हंही^१अरे^१यि^१रे^१॥१७१॥
 औषट^१वौषट^१वषट^१खा^१खा^१स्वधा^१देवहविर्जितौ^१ ।
 रहस्यु पांशु^१ मध्ये^१न्तरे^१न्तरेणा^१न्तरे^१न्तरा^१॥१७३॥
 प्रादुरा^१विः^२प्रकाशे^१स्यादभावे^१त्व^१न^१नो^१नहि^१ ।
 हृते^१प्रसह्य^१मा^१मास्य^१वारणो^१स्त^१मदर्शने^१॥१७५॥
 अकामानुमतौ^१कामं^१स्यादे^१अं^१परमं^१मत्ते^१ ।
 कञ्चि^१दिष्टपरिप्रश्ने^१वश्यं^१मूनं^१च^१निश्चये^१॥१७६॥
 वहि^१वह्निर्भवे^१ह्यः^१स्यादतीते^१ङ्गि^१श्व^१एष्यति^१ ।
 नीचै^१रल्पे^१महत्पुञ्जैः^१सत्वे^१स्ति^१दुष्ट^१निन्दने^१॥१७७॥
 ननु च^१स्याद्विरोधोक्तौ^१पक्षान्तरे^१तु^१चे^१द्यदि^१ ।
 शनै^१स्मिन्दे^१वरे^१त्व^१वार्क^१रोधोक्तौ^१वुं^१गतौ^१नमः^१॥१७८॥

इत्याचार्य श्रीहेमचन्द्रविरचितायामभिधानचिन्तामणौ
 नाममात्रायां सामान्यकाण्डः प्रथः समाप्तः ॥ ६ ॥

समाप्तश्चाऽयं ग्रन्थः ।

(१) सम्प्रदायो गुरुशिष्य प्रशिष्यादि कुलम् चपदेशश्च गुरुरप्यन्यराः
 वचनं तस्मिन् ॥

अर्हद्गोपनः ।

हेमनाममालायाः

शिलोच्छः ।

अर्हद्बीजं नमस्कृत्य गुरुणा सुपदेशतः ।
श्रीहेमनाममालायाः शिलोच्छः क्रियते मया ॥ १ ॥
सर्वाथ इत्यपि जिने सम्भवे शम्भवेऽपि च ।
श्रीसुव्रते सुनिरपि नेमौ नेमीत्यपीक्षते ॥ २ ॥
षष्ठे गणेशे मण्डित पुत्रोऽपि कथ्यते बुधैः ।
महदेव्यपि विज्ञेया युगादिजिन मातरि ॥ ३ ॥
चक्रेश्वर्यामप्रतिचक्रायजितापि कविभिरचितवत्ता
श्यामात्वच्युतदेव्यपि सुतारकोक्ता सुतारापि ॥ ४ ॥
भयलङ्घयकरोपि श्रमणः आमणोऽपि च ।
प्रवज्यापि परिवज्या शिष्योन्तिषदपि स्मृतः ॥ ५ ॥
कृति प्रथमकाण्डस्य शिलोच्छोयं समर्थितः ॥ ६ ॥

व्योमयानमपि प्रोक्तं विमानं बुधपुङ्गवैः ।
स्थात् समुद्रनवनीतं पीयूषमपि चामृतम् ॥ ७ ॥
कथने व्यन्तरावान-मन्तरा (मञ्जरा) अपि स्मरिभिः ।
स्योतस्त्वथा वृष्णीमृष्णी प्रोक्ता रश्मिभिर्धायिका ॥ ८ ॥ —
समुद्रनवनीतं विदुश्चन्द्रमसस्त्वधाः ।

चन्द्रिका चन्द्रिमाऽपि स्यादित्वला इत्वका अपि ॥ ८ ॥

अनूनाधाप्यनुराधा एतः सप्तभिर्जोषि च ।

सौरिः सौरोपि राज्ञस्तु ग्रहकल्लोल इत्यपि ॥ १० ॥

अश्वपिशाचोपि तथा नाडिका नालिकापि च ।

रानौ यामवतीत्वङ्गौ निःसम्पातो निशीधवत् ॥ ११ ॥

तमः स्यादन्वतमसं वर्षाः स्युर्ध्वरिषा अपि ।

खेऽन्तरिक्षं खां दृष्टिकमपि तात्कालजे फले ॥ १२ ॥

मेषमाला कालिकापि बार्दलश्चापि दुर्दिने ।

सूत्रामाथीन्द्रे शेतारः शतधारोपि भाऽशनौ ॥ १३ ॥

आश्विनेयौ स्वर्गवेद्यौ हयंजोपि धनाधिपे ।

अजकावमजगाव-मपि शङ्करधन्वनि ॥ १४ ॥

गौर्यां दाक्षायणीश्चर्यां नारायणे जलेश्वरः ।

कौमोदकी कौपोदकी चा इ शब्दौ त्रिधा मतौ ॥ १५ ॥

कन्दुः कन्दर्पे सिद्धार्थः सुगते परिकीर्तितः ।

अङ्गे व्याख्याविवाहाभ्यां युञ्जतिरपि पञ्चमे ॥ १६ ॥

दृष्टिपातो द्वादशाङ्गे कल्याणे बन्धमप्यथ ।

निन्दागमो जुगुप्सायां चारणारतिमालिषु ॥ १७ ॥

समाख्यातिः समाज्ञा च दुसती च दुश्चत्यपि ।

काल्याधि कल्या सन्ध्यायां समाधिरपि कथ्यते ॥ १८ ॥

व्रीडः सूकामन्दाक्षश्च द्वियामूहापि चोदयत् ।

तन्त्रीस्तन्त्रीश्च निद्रायां मङ्गप्रव्यपिकापि च ॥ १९ ॥

अहं पृथ्वीकया केसी कीलोपि स्याद्विदूरके ।

मार्गवन्मारिषोपीति शिखोऽब्धौ देवकाखणः ॥ २० ॥

स्नानम्बये स्नानपञ्च क्षीरपञ्चाभिधीयते ।

भिवासणं स्याद्गोवतिका दशमीस्यो ज्वरतरः ॥२१॥

कवितापि कविः स्यात्तत्कर्मणि कृतकत्यक्तकृतार्थाच्च ।

कुटिलाशयोपि कुचरोन्मज्ज शेष्वप्यनेङ् मूकसु ॥२२॥

वदान्यौ सत्यगीत्यन्ये दानशीलप्रियम्बदौ ।

मूर्खे यथोक्तोपीन्ये श्रीमानपि बुधैः स्मृतः ॥२३॥

विवधक वीवधिकावपि वैवधिके प्रतिचरोपि भृत्ये स्यात् ।

सम्भाज्जके वज्रकरो वज्रन्योर्जक इतीष्यते च परैः ॥२४॥

विहङ्गिकायाश्च विहङ्गिमायधोर्बुदेष्टिके ।

अर्द्धदेहिकमप्याङ्गरवृत्तानन्त इत्यपि ॥२५॥

मायावि मायिकौ धूर्ते कर्पटे चूपधामता ।

चौरचौरेपि विज्ञेयस्तेयसैन्यमपीष्यते ॥२६॥

दाने प्रादेशनमपि क्षमा स्यात् क्षान्तिरित्यपि ।

क्रोधनः कोपनः स्फुटक् पिपासितोपि कथ्यते ॥२७॥

भक्षकः स्यादाशिरेपि मर्जितोपि च मार्जिता ।

पेयूषमपि पीयूषं कृत्तिकापि च कृत्तिका ॥२८॥

इष्टेन्द्र प्रायमपि प्रोक्तं विजपिन्नश्च पिच्छिले ।

अपि त्रिकटुकं जग्धौ जमनं जमनं तथा ॥२९॥

अश्रयाणोपि भवेन्मृणौ शौष्कलः पिशिताशनि ।

मनोराज्य मनोगत्यावपि स्यातां मनोरथे ॥३०॥

कासुके कमनोपि स्यादाचारितोपि दूषिते ।

संशयास्तुः सांशयिकी जागरितापि जागरी ॥३१॥ —

दूजिते दूवावितोपि तुन्दि मोहरिकावपि ।

तुन्दिले न्युब्जोपि कुब्जो खतोतोप्येन्द्र लुप्तिके ॥३२॥

पामरोपि कच्छरोत्ती सारक्याध्यतिसारकी ।

कुण्डलिरपि उज्ज्वलं विस्फोटे पिटके स्मृतः ॥३३॥

कोटो मण्डलकमपि गृहकीलोपि चार्थसि ।

मेहप्रमेहवदाद्युर्व्वदिकोपि चिकित्स्यके । ३४॥

आयुष्मानपि दीर्घायुः कथ्यतेऽय परीक्षकः ।

स्यादाक्षपाटलिकोपि पारिषद्योपि सत्यवत् ॥२५॥

इयं नैमित्तिक नैमित्त-मौल्यार्था गणके स्थिपौ ।

लिखितापि मसीमेला कुलिको कुलिकोपि च ॥ ३६॥

अष्टापदे ब्रुवैः शारिफलकोपि निगद्यते ।

मनोजवस्तातुल्यो प्रभविष्णुरपि क्षमे ॥३७॥

आह्निके जह्नाकरोपि चासुगोप्यसुगामिनि ।

पर्येषणौपासनापि शुश्रूषायामधीयते ॥३८॥

आतिथ्योपतिथौ तुल्ये भिजोगोत्रेति सन्ततिः ।

महेत्ता योषिता च स्त्री तरुणी युवतीत्यपि ॥१८॥

सुव।सिनी चिरण्टो च चिरण्टी च चिरण्टपि ।

वधूयां पत्न्यां करान्नी गेहिनी सहधर्मिणी ॥४०॥

सधर्म्यचारिणी चापि स्तुषायां तु बधूष्यपि ।

प्रेमवत्यपि कान्तायां पाणिग्रहो विवोदरि ॥४१॥

परिणीतोपयन्ता च यौतके दाय इत्यपि ।

द्विधीषु द्विधिषु जीवं पंक्ती जीवत्यतिः खमे ॥ ४२ ॥

तुल्ये श्वरीरा निर्बोरे श्रवण श्रवणेति वा ।

रण्डापि विधवा पुष्पवती स्यात् पुष्पवत्वपि ॥४३॥

पुष्पे कुसुममप्युक्तं पशुधर्मोपि मोहने ।
 सहोदरे सगर्मोपि स्याद्ग्रीयवदग्निमः ॥४३॥
 शुम्भः शवः पुण्डुरपि ह्नीवो माता जनन्यपि ।
 चिकुरा अपि केशा स्युः कर्णः शब्दग्रहोपि च ॥४४॥
 नेत्रं विलोचनमपि शृङ्गणी स्तम्भणी अपि ।
 दाडिका द्राडिकापि स्यात्कपोणिस्तु कफोणिवत् ॥४५॥
 कूर्परे कुर्पराः सिंहवले संहतलेपि च ।
 चलुकोपि चलो मुष्के स्यादण्डः पेक्षकोपि च ॥४६॥
 पत्मादंघ्रिश्च चरणे कीकशन्धदमित्यपि ।
 कपालं शकसमपि श्टास्ते विकशाहका ॥४७॥
 मञ्जायामस्थितेजोपि नाडीषु नाडिनाटिका ।
 सिङ्गाणकोपि सिङ्गाणः स्त्रीका स्त्रीकामि च ॥४८॥
 शान्तः प्रान्तश्च विट्गुह्येषुचिप्रंशोपि वेधवत् ।
 उत्सादनोच्छादनेपि श्व सानौ तथा समौ ॥४९॥
 वंशकं हनिजग्धं वा गरौ स्यादधवाङ्गिकम् ।
 सङ्कोचं पिशुनं वर्णमसृक् संज्ञं च कुङ्कुमे ॥५०॥
 जायकेकाक्षानुसार्यं यावनीपि च सिङ्गके ।
 मकुटोपि च कोटीरे चित्रकश्च विशेषके ॥५१॥
 वतंसोप्यवतंसः स्यात्पतलव्यान्तु वल्लरी ।
 मञ्जरी च पत्रात्मारितव्या पंथ्या च तथ्यया ॥५२॥
 कर्णपूरापि कर्णयुः परिहृष्टोपि कङ्कणिः ।
 कङ्कणी किङ्किणी तुल्ये अक्षादाक्षादने समे ॥५३॥
 कुर्पासपङ्क्तिः कक्षा पटे कक्षा पुटोपि च ।

कुत्रे वर्णपरिसोम इत्यखण्डं जगुः परे ॥५५॥
 तत्ताक्षरयामिति च पत्यङ्गोऽथवसत्किंका ।
 यमन्यपि प्रतिषीरा संस्तरः प्रस्तरोपि च ॥५६॥ ,
 प्रतदूग्राह प्रतिग्राह्यवपि स्यातां पतदूग्रहे ।
 सुकरोप्यात्मदर्शेऽय कशिपुः कशिपुः समौ ॥५७॥
 यावकालक्तकौ यावे तुल्ये व्यजन बीजने ।
 गिरीयको गिरिकोपि बालक्रीडनके मतौ ॥५८॥
 गण्डकोपि गण्डकोराट् मूर्द्धावसिक्ता इत्यपि ।
 भरथः सन्निदमनोप्यथ दासरथा वभौ ॥५९॥
 रामचन्द्र रामभद्रौ हनूमानपि साहृतौ ।
 बालौ सुग्रीवाग्रजोऽपि पार्थे बीभत्सुरित्यपि ॥६०॥
 सातवाहनबत्सालवाहनोपि प्रकीर्तितः ।
 परिच्छेदे परिजनः परिवर्कणमित्यपि ॥६१॥
 मन्त्रीबुद्धिसहायोपि वेत्री बेलधरोपि च ।
 हैमाध्यक्षो हेरिकोपि टंकपतिस्तु निष्किंके ॥६२॥
 शुद्धान्तःस्थश्च आन्तर्वेशिकान्तःपुरिकावपि ।
 सहाय साप्तपदिनौ सख्यावसुहृदाप्यरौ ॥६३॥
 नयेनीतिरपि स्तन्वात्सरेपि शिविरे मतः ।
 जयन्त्यपि वैजयन्त्यां पटाकापि प्रकीर्त्यते ॥६४॥
 ध्वजः पताकादण्डोपि कम्पातं याथ यानवत् ।
 दीप्तेऽप्येष्टोपि कृतक वचितोपि च वर्चिते ॥६५॥
 कवचे दंशनं त्वक्कां तनु त्राणमपि स्मृतम् ।
 अधियाङ्गं धियानं वाऽधिकाङ्गबहुदाहृतम् ॥६६॥

शिरष्कं धोलमयाङ्कः स्थान्निषज्जपि तूष्णिनि ।
 चापे धनन्ववु शरासनान्यपि विदुर्वुधाः ॥६७॥
 फरकैस्फुरको खेटे क्षुरिका क्षुरिका क्षुरी ।
 इत्यान्तरबालकापि परिघः पलिघः समौ ॥६८॥
 सर्जं शूर्जं स्वान्मगाधौ मङ्गो विधिकरोर्धिकः ।
 सौखशारनिखः सौखः शय्यिका सौखसुप्तिके ॥६९॥
 रणे संस्केट संस्केटौ बले द्रविणसुक् तथा ।
 अवस्कन्धोपिधाद्यांसान्नसनश्च पलायने ॥७०॥
 चारकोपि भवेदुग्नैस्तापसे तु तपस्त्रयपि ।
 विप्रे ब्रह्मापि चाग्नीध्रानीध्रस्यथ वृषा वृषी ॥७१॥
 शमने शमनश्चाथ दधि साज्यं घृष्टान्तके ।
 अग्निहोत्रग्न्याहितोप्यथोपवासे समाविमौ ॥७२॥
 उपवस्त्रमौपवस्त्रमुपवीते प्रचक्षते ।
 ब्रह्मक्षत्रं पवित्रञ्च वाल्मीकौ द्वाविमावपि ॥७३॥
 मैत्रावरुण्यादिकवौ पशुं रामोपि मार्गवे ।
 योगेशो याज्ञवल्क्यो द्वाक्षीपुत्रोपि पाणिनी ॥७४॥
 स्फोटायनः स्फोटायनः कात्यो वररूपौ तथा ।
 कारेणवः पालकाये चाणकश्चणकात्मजः ॥७५॥
 वैशेषिके कणादोपि जैनो भैकान्तवाद्यपि ।
 शार्ङ्गकनौकायतिकः क्षप्रिप्रसूतमित्यपि ॥७६॥
 कर्णोप्यरित्ने क्षुरि च गमेक्षरोपि गोमति ।
 कर्षके क्षेत्रजीवोपि कोटीशोक्षोष्ठभेदनः ॥७७॥
 माद्रीक्षपि मद्ये तु तर्षोपि चर्षकः क्षृतः ।

कुविन्दसन्नुवायोपि व्योमा व्योमापि कीर्त्तिते ॥ ७८ ।
 रत्नको धावकोयुक्तः पादंताणश्च पादुका ।
 तेल्लिकः सेलतुन्दोपि रघुकारोपि बर्हिकः ॥ ७९ ॥
 चित्रं करोल्लिखकरो लेखजल्लेखकोपि च ।
 कुतूहलि विनोदोपि सौनिकः खटिकोपि च ॥ ८० ॥
 कूटयन्त्रे पाशयन्त्रं समौ चाण्डालपुष्कसौ ।
 द्वयं तृतीयकाण्डस्य शिलोऽधोऽयं समर्पितः ॥ ८१ ॥

खम्बती च सुविदिवः पृथिव्यावपि रोदसी ।
 माणिवन्धं माणिवन्धं सैन्यवे वसुके वसु ॥ ८२ ॥ •
 टङ्कमेष्टं कणनया वर्त्तनं वापि गीहति ।
 जङ्गलः स्याज्जाङ्गलोपि मालनम्भालकोमतः ॥ ८३ ॥
 पत्तने पट्टनमपि कुण्डिने कुण्डिनापुरम् ।
 स्यात् कुण्डिनपुरमपि विपणौ पण्यबोधिका ॥ ८४ ॥
 सुरङ्गायां सन्धिरापे गृहे धाममपि स्मृतम् ।
 उपकार्यार्थकार्यार्थपि प्रासादे च प्रसादनः ॥ ८५ ॥
 शान्तिगृहं शान्तिगृहे प्राङ्गणं त्वङ्गणं मतम् ।
 पाटवत्कवाटोपि पञ्चहारे खड्गिका ॥ ८६ ॥
 कुम्भलवत्कुम्भलोमि सम्पुटे पुट इत्यपि ।
 टेढायां स्यात् पेटकोपि पेडापि कृतिनां मते ॥ ८७ ॥
 इत्यपि समूहान्यामयोऽयं सुखलं विदुः ।
 कण्डोलके पिटकोपि चूल्यामन्तीति कथ्यते ॥ ८८ ॥
 खजः खजाकोपि मयि विष्वम्भो कटकोऽस्य तु ।

अगोपि वर्त्तते क्रौञ्चः क्रौञ्चवन्मन्यते कुधैः ॥ ८८ ॥
 कखद्यपि खटिन्यां सा तान्ममौडुस्वरं विदुः ।
 शासकुम्भमपि स्वर्णं पारदश्चपलोपि च ॥ ८९ ॥
 रसजातं रसाग्न्यश्च कुक्षे दावीरसोज्ज्वले ।
 गौक्षिके वैष्णवोपि स्याद्गोपितं हरितालवत् ॥ ९० ॥
 मनःशिलायां नेपालीशिला च सुधियां मता ।
 शङ्कारमपि सिन्दूरे कुरविन्दे तु हिङ्गुलः ॥ ९१ ॥
 बोले गोले रसोप्युक्तो रत्नं माणिक्यमित्यपि ।
 पद्मरागो शोणरत्नं वैराटो राजपट्टवत् ॥ ९२ ॥
 नीले भणौ महानीलं कवन्धमपि वारिणी ।
 धूमिका धूममहिषी धूमयो मिहिकाः समाः ॥ ९३ ॥
 अक्रुपारोपि जलधौ मकरालय इत्यपि ।
 निम्नगायां क्षुदिनी स्याज्जङ्गुकन्यापि जाङ्गवी ॥ ९४ ॥
 कलिन्दपुत्री कालिन्दी रेवा मेकलकन्यका ।
 चान्द्रभागा चन्द्रभागा गोतमी गोमतीत्यपि ॥ ९५ ॥
 चक्राण्यपि पुटभेदा पङ्के चिरकल इत्यपि ।
 उद्घाटनोद्घाटने च घटीयन्ते प्रकीर्त्तिता ॥ ९६ ॥
 सरस्वतीङ्गागस्तटाकोपयथ तल्लश्च पल्लले ।
 आशयाशशुभं वर्हिर्वैहिङ्गुकुदमूनसः ॥ ९७ ॥
 अग्नौ क्षणप्रभा विदुर्द्वन्द्ववाह सदागती ।
 वायौ चरणयोपि दुस्त्वक् त्वचास्तवकै पुनः ॥ ९८ ॥
 म्लुं वलुं बौ माकन्द रसालावपि चूतवत् ।
 किङ्कुरात कुरण्टक कुरण्डकावपि स्यूतौ ॥ ९९ ॥

कर्कन्धूरपि कर्कन्धौ ह्रस्वादिचाटरूपकः ।

वाशाश्च क्लृप्तिः क्लृप्ताः प्रियालोपि प्रियालवत् ॥१७॥

नार्यङ्गोपि च नारङ्गो क्लृप्तिविभेदक इत्यपि । • •

भवेत्तमाक्षतापिक्वो निर्गुण्डी सुन्दुवारवत् ॥१०२॥

जपा जवा मातुलिङ्गी मालुलिङ्गोपि कीर्त्तितः ।

धन्तूर इव धुतूरो वशस्वक्सार इत्यपि ॥१०३॥

ह्रोत्रेर केशसलिल पर्यायैः स्मर्यन्ते बुधैः ।

प्रताजिन्यां कमलानी कमुदिनी कुसुदती ॥१०४॥

विसप्रसूतं कमले कुसुत्कुसुदवन्मतम् ।

शेपालश्च जलनीली सातीतोपि सतीनवत् ॥१०५॥

कुल्लास च कुल्लाषोपि गवेधुका गवीधुका ।

कणिशं कणिशो रुद्धे धान्ये त्वावासितं मतम् ॥१०६॥

हालाहले हालाहलं मुस्तायां मुस्तकोपिव ।

क्रमिः क्रमिरपि गरुडपदः किचूल्लकोपि च ॥१०७॥

शाम्बुका अपि शम्बुका दृष्टिकोक्त इत्यपि ।

भसलो मधुकं पाली पिक्वो विक्वः करिः करीः ॥१०८॥

व्यालो व्याडोप्यौपवाह्योप्युपवाह्योपि राचिरा ।

वृङ्गलो निगडोऽन्दुश्च कक्षा कक्ष्यापि वाङ्गिके ॥१०९॥

वाङ्गिकोपि वला वागे खलिनश्च खलीनवत् ।

मर्योपुष्टो गोपतौ तु प्राण्ड इत्वर इत्यपि ॥११०॥

स्थौरि स्थूर्यपिक्वकुदेक कुत्ककुहमित्यपि ।

नैचिकं नैचिकी च स्यान्मलिना बालगर्भिणी ॥१११॥

पवित्तं गोमये छागे शुभोय भषकः शुनि ।

- सैरमादेवमूल्याच्च यमरयोपि सौरिभे ॥११२॥
 पारिन्द्रव पारीन्द्रः शरमेऽष्टापदोपि च ।
 • मृङ्गालवच्छृङ्गोऽपि ब्रवणः प्रवगोपि च ॥ ११३ ॥
 वातायुरपि वातायुरहन्द्रोपि च मूत्रके ।
 • स्त्रीकुर्व्विद्वालोपि गोकर्णोपि भुजङ्गमे ॥११४॥
 जलव्यालेऽलीगर्दोपि मेघे स्यादेककुण्डलः ।
 आसीराशी च दंष्ट्रायां निर्मोके निलयन्यपि ॥११५॥
 विहङ्गे पतत्तिरपि पिच्छं पिच्छमपि स्मृतम् ।
 परपुष्टान्यभृतौ च पिके वर्हिणि वर्हिणः ॥११६॥
 वायसे वलिपुष्टोपि द्रोणोपि द्रोणकाकवत् ।
 सारस्यां लक्ष्मणी क्रोश्यां कुश्या चाषेदिविः किक्कीः ॥
 किकिदीविरपि प्रोक्तं हृषिभे टीटिभेपि च ।
 कलिविङ्गे कुलिङ्गोपि दातूहे कालकण्टकः ॥११८॥
 दातूहोपि वलाका वकेरुका विसकण्टिका ।
 मेधाव्यपि शुके तैलपायिकायां निशाटनी ॥११९॥
 कपोते पारावतोपि मत्स्ये मस्योथ तन्त्रुणे ।
 स्मृतो वरुणपाशोपि नक्रे शङ्कुमुखेपि च ॥१२०॥
 छिहारं कुर्व्वी इत्येष तिर्य्यकाण्डशिलोष्कतः ।

नारकास्तु नेरायिकाः पातालान्तु तलं रसां ॥१२१॥
 इति पञ्चमकाण्डस्य शिलोष्कोऽयं समर्थितः ।

जीवोपि चेतनं जन्तौ प्राणी जन्मोपि जन्मनि ॥१२२॥

जीवातु जीवितेऽथायुः पुंस्यदन्तोपि चायुषि ।

सङ्कल्पे स्याद्विकल्पोपि मनोनिन्द्रीयमप्यथ ॥१२३॥

शर्मं सौख्यं प्रीडा बाधा चर्चा चर्चोपि कथ्यते ।

विप्रतीसारोमुग्रयेऽथार्था अपीन्द्रियार्थवत् ॥१२४॥

सुरांसस्तु सुधीभोपि कखेटः कस्कटोपि च ।

जरठे जरठोन्मेल्ले राशो रवइव क्षृतः ॥१२५॥

निघादो निघधो गर्जे गर्जामटोपि मन्द्रवत् ।

आकरो निकरो युग्मे अकुटोय कनीयसि ॥१२६॥

जुनिष्टं विग्रहः शब्दप्रपञ्च निखिले पुनः ।

स्यान्निशेषमनूनञ्च षण्डलश्चापि खण्डवत् ॥१२७॥

मलीमखे कल्लपञ्च निवृष्टे चाप्यरेफशी ।

कण्डूहं रसशीयञ्च रस्ये नित्यं सदातनम् ॥१२८॥

शाश्वती किञ्चने दीय इत्यन्तिकतमे क्षृतम् ।

एकाकिन्यवगणोपि प्रागथादौ प्रकीर्त्तितान् ॥१२९॥

मध्यमे मध्यन्दिनञ्च निरर्गलमनर्गले ।

वज्ररूपं पृथक् रूपं नानाविधा पृथग्विधि ॥१३०॥

कम्पाकम्पोय कृन्नेस्याच्छादितं पिहितेपि च ।

प्रकाशिते प्रादुष्कृतमवज्ञायामरूक्षणम् ॥१३१॥

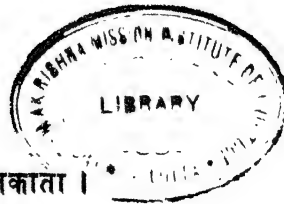
वृधैरवगमनावगमने अपि कीर्त्तिते ।

अन्दोलनमपि प्रेषां थोदस्तमप्युदक्षितम् ॥१३२॥

भिदाभिज्ञोदितमपीरन्तेयाङ्गीकृते पुनः ।

कक्षीकृतं स्वीकृतञ्च कृन्ने कान्तमपि ज्ञातम् ॥१३३॥

प्राप्ते विन्नं विस्मृतञ्च भवेत्प्रकृतमित्यपि ।
 अटाटाद्याः पर्यटनभासुपूर्वमनुक्रमे ॥१३४॥
 परिरम्भीपि संक्षेपे स्यादुद्यातोप्युपक्रमे ।
 जातोजातमपि स्पृष्ट्वा सङ्क्षुब्धोप्यथ विक्रिया ॥१३५॥
 विकारोपि कृती चापि विलम्बसु समर्पणे ।
 दिष्ट्या ससुपजोषं सर्वदा सदंसनत्सनात् ॥१३६॥
 निज्जरे च स्वतीहेतौ येन तेन च कीर्तितौ ।
 अहो संखोधनेपीति प्रष्टकाण्डः शिलोच्छ्रितः ॥१३७॥
 इति हैमनाममालायां शिलोच्छ्रितः समर्थितः ।

कलिकाता ।

निर्मिताष्टाट् प्रीट् ८ संख्यक भवने संवाद-ज्ञानरत्ना-
 करयन्त्रे श्रीभुवनचन्द्रवसाक-द्वारा मुद्रित ।

सन १२८४ साल ।

Grk 1086

Received on 15 MAY 1961

Acknowledged on 15/5/61

491.23/VMV/R

42751

